

HOGESCHOOL GENT
Campust.bibliotheek B.M.E.-C.T.L.
Schoonmeersstraat 52 - 9000 GENT
BIBLIOTHEEK

1995
POLITIEK JAARBOEK
ANNEE POLITIQUE
POLITICAL YEARBOOK
OF BELGIUM

Uitgegeven door RES PUBLICA
Tijdschrift voor politologie
1996, bundel XXXVIII, nr 3-4

Editée par RES PUBLICA
Revue de science politique
1996, volume XXXVIII, n° 3-4

Edited by RES PUBLICA
Belgian journal of political science
1996, volume XXXVIII, n° 3-4

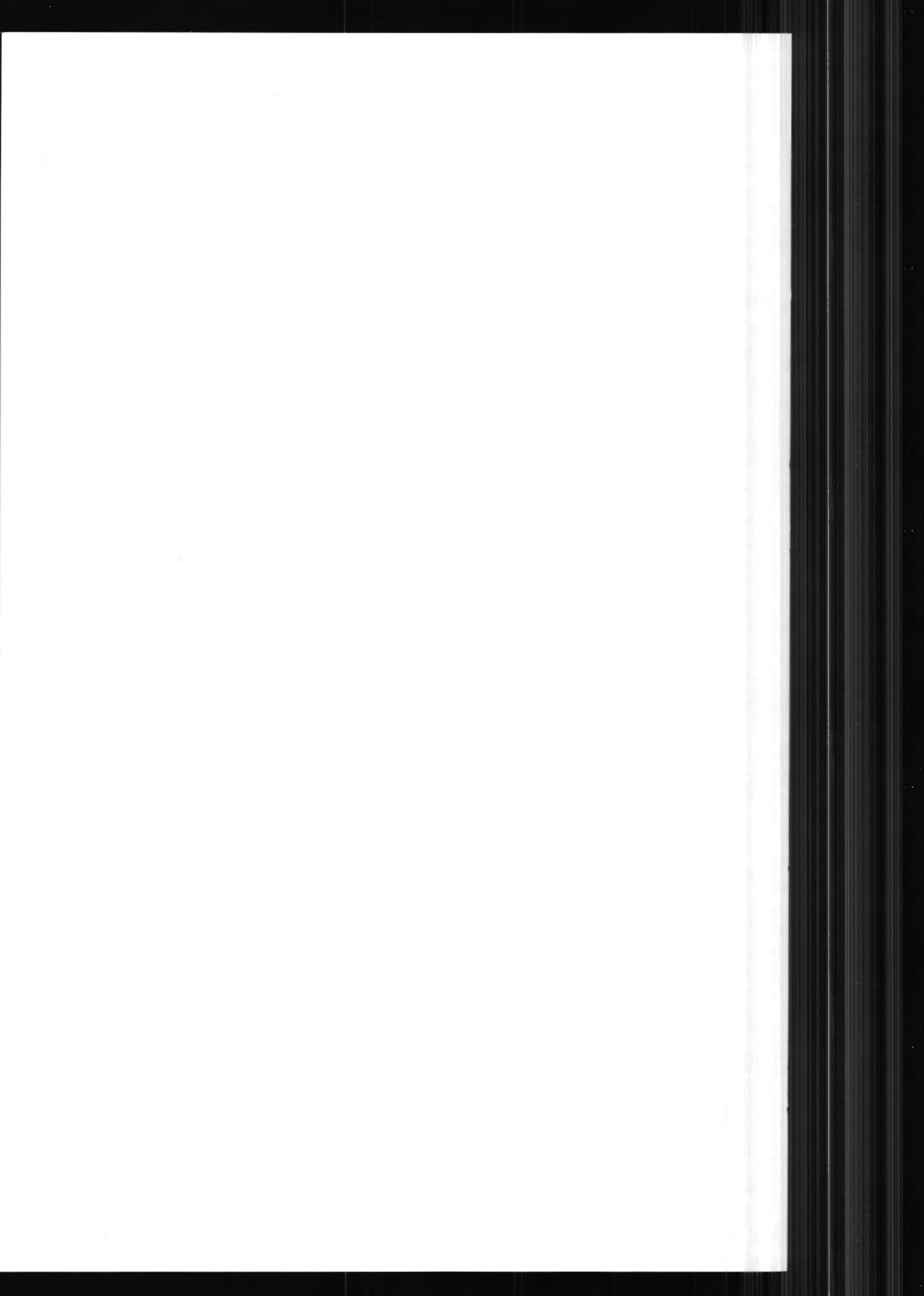
RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie
Revue de Science Politique
Belgian Journal of Political Science

INHOUD - SOMMAIRE - CONTENTS

Het Belgische politieke gebeuren in 1995 Marc PLATEL	501
Belgian politics in 1995 Kris DESCHOUWER and Marc PLATEL	527
Een rechtstreeks verkozen parlement voor de Vlamingen. Kroniek van de politiek in Vlaanderen in 1995. Guido TASTENHOYE	539
Au sud, rien de nouveau... Pierre VERJANS	547
Cognitieve en affectieve motieven van partijkeuze. De nationale verkiezingen van 21 mei 1995 Marc SWYNGEDOUW en Roeland BEERTEN	555
Morphologie des partis politiques francophones en 1994 et 1995 Peter JANSSENS	575
Het moeilijke keren van een kolos: de Europese Unie in 1995 Bart KERREMANS	607
Culturele deprivatie en politieke aliënatie. Een tussentijds rapport. Guido DIERICKX, Caroline GIJSELINCKX en Peter THIJSEN	631
La Citoyenneté dans la pensée européenne. Éléments pour une histoire doctrinale du concept. Paul MAGNETTE	657
La légitimité politique d'une politique sociale sélective. Mark ANDRIES	679

Het Belgische politieke gebeuren in 1995

Marc PLATEL

Dr. iur., pers & communicatiewetenschappen.
Politiek hoofdredacteur Het Belang van Limburg

Alles liet vermoeden dat 1995 politiek geen gemakkelijk jaar zou worden, nieuwe verkiezingen op het einde van het jaar waren immers onafwendbaar en dat veronderstelt toch altijd enige bijkomende zenuwachtigheid. Verkiezingen werden inderdaad gehouden, maar veel vroeger dan algemeen verwacht en die werden bovendien overschaduwd door het Agusta-schandaal dat minstens de eerste helft van het jaar zwaar doorwoog op het Belgische politieke gebeuren. Het jaar begon overigens dramatisch met een brand in een Antwerps hotel die het leven kostte aan zeker elf mensen, vele anderen moesten met zware brandwonden maandenlang verzorgd worden in het ziekenhuis.

A. Het begin van 1995

1. Voeren weer aan de orde.

In de laatste weken van 1994 liepen de Vlaams-Waalse spanningen weer op met o.m. de discussie rond het stemrecht voor Europese burgers in België. Op de halfjaarlijkse Europese Top had premier Dehaene in dat verband voor ons land een beperkte afwijking gevraagd en gekregen wat aan Franstalige kant voor nogal wat beroering zorgde. Er waren ook schermutselingen rond de al dan niet federalisering van de sociale zekerheid en er was ook de splitsing van de provincie Brabant met op 1 januari 1995 de oprichting van de nieuwe provincies Vlaams-Brabant en Waals-Brabant. De aanduiding van een Franstalige (tweetalige) adjunct van de gouverneur van Vlaams-Brabant belast met het toezicht op de toepassing van de taalwet in de Vlaamse randgemeenten met faciliteiten rond Brussel werd in Vlaamse middens slecht onthaald. Maar ook Voeren en Jose Happart kwamen nog maar eens de rust verstoren. Happart had aangekondigd op 1 januari 1995 opnieuw burgemeester van Voeren te willen worden. Voor de Parti Socialiste, de partij van Jose Happart was dat uiteraard geen gemakkelijke situatie die overigens zwaar doorwoog op de nationale regering. Op vraag van PS-voorzitter Busquin ging premier Dehaene op zoek naar een zoveelste oplossing waarbij de Parti Socialiste uitdrukkelijk het zogenoemde bi-regionaal statuut voor Voeren ter sprake wilde brengen, tenminste volgens de formele verklaringen van die partij. Het vroeg weer flink wat verbeeldingskracht en nachtelijke vergaderen tot in de vroege ochtenduren van 9 januari om tot een nieuwe Voeren-afpraak te komen. Dat tweedelig akkoord werd meteen na de bekendmaking nog diezelfde 9de januari op een storm van Vlaamse verontwaardiging onthaald. In het eerste luik kregen de arrondissementscommissaris van Moeskroen en de adjunct-arrondissementscommissaris van Voeren bijkomende opdrachten respectievelijk ten gunste van de Nederlandstaligen en de Franssprekenden in hun "faciliteitengebied". Daarvoor werd overigens extra personeel beloofd. Een afspraak die voor verschillende interpretaties mogelijk bleek, omdat men aan Franstalige kant een andere uitleg gaf aan de bepaling die stelde dat de Franstaligen in Voeren "steunpunten" konden oprichten. Anderzijds werd ook de werking van het college van provinciegouverneurs in verband met Voeren (en Moeskroen) nog maar eens bijgesleu-

teld. Een en ander werd op de eerste nationale ministerraad van 1995 formeel bekrachtigd. Binnen de Vlaamse regering zorgde dit zoveelste Voerencompromis voor spanning omdat de Volksunie dreigde haar minister Johan Sauwens terug te trekken als de Vlaamse regering tegen de nieuwe Voerenregeling niet in beroep ging bij de Raad van State. De Vlaamse minister-president Van den Brande steunde evenwel de nationale regering en VU-minister Sauwens bleef op zijn post. Op 14 januari was dit nieuwe Voerenincident formeel politiek gladgestreken. Intussen zorgde de Franse Gemeenschap voor nieuwe Vlaams-Waalse wrovel door subsidies te beloven voor Franstalige initiatieven in Vlaanderen.

2. Uitvoering Interprofessioneel Akkoord

In de strijd tegen werkloosheid werd op de ministerraad van 20 januari een plan goedgekeurd tot herverdeling van de arbeid in de openbare sector. Dat plan, dat ook geldt voor andere openbare diensten inclusief de gemeenten en de provincies, slaat ondermeer op

- de halftijdse vervroegde uitstap en
- de vrijwillige vierdagenweek.

Op de ministerraad van 17 februari werden ook voor de autonome overheidsbedrijven arbeidsherverdelende maatregelen beslist.

De regering Dehaene I maakte ook verder werk van de uitvoering van het Interprofessioneel Akkoord voor de periode 1995 - 1996. Het hoofdstuk "Banenplan" uit dat akkoord was op 20 december 1994 al in het parlement wettelijk vastgelegd en werd nu aangevuld met nieuwe wettelijke bepalingen "ter bevordering van de tewerkstelling". In een eerste hoofdstuk wordt voorzien in de invoering van een stelsel van tewerkstellingsakkoorden, waardoor sectoren en ondernemingen tewerkstellingsakkoorden kunnen sluiten die moeten leiden tot een nettoverhoging van de tewerkstelling. Een tweede hoofdstuk betreft het conventioneel brugpensioen dat binnen wel omschreven regels mogelijk wordt vanaf 55 jaar. Een derde hoofdstuk omvat zogenoemde specifieke tewerkstellingsmaatregelen.

Nog in de sociale sector werd op de ministerraad van 24 februari een voorontwerp van wet goedgekeurd inzake de aanvullende pensioenregelingen met daarbij drie uitgangspunten:

- bescherming van de opbouw van de individuele rechten,
- bescherming van de overdraagbaarheid van de rechten
- en het toezicht en de inspraak van de werknemers.

3. De vakbonden en de sociale verkiezingen

Formeel hebben de vierjaarlijkse sociale verkiezingen niets vandoen met eventuele politieke verkiezingen. Als die zoals in 1995 in de tijd ongeveer samenlopen met politieke verkiezingen wordt ook de uitslag van de sociale verkiezingen nauwlettend in het oog gehouden. In vergelijking met de vorige sociale verkiezingen van 1991 veranderde in 1995 weinig aan de machtsverhoudingen tussen de drie traditionele bonden. De christelijke bond ACV tekende een lichte stemmenwinst op tegenover een klein zetelverlies, de socialistische bond ABVV verloor terrein in stemmen en zetels, voor de liberale vakbond ACLVB was er een lichte winst. De onafhankelijke vakbond van kaderleden NCK en de huislijsten verloren flink terrein.

Zeker voor de grote bonden was deze stabilisatie geen slechte zaak. Zij waren er samen met de werkgevers niet in geslaagd een werkgelegenheidsafpraak te maken, zodat ze hun opdracht naar de regering moesten doorschuiven. Bovendien werd het ABVV geconfronteerd met het plotse overlijden van voorzitter François Janssens. De discussie rond zijn opvolging maakte alweer ook voor de buitenwereld duidelijk hoe broos de (communautaire) verhoudingen binnen het ABVV wel waren, hoe sterk de vraag was naar meer zelfstandigheid voor de drie intergewestelijken en de beroepscentrales. Vooral aan Franstalige kant werd op meer autonomie aangedrongen. Janssens werd opgevolgd door de Waal Michel Nollet, tot dan voorzitter van de Algemene Centrale, die ooit de spits afbeet van het vakbonnsverzet tegen het zogenoemde Globaal Plan van Dehaene I. Een ander had uiteraard gevolgen voor de verhoudingen met het ACV, maar naar het einde van het jaar toe werden de plooiën toch gladgestreken. Het vooruitzicht van een al dan niet grondige aanpak van de Sociale Zekerheid dwong hen daar als het ware toe gedrongen. Janssens werd opgevolgd door de Waal Michel Nollet, tot dan voorzitter van de Algemene Centrale, die ooit de spits afbeet van het vakbonnsverzet tegen het zogenoemde Globaal Plan van Dehaene I.

Nog in verband met de vakbonden keurde de ministerraad van 17 februari een koninklijk besluit goed waardoor de betrekkingen tussen de overheid en de overheidsvakbonden geregeld worden. Het KB slaat op de samenstelling van de speciale overlegcomites, de bescherming tegen afdanking van contractuele vakbonnsafgevaardigden.

4. De strijd tegen de "hormonenmafia"

Maandag 20 februari 1995 werd veearts Karel Van Noppen in de late avonduren vermoord in de omgeving van zijn woning. Van Noppen was verbonden aan het Instituut voor Veterinaire Keuring en als dusdanig stond hij in de voorlijn van de strijd tegen de "hormonenmafia". Na een aanvankelijk schijnbaar succes, liep het gerechtelijk onderzoek naar de daders van de moord al gauw dood. De maatschappelijke ontsteltenis was vooral in Vlaanderen opvallend groot, zeker toen duidelijk werd dat Van Noppen een echte voortrekkersrol speelde in het opsporen van met hormonen behandelde dieren. Ook vanuit de politiek kwamen opvallend stoere verklaringen: men zou de vetmesters de oorlog verklaren, men zou snel en hard toeslaan, er werd zelfs gesproken van een klopjacht. Begin maart werd over het gebeuren geïnterpelleerd in Kamer en Senaat. Advokaat-generaal Marc Timperman werd nationaal belast met de coördinatie van het onderzoek naar en de strijd tegen de vetmesterij.

5. Drugspreventie

Op 2 februari presenteerde de federale regering een actieplan toxicomanie - drugs. Het ging om een tienpuntenprogramma met ondermeer volgende punten:

- de opbrengst van in beslaggenomen drugsgeld gaat naar het RIZIV,
- een betere opleiding voor gevangenispersoneel,
- uitwisselingsprogramma voor injectiepsuiten,
- drank- en andere openbare gelegenheden waar verdovende middelen gebruikt of verhandeld worden, kunnen sneller gesloten worden,
- oprichting van sociaal-sanitaire opvangcentra voor drugssgebruikers en verder ook nog
- een programma tot bestrijding van het recreatief drugsgebruik.

6. De monarchie ter sprake

In hun boek "Albert, Koning na Boudewijn" dat op 1 juni werd voorgesteld, onthulden de journalisten Luc Neuckermans en Pol Van Den Driessche dat op het kabinet van premier Dehaene nagedacht werd en gewerkt werd aan een wetsontwerp om de koning ook wettelijk de kans te geven afstand te nemen van een wetsontwerp dat al door het federale parlement is goedgekeurd. Een en ander was een laat uitvloeisel van de rel rond de wet op de abortus in 1990 toen wijlen koning Boudewijn weigerde die wet te ondertekenen. Volgens het ontwerp zouden politieke partijen van meerderheid en oppositie zich er voortaan toe verbinden geen politieke discussie te beginnen over een mogelijk koninklijk bezwaar. Een Franstalige krant sprak van een feitelijk statuut van gewetensbezwaarde voor de persoon van de koning. Premier Dehaene bevestigde dat hij in de voorbije maanden inderdaad over een en ander gesprekken had gevoerd met de partijvoorzitters, maar volgens hem was het bij werkdocumenten gebleven toen spoedig bleek dat over een en ander geen politieke eensgezindheid kon worden bereikt. Bij de publieke opinie maar ook in kringen van grondwetkenners, werd het ontwerp prompt en zonder omwegen weggehoond en politiek in stilte afgevoerd. Begin juli werd door de regering het wetsontwerp goedgekeurd inzake het taalgebruik in wetgevingszaken, een wat moeilijke uitdrukking om te zeggen hoe de hoofding van wetten moet worden opgesteld. Er werd aan gedacht naar aanleiding daarvan een formule toe te voegen die het de koning mogelijk maakte afstand te nemen van een wet, maar die bepaling werd uiteindelijk niet weerhouden.

Wijlen koning Boudewijn kwam zelf overigens opnieuw in de belangstelling naar aanleiding van een kort pausbezoek aan ons land, begin juni. De paus was in Brussel voor de zaligverklaring van pater Damiaan. In zijn toespraak stelde de paus koning Boudewijn uitdrukkelijk tot voorbeeld van zijn landgenoten met een verwijzing naar de weigering van Boudewijn om de abortuswet te ondertekenen. Die uitspraak zorgde nog maar eens voor verklaringen over en weer over een mogelijke zaligverklaring van koning Boudewijn

Op 30 januari benoemde koning Albert elf politici tot minister van staat, 6 Nederlandstaligen en 5 Franssprekende politici.

7. Amnestie en de herziening van het proces Irma Laplasse

Donderdag 7 december 1994 begon voor het Krijgshof in Brussel de herziening van het proces tegen Irma Laplasse, de boerin uit Oostduinkerke die op 30 mei 1945 was terechtgesteld wegens verklikking. De algemene verwachting, zowel in Vlaanderen als in het Franstalig landsdeel was dat "herziening" ook zou betekenen dat Laplasse zou worden vrijgesproken, een verwachting die alvast werd bewaarheid bij de inleidende toespraak door de auditeur-generaal bij het begin van het proces. Half februari 1996 werd Irma Laplasse evenwel opnieuw veroordeeld wegens verklikking. Omdat ze uit moederliefde handelde werd ze evenwel niet opnieuw ter dood veroordeeld, het bleef dit keer bij levenslange hechtenis.

Zeker in Vlaanderen beschouwden sommigen de herziening van het proces Laplasse als de doorbraak naar een grondige herziening van de repressierechtspraak, zelfs naar een amnestiemaatregel. Sinds koning Albert in zijn nieuwjaars-toespraak van 1994 een pleidooi hield voor verzoening onder alle burgers, leef-

de zeker in Vlaanderen de verwachting dat er nu toch "iets" zou gebeuren, ook al liet premier Dehaene herhaaldelijk weten dat zijn discrete gesprekken terzake nog altijd voortduurden. Een en ander zorgde voor nogal wat bitse verklaringen over en weer, die uiteraard een hoogtepunt bereikten in het zicht van het proces Laplasse. De politieke klasse hield zich terzake evenwel angstvallig op de vlakte.

B. *Vervroegde verkiezingen*

Vrijdag 17 februari doorbrak premier Dehaene het normale Wetstraatgebeuren met de mededeling dat hij persoonlijk vervroegde verkiezingen voorstelde. De premier deed die aankondiging tijdens zijn persconferentie na de wekelijkse kabinetsraad van vrijdag 17 februari. De verkiezingen waren gepland voor de eindejaarsperiode van 1995. Zelf had premier Dehaene herhaaldelijk beklemtoond dat hij de "rit wilde uitdoen" omdat na de vakantie van 1995 de resultaten van het gevoerde sociaal-economisch beleid zichtbaar zouden zijn. Dat zou, zo werd geredeneerd, uiteraard een electoraal gunstige weerslag hebben voor de uittrekkende meerderheid. Binnenskamers werd intussen wel vastgesteld dat verkiezingen tijdens de eindejaarsfeesten psychologisch zo goed als uitgesloten waren zodat gezocht werd naar toch een vroegere datum dan ergens tussen kerst- en nieuwjaar. Men bleef daarbij wel uitgaan van de idee dat de verkiezingen pas in het najaar zouden gehouden worden. Later pas bleek dat binnen de politieke top intussen toch al een consensus was gegroeid naar verkiezingen in het voorjaar. Meteen na de reis van de premier naar de Verenigde Staten zou men de politieke knoop doorhakken. Begin februari maakte premier Dehaene inderdaad een uitgebreide reis doorheen de Verenigde Staten waarbij hij er in slaagde om vanuit de V.S. zowel de Gewesten als de vakbonden in eigen land tegen zich in het harnas te jagen door opvallende uitspraken over het begrotingsbeleid van de Gewesten en de kostprijs van de indexkoppeling. Premier Dehaene hield het initiatief volledig in eigen handen door meteen na zijn terugkeer de beslissing toch door te drukken en zelfs met een weekend te vervroegen. Het zou inderdaad de bedpeling geweest zijn om een en ander definitief af te spreken tijdens een politiek topberaad maandag 20 februari. Zelf bleef premier Dehaene ontkennen dat een en ander te maken had met het Agusta-onweer dat plots opstak, maar veel met het pas gepubliceerde verslag van de Nationale Bank. Dat was uitermate positief voor het tot dan gevoerde sociaal-economisch en financieel beleid en een uitdrukkelijk pleidooi voor het onverkort handhaven van het streng saneringsbeleid. Volgens Dehaene was het ondenkbaar dat zijn regering in het zicht van een lange verkiezingscampagne nog voldoende slagkracht zou hebben om voor 1996 uit te pakken met een sterke begroting. Toch bleef twijfel hangen rond de beslissing van Dehaene in het licht van wat het Agusta-verhaal leerde.

1. *Agusta-schaduw over de verkiezingen*

Toeval of niet, nog dezelfde 17de februari waarop Dehaene vervroegde parlementsontbinding voorstelde brak boven Brussel het Agusta-onweer los en dat zou daar onverkort blijven hangen zeker tot de dag van de verkiezingen.

De Agusta-affaire, de vraag of de Italiaanse helicopterbouwer aan Belgen smeergeld betaalde in ruil voor het aankoopcontract voor Agusta-helicopters en zo ja hoeveel en aan wie, sleepte al langer aan. De zaak brak open in het spoor van de overigens nog altijd niet opgehelderde moord op de vroegere PS-partijvoorzitter André Cools op 18 juli 1991. Door een huiszoeking bij Agusta-België op 15 janu-

ari 1993 werd het bedrijf voor het eerst in verband gebracht met deze moordzaak. Nog een jaar later, op 21 januari 1994 werden drie Belgische ministers, alle drie behorend tot de Parti Socialiste omwille van Agusta tot ontslag gedwongen: volgens het gerecht waren er voldoende aanwijzingen om Guy Mathot, Guy Spitaels en Guy Coëme ervan te verdenken dat ze minstens weet hadden van Agusta-smeergeld dat naar de Parti Socialiste was versluisd.

Een heuse politieke bom was het nieuws dat het gerecht in de avond van 17 februari 1995 voor een huiszoeking was afgestapt op het hoofdkwartier van de Socialiste Partij op de Brusselse Keizerslaan, enkele uren dus na de onverwachte aankondiging door premier Dehaene van vervroegde verkiezingen.

Vier dagen eerder, op 13 februari was de Waalse zakenman Georges Cywie door de Luikse onderzoeksrechter mevrouw Ancia, belast met het onderzoek naar de moord op André Cools en dus ook naar de Agusta-affaire, onder aanhoudingsmandaat geplaatst. In de daarop volgende dagen werden ook de Brusselse advocaat Puelinckx, Luc Wallyn, de vroegere adjunct-secretaris-generaal van de SP en de penningmeester van de SP, Etienne Mangé aangehouden. Later werd ook Johan Delanghe aangehouden, hij was kabinetschef van Willy Claes, toen die als SP-minister van economische zaken een beslissende stem had in de Belgische politieke beslissing om Agustahelicopters te kopen. Op 20 februari veroorzaakte Etienne Mangé een dijkbreuk door te bekennen dat hij inderdaad ruim vijftig miljoen Agusta-smeergeld had gekregen. Hij gebruikte het geld om noodlijdende SP-organisaties uit hun zakelijke ademnood te halen. Onder druk van die bekentenis moest de SP-top, partijvoorzitter en oud-minister Louis Tobback én ex-voorzitter, nu minister van buitenlandse zaken Vandenbroucke ook toegeven dat ze in tegenstelling met vroegere beweringen toch weet hadden van een voorstel in die zin dat hen begin 1989 door Etienne Mangé was voorgelegd. Dat gebeurde op 22 februari. Zij bekleemtoonden wel dat zij het voorstel van de SP-penningmeester hadden afgewezen. Een en ander zorgde voor een opvallende breuk tussen de SP-top en Willy Claes op de NAVO in Evere: terwijl Tobback en Vandenbroucke op het middaguur hun nieuwe versie van het Agusta-verhaal brachten, bleef de secretaris-generaal van de NAVO via diezelfde BRTN-radio volhouden dat hij absoluut niets wist van enig Agusta-geld dat bij de SP zou terecht gekomen zijn. De avond van diezelfde 22ste februari gaf uiteindelijk Willy Claes toe dat er in februari 1989 door de SP-top was gesproken over de mogelijkheid om geld te krijgen van de Italiaanse helicopterbouwer, maar zo voegde ook hij er uitdrukkelijk aan toe, het voorstel was door de ganse SP-top zonder omwegen afgewezen. Voor het eerst werden nu ook in het buitenland vragen gesteld rond de positie van de Belg Willy Claes aan het hoofd van de NAVO. Als op 28 februari ook Johan Delanghe wordt aangehouden, de man die voor minister Claes het Agusta-dossier behandelde stelde bijvoorbeeld de Nederlandse minister van defensie Voorhoeve onomwonden dat Claes alvast tijdelijk beter zou terugtreden. In de Wetstraat werden ook twijfels gehoord rond het doen en laten van premier Dehaene: vervroegde verkiezingen beslissen enkele uren voordat de Agusta-affaire het eerste onderwerp van de actualiteit wordt was voor sommigen een wel erg opvallende toevallige samenloop van omstandigheden. Ook al omdat de premier daags voor zijn beslissing nog een ontmoeting had met SP-voorzitter Tobback en hij intussen ook op de hoogte was van het feit dat het gerecht de SP-er Luc Wallyn op het spoor was. De Europese Commissie had via de Belgische minister van justitie laten weten dat het gerecht een huiszoeking wilde doen bij Europees ambtenaar Wallyn. Daarover op 2 maart 1995 ondervraagd in de Kamer van Volksvertegenwoordigers stelde Dehaene uitdrukkelijk dat zijn beslissing om

vervroegde verkiezingen te organiseren in niets beïnvloed werd door het Agusta-gebeuren. Wel gaf hij toe zijn besluit genomen te hebben in de overtuiging dat "bij een intensivering van de schandaalsfeer verder uitstel onmogelijk zou worden. Ik was mij bewust van het risico, temeer omdat ik geen flauw idee had van de omvang die deze zaken konden nemen."

2. Ook SP-minister Frank Vandenbroucke sneuvelt

Op 3 maart kwam nu ook de Franse vliegtuigbouwer Dassault in opspraak wegens mogelijke corruptie bij het bekomen van Belgische militaire bestellingen. Ook van Dassault zou de SP geld gekregen hebben. Vijf dagen later, op 8 maart pleegde de gewezen Belgische luchtmachtgeneraal Lefebvre op een vrij spectaculaire manier in een Brusselse hotelkamer zelfmoord. Lefebvre was in de jaren tachtig als militair raadgever van opeenvolgende defensie-ministers rechtstreeks betrokken bij alle belangrijke legeraankopen en toonde daarbij een uitgesproken voorkeur voor Franse militair materieel. Na zijn pensionering bleef hij in Brussel actief als lobbyist voor diezelfde Franse militaire en dan vooral vliegtuigindustrie. Lefebvre was voordien al ondervraagd door het Luikse gerecht in het kader van het Agusta-onderzoek.

Op 22 maart zorgde het weekblad Knack voor sensatie door het verhaal dat de toenmalige SP-voorzitter Vandenbroucke aan Mangé ooit opdracht gaf enkele Agusta-miljoenen te verbranden. Nog diezelfde dag gaf de minister van buitenlandse zaken toe blijkbaar te goedgelovig geweest te zijn en daarom ontslag te nemen. Hij werd opgevolgd door zijn partijgenoot Eric Derycke, tot dan staatssecretaris voor ontwikkelingssamenwerking die tot de verkiezingen de twee portefeuilles zou combineren. Het vice-premierschap ging evenwel naar de SP-er Johan Vande Lanotte, minister van binnenlandse zaken. Het ontslag van Vandenbroucke deed in binnen- en buitenland opnieuw vragen rijzen rond de positie van Willy Claes aan het hoofd van de NAVO. Claes kon wel rekenen op de zeer uitdrukkelijke steun van de Amerikaanse regering. Zelf ontweek de NAVO-secretaris-generaal voortaan alle contact met binnen- of buitenlandse pers.

Intussen was op een draffe de zogenoemde Agusta-wet door het parlement gesluisd. De bedoeling van deze overgangswet die de grondwettelijke bescherming van ministers tijdelijk opschortte was te voorkomen dat het gerechtelijk onderzoek omwille van de verkiezingscampagne zou worden verlamd. Krachtens deze nieuwe tijdelijke wet kon het gerecht tijdens de campagne alle noodzakelijke onderzoeksdaden blijven stellen als de procureur-generaal van het Hof van Cassatie daar tenminste om vraagt. Alleen aanhoudingen mochten niet. De wet die op 3 april werd goedgekeurd, verscheen in het Belgisch staatsblad van 4 april. Daags nadien al vroeg het Hof van Cassatie om Louis Tobback, Willy Claes en Guy Coëme te mogen ondervragen, een verzoek dat 's anderendaags al door de bijzondere commissie van de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd ingewilligd. Op 7 april stemde de Kamer van Volksvertegenwoordigers met een opvallend grote meerderheid dat het Hof van Cassatie tegenover de drie genoemden alle onderzoeksdaden mocht stellen. Nauwelijks enkele uren later volgden huiszoeken bij Louis Tobback en Willy Claes. De NAVO-secretaris-generaal kwam hierdoor onder nog grotere druk te staan, ondermeer de Duitse Christendemocraten vonden dat hij maar liever moest opstappen als zijn naam niet snel van alle smet werd gezuiverd. Zoals Frank Vandenbroucke werden Louis Tobback en Willy Claes begin mei langdurig ondervraagd door het Hof van Cassatie. Intussen werden ook andere SP-topfiguren herhaaldelijk op de gerechtelijke rooster ge-

legd. Zo werd Carla Galle, vroegere secretaris-generaal van de partij op 11 mei in verdenking geplaatst onder meer omdat ze geen afdoende uitleg kon geven voor sommige facturen in de SP-boekhouding. Intussen had regering op 20 april via het ministerie van economische zaken wel een vordering ingesteld tegen de Italiaanse ondernemer voor de betaling van 130 miljoen wegens het niet nakomen van de beloofde compensaties. Het parket van Luik zorgde voor de voorlopig laatste verrassing door op vrijdag 19 mei, letterlijk op de vooravond van de verkiezingen de vier Agusta-verdachten Wallyn, Mangé, Puelinckx en Delanghe naar huis te laten gaan.

3. Willy Claes neemt ontslag

Op 13 juni liet de procureur-generaal van het Hof van Cassatie aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers weten dat SP-voorzitter Tobback niets te verwijten viel. Over de andere SP-topfiguren die bij de Agusta-affaire ter sprake kwamen, werd voorlopig niets gezegd. Op 21 juni kwam er wel nieuws voor Frank Vandenbroucke die verdacht werd van schrijftvervalsing: het Agusta-geld was niet terug te vinden in de SP-boekhouding en dat gebeurde toen Vandenbroucke partijvoorzitter was. Na flink wat touwtrekken binnen de meerderheid gaf de Kamer toch groen licht voor verder gerechtelijk onderzoek tegen Vandenbroucke, die van dezelfde Kamer van Volksvertegenwoordiger wel het ongewone privilege kreeg dat tegenover hem het vermoeden van onschuld werd bevestigd. In het nummer van 12 juli 1995 van het Franstalige weekblad *Le Vif-l'Express* viel de Luikse PS-volksvertegenwoordiger Claude Eerdekens ongemeen scherp uit tegen het gerecht in het algemeen, tegen enkele Luikse magistraten in het bijzonder. Ook Louis Tobback en andere SP-politici hadden al herhaaldelijk hun twijfel laten horen over het gerechtelijk optreden. Op 20 juli reageerde het Hof van Cassatie met een mededeling via het persagentschap Belga. Daarin werd uiteraard de kritiek weerlegd en als onterecht afgewezen. Toch bleef in deze periode een wat wrange nasmaak hangen sinds SP-voorzitter Tobback melding maakte van een brief die de top van het Hof van Cassatie stuurde naar ondermeer premier Dehaene. Daarin bekleog het Hof zich over uitspraken van de toenmalige minister van binnenlandse zaken Tobback aan het adres van de magistratuur: niet alleen Louis Tobback zelf bracht in die moeilijke Agusta-dagen herhaaldelijk dat schreeuwen ter sprake als mogelijk maar uiteraard niet bewezen verband met het gerechtelijk optreden tegen de SP.

Begin september kreeg de nieuwe voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, de PSC'er Langendries het Cassatierapport over Willy Claes en Guy Coëme toegestuurd. De Kamervoorzitter liet het document tot begin oktober in zijn kluis liggen. Pas op 3 oktober werd een bijzondere onderzoekscommissie opgericht om het Cassatierapport te onderzoeken. Cassatie wilde Willy Claes in beschuldiging stellen wegens corruptie, valsheid in geschrifte en gebruik van valse stukken in de Agusta-affaire en in de zaak van het (Franse) Dassault-smeergeld. Voor Guy Coëme ging het enkel om toevoeging van de Dassault-affaire aan het reeds bestaande dossier tegen de ex-defensie-minister. Op 13 oktober kwamen Claes en Coëme hun zaak bepleiten voor de bijzondere commissie, maar na een opvallend lange vergadering adviseerde die uiteindelijk toch om oud-minister Claes in beschuldiging te stellen en Cassatie te vragen het onderzoek tegen oud-minister Coëme voort te zetten. Vijf dagen later krijgt Willy Claes op zijn vraag de gelegenheid om samen met zijn advocaten zijn onschuld te bepleiten voor de voltallige Kamer van Volksvertegenwoordigers die het advies van de commissie

moest bevestigen. Dit hoogst ongebruikelijk gebeuren mocht niet baten: met 97 stemmen voor de doorverwijzing naar het Hof van Cassatie, 52 tegen en 1 onthouding besliste de Kamer in de late avonduren van donderdag 19 oktober over het politieke lot van Willy Claes. Vrijdagnamiddag 20 oktober, een jaar en drie dagen na zijn aanstelling tot NAVO-secretaris-generaal nam Willy Claes ontslag uit die functie. In de daarop volgende uren en dagen haalde de zwaar ontgoochelde Claes herhaaldelijk zodanig scherp uit naar de buitenwereld, dat zelfs premier Dehaene het nodig oordeelde om over een en ander publiek zijn ongenoe-gen te laten horen.

In de Wetstraat flakkerde de affaire op donderdag 26 oktober nog even op. De oppositie wilde van premier Dehaene weten waarom SP-voorzitter Tobback in de Agusta-kwestie zo opvallend snel vrijuit kon gaan, of hij zoals gezegd werd premier Dehaene onder druk had gezet om op die manier de vorming van de nieuwe regering te vergemakkelijken. Dehaene ontkende formeel dat Tobback hem onder druk had gezet om het voor hem gunstige Cassatie-rapport voortijdig bekend te maken. En daarmee verdween Agusta (voorlopig) uit de Wetstraat-horizon ¹.

C. De verkiezingen.

1. Niet met die VLD.

Intussen waren de verkiezingen al enige tijd achter de rug en zelfs al vergeten, de verschillende regeringen waren aan de slag na een overigens opvallend korte formatieperiode.

De campagne begon formeel op 7 april daags nadat Kamer en Senaat hun instemming hadden betuigd met de verklaring tot herziening van de grondwet, wat automatisch de ontbinding met zich bracht van het laatste "nationale" Belgische parlement. Die verklaring tot herziening van de grondwet hernam gewoon de vorige lijst voor zover de artikelen waarvan sprake nog niet waren aangepast. Kamer en senaat stemden ook in met de zogenoemde vermogenswet, die parlementsleden en hoge ambtenaren verplicht een staat van hun persoonlijk vermogen voor te leggen. Uiteraard werd de campagnesfeer in grote mate beïnvloed door het Agustagebeuren. Niemand dierf echt de grote schandaaltrom roeren, maar iedereen voelde het gewicht van het Agusta-zwaard. "het zou ons ook wel eens kunnen overkomen...."

Ben peiling in de Brusselse Franstalige krant *La Libre Belgique* van 27 maart liet zien dat de meeste kiesgerechtigde Belgen op dat ogenblik nog geen vaste electorale keuze hadden gemaakt. Voor elke stem kon dus gevochten worden. In het Franstalige landsdeel verliep de campagne opvallend rustig, zeg maar eentonig. De Franstalige partijen getuigden op minstens een punt wel van een opvallende eensgezindheid, over de federalisering van de sociale zekerheid zoals door sommigen aan Vlaamse kant gewenst, wilde politiek Franstalig België bij rege-riingsonderhandelingen niet eens horen spreken.

---

1 Zie over Agusta o.m.:

- Bats An, *Willy Gate*, 144 blz. Uitg. Dedalus
- Van Cauwelaert Rik, *De Agusta-crash*, 229 blz. Uitg. Globe.
- Van Dyck Fons, *Agusta overleven met een affaire*, 208 blz. Uitg. Van Halewyck

De Parti Socialiste kon zich aan verlies verwachten maar wist zich op de stembusdag toch weer "incontournable" of onmisbaar te maken voor wie een nieuwe regeringsmeerderheid op de been wilde brengen. De Franstalige Liberalen maakten een electorale afspraak met het Brusselse FDF met de duidelijke bedoeling het de Parti Socialiste zoniet ook in Wallonië dan toch minstens in het Hoofdstedelijk Gewest Brussel moeilijk te maken. Voor het overige maakten de Franstalige partijen zich duidelijk niet veel begoochelingen over grote verschuivingen op de verkiezingsdag. Dat was aan Vlaamse kant wel het geval en dat had twee oorzaken: uiteraard was er het Agusta-gebeuren maar er werd ook rekening gehouden met een mogelijk en door de meesten ook verwacht succes van Guy Verhofstadt en zijn VLD. Ook de Volksunie liet zich tijdens de campagne niet onbetuigd. Haar voorzitter Bert Anciaux stelde op het verkiezingscongres van zijn partij een overlevingsgrens van minstens 300.000 stemmen voor de Volksunie voorop. Werde dit cijfer niet gehaald dan zou hij de partij vragen zich uit te spreken over al dan niet verder bestaan van de VU. Zijn SP-collega Tobback had vroeger al gesteld dat voor de SP een score van minstens 20 procent essentieel was om aan een nieuwe regering te willen deelnemen. Met het Agusta-schandaal in zijn maag waagde de SP-voorzitter zich nadien nauwelijks nog aan voorspellingen, anderen deden dat graag in zijn plaats en spiegelde een ware electorale ravage voor, volgens sommigen zou de SP nauwelijks nog 15 procent halen. De Socialistische Partij kon wel rekenen op de publieke steun van een groep progressieve Vlamingen die een oproep "De SP is nodig" ondertekenden. De SP-voorzitter liet herhaaldelijk horen dat wat hem betrof er geen enkel bezwaar was tegen een heruitgave van de bestaande Dehaene-coalitie van Christendemocraten en Socialisten. Ook Jean Luc Dehaene liet er geen twijfel over bestaan dat hij een nieuwe rooms-rode coalitie best zag zitten, hij voegde er wel telkens aan toe "voor zover de kiezer dat natuurlijk wil". De herhaalde oproepen van de SP-voorzitter om na de verkiezingen de samenwerking voort te zetten liepen bijna te pletter op de klippen van het MAP-dossier dat sinds maanden de Vlaamse regering verdeelde. Op 15 maart kwam het binnen die Vlaamse regering zelfs tot een breuk omdat de bevoegde SP-minister Norbert De Batselier alsnog zijn Mestactieplan wilde laten goedkeuren door de Vlaamse regering ook al wees alles erop dat de CVP die in de voorbije maanden al het mogelijke had gedaan om elke vorm van een MAP onmogelijk te maken, op dat ogenblik zeker niet geneigd was alsnog het MAP van de SP'er De Batselier goed te keuren. Mits een paar dagen discreet overleg werd de breuk tussen CVP en SP gelijmd, niet zonder dat aan Franstalige kant een en ander werd uitgelegd als een mogelijk voorteken van een politieke partnernruil. De breuk lijmen betekende wel dat de CVP plechtig beloofde dat er voor het einde van het jaar "een" MAP zou zijn. De Vlaamse Christendemocraten stapten zonder aarzelen in het spoor van hun (federale) eerste-minister Dehaene, die als electoraal boegbeeld werd voorop gesteld. Dehaene werd door zijn partij wel verplicht om kandidaat te zijn voor de Senaat. Zelf koos hij voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers omdat daar voortaan de politieke beslissingsmacht lag, maar hij ging toch naar de Senaat. Het nieuwe kiessysteem dat voor de Senaat de doorslag is van het kiessysteem voor de Europese verkiezingen met een groot kiesdistrict per taalgemeenschap, maakte van de verkiezingen voor de Senaat een heuse volksraadpleging, een monsterscore is als politieke machtsfactor niet onbelangrijk of onnuttig. Op 21 april stelde premier Dehaene onder grote belangstelling zijn persoonlijk feitelijk ontwerp van regeerprogramma voor "Sleutels voor morgen", een duidelijke herinnering aan het Sleutelplan van wijlen Gaston Eyskens in 1958. Het boekje dat eerst enkel in het Nederlands beschikbaar was, werd niet uitgegeven door een traditionele uitgever wel door het Limburgse bureau dat de verkiezingscampagne voor de CVP verzorgde. Pas enige tijd later werd ook

een Franstalige versie voorgesteld onder de titel "La societe de l'Information". Het Dehaenplan steunde op vijf grote doelstellingen:

- meer werk, nieuw werk en anders werken,
- een creatieve aanpak van de informatiemaatschappij,
- een duurzaam beleid voor een leefbare wereld,
- een gemoderniseerde sociale zekerheid en
- België inschakelen in de Europese top.

Na enige niet uitgesproken aarzeling maakte de CVP, die nog geen regeerprogramma had voorgesteld, van het Dehaene-Sleutelplan haar verkiezingsprogramma. Vanuit socialistische hoek werd voorzichtig maar toch niet mis te begrijpen, gesignaleerd dat uiteraard niet alles in het boekje zomaar kon, maar dat het geheel toch best bespreekbaar was. Daarmee was ook de toon gezet: Christendemocraten en Socialisten wilden samen blijven. Er was nog een grote onbekende: het mogelijk succes van de VLD van Verhofstadt. De VLD-voorzitter kreeg het in deze campagne vanwege CVP en SP bijzonder hard te verduren. Daarbij werd vooral op de man gespeeld en minder op de bal, het waren vooral de hervormingsplannen van Verhofstadt inzake de sociale zekerheid die het mikpunt waren. SP-voorzitter Tobback stelde zich aan de kiezer voor als de waarborg "Uw sociale zekerheid". Op het CVP-congres van zondag 7 mei in Gent liet partijvoorzitter Van Hecke er geen twijfel over bestaan: "met die VLD van die Verhofstadt" zou niet geregeerd worden zo stelde hij in zijn congres toespraak.

Een opvallende afwezige in deze campagne was de staatshervorming in de meest brede zin van het woord: de verkiezingen van 21 mei waren de eerste voor het nieuwe "federale" België met ondermeer de rechtstreeks verkiezing van de Vlaamse en de Waalse raad, parlementaire assemblees die zich volgens de letter van de wet niet mochten presenteren als "parlement". Over die toch wel historische nieuwigheid in het Belgische politieke systeem werd niet of nauwelijks gesproken. Meer nog, het had er alle schijn van dat binnen de partijen het verwezen worden naar een regionale assemblee eerder als een sanctie werd ervaren dan wel als een federalistische promotie. Wel aanwezig was de vrees voor wat algemeen werd omschreven als de "antipolitiek", zonder dat iemand duidelijk stelde wat daaronder diende te worden begrepen. Ondermeer de rectoren van de Vlaamse universiteiten vonden het nodig plechtig via een plechtige verklaring hun stem te laten horen in het debat rond "antipolitiek", een thema dat overigens vooral het Vlaamse electorale debat beheerste.

Agusta niet meegerekend, was deze verkiezingscampagne een opvallend rustige campagne, waarbij naar verluidt opvallend goed gekeken werd naar de verkiezingsdebatten op de vele televisiestations. De samenstelling van de lijsten verliep zonder veel schokken: veel nieuwe namen en enkele bekende namen die er niet meer bij zijn zoals de CVP'ers Paul De Keersmaeker, Gaston Geens en Hugo Weckx, de PSC'ers Beauthier en Pouillet, de PS'er Philippe Moureaux, Hugo Schiltz van de Volksunie.

2. De verkiezingen van 21 mei 1995

Voor een zeldzame keer is het gebruik van het predikaat "historisch" niet ten onrechte als men het heeft over de verkiezingen van 21 mei 1995: het waren inderdaad de eerste verkiezingen voor het "federale" België, zelf het resultaat van de voorlopig laatste staatshervorming van 1993, het Sint-Michielsakkoord. Zowel de Kamer van Volksvertegenwoordigers als de Senaat kregen niet alleen een

andere opdracht maar ook een nieuw uitzicht: in de Kamer nog maar 150 volksvertegenwoordigers in plaats van 212 en 40 rechtstreeks verkozen senatoren (plus nog 31 onrechtstreeks verkozen senatoren) in plaats van de 183 vroeger. Bovendien werden voor het eerst rechtstreeks verkiezingen georganiseerd voor de Vlaamse Raad en voor de Waalse Gewestraad. Een en ander maakt het vrij moeilijk om cijfermatige winst- en verliescijfers te vergelijken met vorige stembeurten.

Een algemene vaststelling dringt zich wel op: de verkiezingen van 21 mei zorgden niet voor grote verschuivingen. In Vlaanderen mag het Vlaams Blok rekenen op nieuwe winst, maar minder dan sommigen hadden gevreesd of verwacht. Guy Verhofstadt maakt van zijn VLD de tweede partij in Vlaanderen, maar die winst is onvoldoende om de meerderheid van Christendemocraten en Socialisten te doorbreken. Tegen alle verwachtingen in winnen de Vlaamse Socialisten in plaats van flink te verliezen, maar de Vlaamse Groenen van Agalev moeten dan weer electoraal inleveren. Bert Anciaux sleept zijn partij over de door hemzelf vooropgestelde eindmeet van minstens 300.000 stemmen.

In Wallonië zijn zowel de Parti Socialiste als ECOLO de grote verliezers, ook de PSC kalft verder af. Een bescheiden winst voor het Front National, uitgesproken winst voor de liberale partij van Jean Gol, de PRL die een kartel vormde met het Brusselse FDF. In Brussel scoort dat PRL-FDF-kartel voldoende om een plaats op te eisen in de Brusselse regering. Ook het Front National en het Vlaams Blok doen het goed in Brussel.

De Kamer van Volksvertegenwoordigers telt na 21 mei 1995 91 Nederlandstalige en 59 Franstalige verkozenen. Aan Vlaamse kant blijft de CVP de grootste partij met 29 verkozenen. De VLD is de tweede partij met 21 mandatarissen, gevolgd door de SP met 20 mandaten. Het Vlaams Blok heeft in de nieuwe Kamer van Volksvertegenwoordigers 11, de Volksunie en Agalev elk vijf verkozenen. Het socialistische en christendemocratische blok bekleden in de Kamer van Volksvertegenwoordigers elk 41 mandaten, de twee liberale partijen halen daar samen 39 verkozenen. Formeel moet een Belgische federale regering voortaan alleen nog in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op een meerderheid kunnen rekenen, wat in dit geval dus verschillende coalitieformules mogelijk maakte.

De rechtstreekse verkiezing van veertig senatoren zorgde voor weinig spanning. In het Nederlandstalige kiescollege is de CVP met 7 verkozenen de grootste partij op de voet gevolgd door VLD en SP met elk 6 verkozenen. Het Vlaams Blok dat zoals voor de Kamer ook voor de verkiezingen voor de Senaat vrijwel overal winst boekt, heeft drie verkozenen, de VU twee en Agalev 1. Aan Franstalige kant is er zo mogelijk nog minder beweging: PS en PRL-FDF hebben elk 5 rechtstreeks verkozenen, de PSC 3 en ECOLO 2.

Bij die aantallen moeten nog de gemeenschapssenatoren en de gecoöpteerde senatoren worden gevoegd. Dat geeft voor de Senaat volgend eindresultaat: 12 senatoren voor de CVP, 11 voor de Parti Socialiste, 10 voor de VLD, 9 voor de PRL-FDF en voor de SP, 6 voor de PSC, 5 voor de Vlaams Blok, 3 voor de Volksunie en voor ECOLO, 2 voor Agalev. Rekening houdend met alleen maar de rechtstreeks verkozen federale vertegenwoordigers is de CVP in het federale parlement van 21 mei 1995 de grootste partij (29 volksvertegenwoordigers en 7 senatoren of 36 mandaten), Tweede op die ranglijst is de VLD met 27 mandaten of 21 volksvertegenwoordigers en 6 senatoren. De derde plaats wordt gedeeld door

SP en PS met elk in totaal 26 afgevaardigden, voor de PS is dat 21 + 5, voor de SP is dat 20 + 6. In het federale parlement staan drie Vlaamse partijen bovenaan de toptien lijst van de politieke partijen.

In Vlaanderen werd voor het eerst de Vlaamse Raad of het Vlaamse parlement rechtstreeks verkozen. Het ging om de verkiezing van 118 raadsleden, die er later nog 6 Vlaamse collega's - verkozenen uit de Brusselse Hoofdstedelijke Raad bijkregen. Ook hier blijven de Christendemocraten duidelijk de belangrijkste politieke factor met in totaal 37 verkozenen (35 plus 2 uit Brussel). Ook in de Vlaamse Raad wordt de VLD de tweede partij met 27 mandaten (26 plus 1 Vlaamse Brusselaar). De Vlaamse Socialisten volgen ook hier op de voet met maar 1 zetel verschil, 26 verkozenen (25 plus 1 Vlaamse Brusselaar). Het Vlaams Blok is in de Vlaamse Raad de afgetekende vierde grootste partij met 17 verkozenen (15 plus 2 Vlaamse Brusselaars). De Volksunie volgt op afstand met 9 verkozenen, Agalev 7 en de Union des Francophones, UF heeft 1 verkozene. De UF wordt gevormd door een samengaan van alle Franstalige partijen in de Vlaamse rand rond Brussel waar de partij goed 44.000 stemmen verzamelde met opvallende hoogtepunten in het kanton Zaventem (26,6 procent van de stemmen) en in de kantons Halle (ruim 18 procent) en Meise (meer dan 10 procent). Uitgerekend werd dat bijna 12 procent van de kiezers voor de Franstalige lijst UF in de zes Vlaamse kantons waar die partij deelnam aan de verkiezingen. Lijsttrekker en verkozene voor het UF is Christian Van Eycken, burgemeester van de faciliteitengemeente Linkebeek. Tijdens de installatievergadering van de Vlaamse Raad probeerde VU-raadslid Etienne Van Vaerenbergh tevergeefs de verkiezing van de UF-verkozene ongedaan te maken op basis van een decreet van de Vlaamse Raad dat wil dat verkiezingen gebeuren op basis van eentalige stembrieven wat in de rand rond Brussel niet zou gebeurd zijn. Ook in de Vlaamse Raad maakte de verkiezingsuitslag verschillende coalitieformules mogelijk.

Ook de 75 leden van de Waalse Gewestraad werden op 21 mei 1995 voor het eerst rechtstreeks verkozen. En ook dat gebeurde zonder echt geschiedenis te schrijven. De Parti Socialiste blijft in de Waalse Gewestraad met 30 verkozenen afgetekend de sterkste partij, ook en vooral omdat geen coalitieformule zonder die partij rekenkundig mogelijk is tenzij drie partijen willen meedoen. Het kartel PRL-FDF is de tweede sterkste partij met 19 verkozenen, de PSC haalt er 16, ECOLO 8 en het Front National 2. De Franse Gemeenschapsraad is in het federale België de enige parlementaire assemblee die niet rechtstreeks wordt verkozen, maar samengesteld uit de verkozenen van de Waalse Gewestraad en van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad. De Raad telt nu 94 leden, de 75 leden van de Waalse Gewestraad en 19 Franstalige verkozenen uit Brussel. De Parti Socialiste is ook hier afgetekend de eerste partij met 35 mandaten, het kartel PRL-FDF volgt op de tweede plaats met 29 verkozenen, de PSC heeft er 18, ECOLO 10 en het Front National 2. Dat maakte "maar" 93 omdat tijdens de eerste bijeenkomst van de Franse Gemeenschapsraad werd vastgesteld dat een Waalse verkozene ook verkozen was voor de Duitse Gemeenschapsraad en dus niet op de koop toe kon zetelen in de Franse Gemeenschapsraad. Een wetwijziging was nodig om een en ander goed te maken, zodanig dat de opvolger van het betrokken lid, de liberaal Andre Damsiaux uiteindelijk toch zitting kon nemen in de Franse Gemeenschapsraad.

De Brusselse Hoofdstedelijke Raad werd al bij de oprichting van de instelling in 1989 rechtstreeks verkozen. Het was de enige stembusslag waar dit keer met enige spanning werd naar uitgekeken. De Vlaamse partijen in Brussel deden het met uitzondering van het Vlaams Blok opvallend slecht: die partij weet haar po-

sitie in stemmenaantal duidelijk te versterken, de andere partijen verliezen allen opvallend veel stemmen in vergelijking met de verkiezingen van 1989. Met de winst van het Vlaams Blok zakten de Vlaamse partijen in Brussel van 66.990 stemmen naar 56.746, een verlies van ruim tienduizend stemmen, goed voor 1 zetel. Er blijven in het Brusselse parlement nog maar 10 in plaats van 11 Vlaamse verkozenen: 3 CVP, 2 Vlaams Blok, 2 VLD, 2 SP en 1 Volksunie. Aan Franstalige kant bleef de verwachte verschuiving ten gunste van het PRL-FDF kartel niet uit: die partij wordt in het Brusselse parlement met 28 zetels (+1) de grootste, gevolgd door de Parti Socialiste 17 (-1), de PSC 7 (-2) ECOLO 7 (-1) en het Front National 6 (+4). In de Brusselse Hoofdstedelijke Raad is de winst van uiterst rechts het sterkst. De Brusselse regering is de enige waar aan politieke partnerruil moest worden gedaan: regeren zonder de Franstalige Liberalen was hier immers niet mogelijk. De PSC werd verzocht aan de kant te gaan staan en deed dat zonder veel morren.

Er is tenslotte nog de rechtstreekse verkiezing van de 25 leden van de Raad voor de Duitse Gemeenschap, die voor de derde keer rechtstreeks werden verkozen. De eerste keer gebeurde dat in 1986. De verhoudingen blijven ook hier zo goed als ongewijzigd: 10 zetels voor de Christendemocraten (+2), 5 voor de Liberalen (s.q.), 4 voor de Socialisten (s.q.), 3 voor de Groenen (-1) en 3 Partei Jugend Unabhängigkeit, PJU, waarin de vroegere PDB is opgegaan (verlies van 1 zetel). Ook in de Duitse Gemeenschap werd aan politieke ruil gedaan, de Liberalen werden bedankt, Christendemocraten en Socialisten doen alleen verder.

Conclusie: weinig of geen verschuivingen, wel een versterking van het Vlaamse gegeven op het federale vlak. De Vlaamse (uittredende regeringspartijen) CVP en SP doen het goed, de uittredende Franstalige meerderheid doet het duidelijk niet goed bij de kiezer, maar dat gebeurt allemaal zo federaal-evenwichtig dat de coalitie van Christendemocraten en Socialisten van Dehaene I niets moest vrezen. De twee liberale partijen komen versterkt uit de stembus, terwijl de twee groene partijen op de avond van de verkiezingszondag moeite hebben om hun ontgoocheling niet al te sterk te laten zien. Vlaams Blok en Front National maken geen sprongen, maar versterken onbetwistbaar hun positie.

3. Zes nieuwe regeringen vormen.

Zoals gebruikelijk na verkiezingen ging premier Dehaene maandag 22 mei naar de koning om het ontslag van zijn regering aan te bieden. Veel tijd om op adem te komen kreeg de uittredende premier niet: zondag 28 mei al werd hij door de koning belast met de opdracht een nieuwe regering te vormen. Van tussenstappen bijvoorbeeld naar de Liberalen toe of de aanduiding van een informateur was geen sprake. Voor een zeldzame keer waren verschillende coalitiefomules rekenkundig mogelijk, maar daarmee werd geen rekening gehouden, de voortzetting van de coalitie van Christendemocraten en Socialisten was het vooropgestelde doel dat door de kiezer niet onmogelijk was gemaakt. Koning Albert hield het tijdens die enkele dagen tussen de verkiezingen en de aanduiding van Jean Luc Dehaene als formateur bij traditionele ontmoetingen: de voorzitters van Kamer en Senaat, partijvoorzitters en prominenten uit de sociale en economische wereld.

Maandag 29 mei had de formateur een eerste ontmoeting met de voorzitters van uittredende meerderheid. Vooraf had hij een kort gesprek met de voorzitters

van de twee liberale partijen om hen formeel te laten weten dat VLD en PRL-FDF er niet aan te pas zouden komen, tenminste als Christendemocraten en Socialisten tot afspraken konden komen. Voor VLD-voorzitter Guy Verhofstadt was dit het begin van het einde van zijn voorzitterschap. Op 1 juni bevestigde hij zelf deze algemene verwachting. Zondag 16 september kregen de VLD-partijleden de kans een opvolger te kiezen: al in de eerste ronde werd Herman De Croo verkozen met net niet de helft van de stemmen. Algemeen werd dit uitgelegd als het stopzetten of het minstens terugschroeven van de vernieuwingen die Verhofstadt wilde doorvoeren. Zijn belangrijkste tegenspeler bij die verkiezingen was Patrick Dewael, de gedoodverfde opvolger van Verhofstadt gaf al na de eerste ronde riddelijk toe dat hij kansloos was tegen De Croo.

Tijdens zijn eerste en ook laatste ontmoeting met de pers als formateur, stelde Dehaene uitdrukkelijk dat het ging om echte politieke onderhandelingen en niet om een snelle remake van de uittreedende coalitie. Toch zou een en ander zo snel en vooral zo rimpelloos verlopen dat de indruk overheerste dat vooraf minstens mondelinge afspraken waren gemaakt. Tenminste voor zover de kiezer "een en ander" niet onmogelijk maakte. Dinsdag 30 mei begonnen de onderhandelingen op basis van een nota van formateur Dehaene met daarin vijf grote uitgangspunten:

- meer werk en vooral nieuw werk,
- een diepgaande hervorming van de sociale zekerheid "nog voor het einde van het jaar",
- het halen van de drie procent begrotingsnorm van Maastricht,
- een leefbare samenleving,
- en de vernieuwing van de democratie en de rechtsstaat.

Communaautaire problemen in het bijzonder, de staatshervorming in het algemeen kwamen voor het eerst sinds lang niet of nauwelijks ter sprake. Herhaaldelijk moesten de federale onderhandelingen wat vertraagd worden om de besprekingen voor de gewest- en gemeenschapsregeringen te vergemakkelijken. Niet zelden immers zaten dezelfde onderhandelaars rond een andere gesprekstafel.

Zondag 18 juni, niet eens een maand na de verkiezingsdatum was de politieke afspraak voor een nieuwe federale regering rond. Zoals verwacht kon Dehaene zichzelf opvolgen aan het hoofd van een nieuwe regering van Christendemocraten en Socialisten. Het regeerprogramma, 73 bladzijden lang was in grote mate een kopie van het oorspronkelijk beleidsplan van formateur Dehaene dat "maar" 43 bladzijden telde. Opvallend was wel dat over de grote opdrachten (begroting, sociale zekerheid en werkgelegenheid) in het regeerakkoord wel krachtlijnen werden vastgelegd maar nauwelijks of geen concrete afspraken. In zijn formateursnota had Dehaene ook een strak tijdschema vastgelegd voor die grote opdrachten, maar die agenda sneuvelde blijkbaar tijdens de onderhandelingen. Donderdag 22 juni kreeg de nieuwe coalitie het zo goed als bijna eenparig groen licht op de partijcongressen van de vier partijen. De tweede regering Dehaene, 15 ministers en 2 staatssecretarissen, zoals die op 23 juni werd voorgesteld was op enkele nieuwe gezichten na een kopie van de vorige. De PS'er Yvan Yliefc komt in de plaats van zijn partijgenoot Jean- Maurice Dehousse op Wetenschapsbeleid. Dehousse was na de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1994 uit de nationale politiek gestapt om burgemeester van Luik te worden. Zijn partijgenoot André Flahaut wordt minister voor ambtenarenzaken. De West-Vlaamse CVP'er Stefaan De Clerck neemt justitie over van de PSC'er Wathélet, die naar defensie overstapt. Reginald Moreels, CVP, oud-voorzitter van Artsen zonder Grenzen wordt staatssecretaris voor ontwikkelingssamenwerking en de SP'er Jan Peeters wordt

staatssecretaris voor "veiligheid, maatschappelijke integratie en leefmilieu". Deze nieuwe bevoegdheid werd algemeen uitgelegd als een signaal naar koning Albert toe die sinds zijn aantreden opvallend veel interesse toonde voor het probleem van de verkeersveiligheid. Uit het vorige kabinet verdwenen Robert Urbain (PS), André Bourgeois (CVP) en Jacques Santkin (PS). Vrijdag 30 kreeg de nieuwe regering met 80 stemmen tegen 61 bij 1 onthouding het vertrouwen van haar meerderheid in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. In de Senaat werd even nog aangedrongen om ook daar de regeringsverklaring te horen, maar daar werd niet op ingegaan. In het federale België beslist alleen de Kamer van Volksvertegenwoordigers over "leven of dood" van een federale regering.

4. De andere regeringen

a. De Vlaamse regering

Meteen na de verkiezingszondag al gaf CVP-voorzitter Van Hecke aan de uittredende Vlaamse regeringsleider Luc Van den Brande opdracht om besprekingen te beginnen voor de vorming van een nieuwe regering. Ook hier was de keuze duidelijk: de voortzetting van de vorige meerderheid ook al heeft die in de Vlaamse Raad een meerderheid van maar 63 stemmen of 1 stem overschot. Een samengaan van CVP en VLD leverde 64 stemmen op of 2 stemmen overschot. De Volksunie hoopte alsnog als derde partner gevraagd te worden, maar kreeg spoedig te horen dat ze daar niet moest op rekenen. Het grootste struikelblok voor de reductie van de uittredende Vlaamse coalitie, het Mestactieplan kon zonder al te veel moeite worden «opgelost»: SP-minister De Batselier die in de vorige Vlaamse regering het MAP onder zijn bevoegdheid had ruilde een portefeuille voor het voorzitterschap van de Vlaamse Raad. Formeel gebeurde dat op eigen initiatief omdat De Batselier zich meer wilde bezighouden met de stad Dendermonde waar hij nu ook burgemeester was. Woensdag 14 juni was het nieuwe Vlaams regeerakkoord rond, op 20 juni legde de tweede regering Van den Brande de eed af in de Vlaamse Raad. Nieuwkomers zijn de CVP'er Eric Van Rompuy, - onder Van den Brande I de meest uitdrukkelijke tegenstander van het MAP van De Batselier, - die nu bevoegd wordt voor economie, landbouw en media, zijn partijgenoot Luc Martens die de nieuwe cultuurminister wordt. Eddy Baldewijns, SP, ruilt zijn voorzitterszetel in de Vlaamse Raad voor een portefeuille in de Vlaamse regering. Anne Van Asbroeck (SP), ambtenaar in Brussel en geen lid van de Vlaamse Raad, wordt bevoegd voor Brusselse aangelegenheden en het gelijke-kansenbeleid. Afgesproken werd dat zij na twee jaar haar portefeuille ruilt met een vertegenwoordigster van de CVP. De CVP heeft 5 vertegenwoordigers in de Vlaamse regering, de Socialistische Partij 4 met daarbij het voorzitterschap van de Vlaamse Raad.

b. De Waalse Gewestregering

Op dezelfde dag als de Vlaamse regering legde in Namen ook de nieuwe Waalse Gewestregering de eed af. Ook hier bleven Christendemocraten en Socialisten samen. Zowel voor de Waalse Gewestregering als voor de samenstelling van de Franse Gemeenschapsregering hadden de onderhandelaars vooral last met een groot struikelblok, de financiering van de noodlijdende Franse Gemeenschap, meer bepaald de rekening voor het Franstalig onderwijs. Uiteindelijk werd ook hiervoor een oplossing gevonden door extra middelen te gaan halen in de begroting van de Franse en de Vlaamse Hoofdstedelijke Gemeenschapscommissie. De Waalse Gewestregering die opnieuw geleid wordt door de PS'er Robert Col-

lignon telt vier PS-ministers onder wie burgemeester Van Cauwenberghe van Charleroi, die binnen de partij lange tijd op de zijlijn stond omwille van zijn uitgesproken sympathie voor Jose Happart. De PSC levert drie ministers. Guy Spitaels, PS, wordt voorzitter van de Waalse Gewestraad. De Franse Gemeenschapsregering die eveneens op 20 juni geïnstalleerd werd, wordt geleid door Laurette Onkelinx en telt twee ministers uit de Waalse Gewestregering en een minister uit de Brusselse regering (3 PS en 1 PSC). De Franse Gemeenschapsraad zelf blijft onder het voorzitterschap van mevrouw Anne-Marie Corbisier, PSC.

c. De Brusselse Hoofdstedelijke regering.

Donderdag 22 juni, daags voor de vorming van de federale regering dus, is ook de nieuwe Brusselse regering een feit. Aan Vlaamse kant komen dezelfde partijen en dezelfde ministers terug (1 CVP, 1 SP en 1 VU), aan Franstalige kant moest de PSC noodgedwongen het veld ruimen voor het PRL-FDF kartel dat nu de sterkste Brusselse partij is. Brussel is dus de enige plaats waar Christendemocraten en Socialisten hun afspraak om alleen samen te gaan niet kunnen volhouden. Charles Piqué, PS, volgt zichzelf op als voorzitter van die hoofdstedelijke regering. Het PRL-FDF kartel krijgt drie mandaten en het voorzitterschap van de Brusselse Hoofdstedelijke Raad voor Armand De Decker, PRL. De Brusselse regering telt dus zes partijen, 3 Franstalige en 3 Vlaamse. Brussel is dus de plaats waar de federale partijen noodgedwongen de politieke assymetrie moesten "ondergaan".

d. De Duitse Gemeenschapsregering.

Ook de onderhandelingen voor de vorming van de regering van de Duitse Gemeenschap verliepen zonder veel omhaal, alleen werd zoals reeds aangestipt de liberale partner uit de vorige coalitie gewipt ten gunste van de socialisten. Al op 13 juni was de nieuwe Duitse Gemeenschapsregering onder leiding van Joseph Maraite, (CSP, christendemocraat) gevormd. De ploeg telt nu twee Christendemocraten en een Socialist ².

D. Tweede regering Dehaene van start

Donderdag 8 juni waren de nieuw verkozen Kamer van Volksvertegenwoordigers en Senaat voor het eerst samengekomen. Vrijdag 30 juni kon de federale regering Dehaene 2 aan de slag na de vrijwel geruisloze goedkeuring in de Kamer van Volksvertegenwoordigers van de regeringsverklaring.

- Ontslag Melchior Wathelet

Maandag 4 september zorgde PSC-minister Melchior Wathelet voor een eerste spanningsmoment: hij leverde zijn ministerpost in voor het ambt van rechter bij het Europese Hof van Justitie. Hij werd opgevolgd door zijn partijgenoot Jean-Pol Poncelet, die enkele maanden later zelf kandidaat zou zijn om PSC-voorzitter Gerard Deprez op te volgen toe die er begin 1996 de brui aan gaf. Premier Dehaene liet weten dat hij deze nieuwe machtswissel op defensie (Delcroix, Pinxten, Wathelet, Poncelet op niet eens twee jaar tijd!) niet zou accepteren.

² Over de verkiezingen en de vorming van een nieuwe meerderheid: PLATEL Marc, Dehaene Van I tot II, 125 blz. Uitg. Davidsfonds.

- Verlenging huurwet

Zoals aangekondigd in de regeringsverklaring werd de zogenoemde huurwet Wathélet van 1991 verlengd tot einde 1996. Daardoor werden de huurcontracten die werden afgesloten op basis van de tijdelijke huurwet van 1987 met een jaar verlengd.

- Blokkering prijzen geneesmiddelen: op een rondetafelconferentie op 23 november tussen regering en farmaceutische industrie wordt beslist de prijzen van geneesmiddelen op 1 januari 1996 voor een jaar te blokkeren. Op 11 december sloten artsen en ziekenfondsen wel een nieuwe tarievenakkoord voor de komende twee jaar. Alle honoraria worden met 1,3 procent verhoogd, zowel voor de huisartsen als voor de specialisten.

- Burgerwachten en zenuwachtigheid binnen de meerderheid:

Tijdens de eerste weken van het politieke rentree was er heel wat te doen rond de oprichting van burgerwachten in een aantal Vlaamse gemeenten. Dit gaf vooral tussen CVP en SP aanleiding tot nogal wat geruzie, waarbij de Vlaamse Socialisten zegden niet voor te zijn en de CVP uitdrukkelijk pro was. Een en ander had geen weerslag op het regeringswerk. Toch was dit maar een eerste signaal van een groeiende zenuwachtigheid binnen de meerderheidspartijen en dat op basis van een reeks kleine incidenten. SP- Pensioenminister Colla bijvoorbeeld opende met opmerkelijke persoonlijke bekentenissen een onverwacht debat over euthanasie, zijn partijgenoot Vande Lanotte, minister van binnenlandse zaken maakte ophef door publieke bekentenissen over persoonlijk drugsgebruik, CVP-staatssecretaris voor ontwikkelingsamenwerking Moreels kwam onder vuur te liggen naar aanleiding van een schandalendossier in de pers over misbruiken bij het ABOS, de Parti Socialiste lanceerde een nota over de legalisering van soft drugs, kortom voldoende om naar de buitenwereld toe minstens de indruk te geven dat het tussen Christendemocraten en Socialisten toch niet zo boterde. Op 6 december zag premier Dehaene zich genoodzaakt toe te geven aan de uitdrukkelijke vraag van zijn eigen partijvoorzitter Johan Van Hecke voor een formele ontmoeting tussen de regeringsleider en de voorzitters van de vier meerderheidspartijen. Na afloop daarvan beloofde iedereen voortaan al het mogelijke te doen om nieuwe wrijvingen te voorkomen. Premier Dehaene ging in de daarop volgende weken door met stil ontmijningswerk: zo kregen de socialistische partners de waarborg dat de "hervorming" van de sociale zekerheid zou worden beperkt tot wat hij zelf omschreef als een "behoedzame modernisering". Niet alleen de premier maar ook de sociaal-economische wereld keken intussen met grote argusogen naar het opvallend scherp sociaal conflict in Frankrijk, waar de regering als een pletwals wilde werk maken van de hervorming van de sociale zekerheid. Het risico dat de Franse sociale brand zou overslaan naar Brussel was inderdaad niet ondenkbaar: de ontevreden ambtenaren betoogden op 13 december door Brussel, bij de NMBS liep de sociale spanning op, RMT had dringend nood aan extra middelen en SABENA kwam meer dan eens in het nieuws omwille van sociale conflicten.

a. De begroting voor 1996

Dinsdag 3 oktober was de nieuwe regering rond met haar eerste grote opgave, de begroting voor 1996.

De voorbereidende discussie was begonnen meteen na vorming van de nieuwe regering met een eerste proefballon van PSC minister van financiën Maystadt

Hij stelde de invoering voor van een veralgemeende sociale bijdrage, een voorstel dat uiteindelijk niet werd weerhouden. Begrotingsminister Herman Van Rompuy liet begin september weten dat de te verwachten inspanning veel zwaarder zou zijn dan algemeen werd verwacht, zo'n honderd miljard te besparen in plaats van de verwachte 85, tenminste als de regering zoals vooropgesteld in het regeerakkoord tijdig de 3 procent - Maastrichtnorm tijdig wilde halen. Tussendoor had SP-voorzitter Tobback zijn voorstel gelanceerd, een vermogensbelasting. Op 3 oktober presenteerde de regering het resultaat van haar dagenlang cijferen, wiken en wegen in de afzondering van het kasteel van Hertoginnedal. Het werd een omvangrijk drieluik: een algemene verklaring over het regeringsbeleid, een meerjarenplan voor de werkgelegenheid, de sociale zekerheid in 1996 en uiteraard ook de openbare financies voor het volgend jaar.

Zoals gepland wordt de 3 procent norm van Maastricht gehaald. Daartoe worden ondermeer maatregelen genomen om de schuldenlast verder af te bouwen richting een tekort dat tegen het jaar 2013 niet meer mag bedragen dan 60 procent van het bruto binnenlands product. Een en ander moet er voor zorgen dat België op 1 januari 1999 volwaardig lid kan worden van de Europese Monetaire Unie. Samen met de begroting werd ook een beperkt tewerkstellingsplan voorgelegd.

De begroting

- De meest in het oog springende besparings - en andere maatregelen zijn:
- een verhoging van de accijns op benzine met uitsluiting van diesel,
  - het BTW - tarief van 20,5 procent wordt 21 procent,
  - het BTW - tarief voor collectieve sociale woningbouw wordt tijdelijk gehalveerd tot 6 procent,
  - de roerende voorheffing wordt opgetrokken van 13,39 procent naar 15 procent,
  - extra maatregelen ter bestrijding van de fiscale fraude.

De sociale zekerheid

Aan de nochtans in het vooruitzicht gestelde grondige hervorming van de sociale zekerheid werd tijdens het opstellen van de begroting niet geraakt. Wel werden ook in die sector maatregelen genomen die hun weerslag hebben op de overheidsuitgaven. Zo bijvoorbeeld:

- moeten hoge of dubbele pensioenen voortaan voorafbetalingen doen,
- wordt besparend gesleuteld aan enkele werkloosheidsformules,
- wordt ruim 13 miljard minder gependeed voor de ziekteverzekering
- wordt de eerder ingevoerde crisisbijdrage voor de sociale zekerheid verhoogd.

Werkgelegenheidsplan

Omdat werkgevers en werknemers er niet in geslaagd waren een nieuwe sociale afspraak te maken, was de regering Dehaene verplicht zelf maatregelen te nemen en dat resulteerde in een zogenoemd meerjarenplan voor de werkgelegenheid. Daarin mobiliseert de regering voor 1996 in totaal 7 miljard frank voor diverse vormen van loonlastvermindering. Daarvan gaat 4 miljard naar de lage lonen. Deze bijkomende inspanning komt bovenop al bestaande maatregelen,

zoals de maribel-operatie voor exportgerichte en arbeidsintensieve ondernemingen. De globale verlichting van de loonlast wordt op deze manier in 1996 naar ruim 60 miljard opgetrokken. Voor de jongeren komt er een "eerste werkervaringscontract"

Over dit drieluik werd dinsdag 28 en woensdag 29 november een debat zonder verrassingen gehouden in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Pas later zou begrotingsminister Herman Van Rompuy toegeven dat de begroting voor 46 miljard eenmalige maatregelen omvatte, wat door de Europese Commissie werd beantwoord met de opmerking dat België bij ongewijzigd beleid in 1997 weer boven de drie procentnorm zou uitsteken. Van de drievoudige uitdaging die premier Dehaene oorspronkelijk nog voor de jaarwisseling wilde beantwoorden, begroting, sociale zekerheid en werkgelegenheid, was geen enkele definitief beantwoord.

b. Buitenlands- en defensiebeleid

Buitenlandse zaken werd in 1995 uiteraard fel gehandicapt door de Agustaperikelen en de daarmee gepaard gaande opeenvolgende personeelwisselingen aan het hoofd van dat departement. Ook op Defensie kreeg nieuwkomer Karel Pinxten (CVP), opvolger van zijn partijgenoot Leo Delcroix nauwelijks tijd om zich te profileren. Delcroix moest opstappen na een rel rond verhalen over een villa in het zuiden van Frankrijk.

- Op 27 januari werd positief gereageerd op de vraag van de Verenigde Naties voor bijkomende middelen voor ex-Joegoslavië. Voorgesteld werd meer manschappen te sturen en/of bijkomend materiaal. De kostprijs werd geraamd op minstens 10 miljoen frank per maand ten laste van de begroting van Landsverdediging. Nog in verband met Joegoslavië werd op 7 april door de regering beslist dat ons land daadwerkelijk justitieel zal meewerken aan het Internationaal Tribunaal voor Joegoslavië en aan het Internationaal Tribunaal voor Rwanda. Wat dat laatste land betreft werd op 28 april de vroegere beslissing bevestigd om de bilaterale hulp aan dat land op te schorten in afwachting van een diepgaande onderzoek naar de omstandigheden van de slachtpartijen in dat land en de identificatie van de verantwoordelijken daarvoor. Op 14 juni al werd deze maatregel weer ongedaan gemaakt en dit in de lijn van het Europese optreden tegenover Rwanda en gezien de verbintenissen van de Rwandese regering ondermeer ten gunste van de terugkeer van de vluchtelingen. Nog in verband met ex-Joegoslavië werd op 17 maart een financieel embargo beslist tegen de republiek Bosnië-Hercegovina. Half september werd beslist 110 miljoen extra uit te trekken voor noodhulp aan de vluchtelingen in Rwanda en in ex-Joegoslavië. Nog in verband met Rwanda, ontstond in het najaar nogal wat rumoer rond berichten waaruit bleek dat zowel de legerleiding als de toenmalige minister van defensie Leo Delcroix op de hoogte waren van de geplande volkenmoord in dat land. Op 23 november legden slachtoffers van die volkenmoord klacht neer tegen de ex-minister "wegen nalatigheid en niet verlenen van hulp aan personen in gevaar."

- Op 1 januari nam België het Schengen-voorzitterschap op zich. In de daarop volgende maanden kwam het tussen Brussel en Parijs herhaaldelijk tot discussies omdat de Fransen het Schengenakkoord niet zomaar willen toepassen. Op de ministerraad van 17 februari werden overigens voor eigen land bijkomende maatregelen genomen in verband met de toepassing van Schengen. Zo werd vast-

gelegd waar voortaan nog extra grenscontroles zullen worden uitgevoerd en wie die controles zal doen.

In verband met het statuut van de Belgische strijdkrachten in Duitsland werd een zogenoemde aanvullende Overeenkomst aanvaard die de rechtspositie van die strijdkrachten regelt. Een en ander betekent dat die Belgische strijdkrachten in Duitsland ondermeer inzake arbeidsrecht en milieuverplichtingen veel meer dan voorheen onderworpen zijn aan de Duitse wetgeving. De Aanvullende Overeenkomst kwam er op vraag van Duitsland en slaat op alle Navotroepen in dat land.

- In eigen land werd vanaf 1 maart 1995 de dienstplicht definitief afgeschaft. Alle dienstplichtigen op die dag nog onder de wapens werden naar huis gestuurd. Defensie kreeg ook toestemming voor enkele militaire aankopen: nieuwe Howitzer 105 kanonnen, 54 gepantserde voertuigen op wielen voor de Para-commandobrigade (kostprijs 1,2 miljard), 4 nieuwe kustmijnenvegers in glasvezelsterke polyester, modernisering van de radarsystemen van de drie fregatten van de Zeemacht (365 miljoen), de verdere ontwikkeling het wapensysteem "antitank derde generatie middellange dracht, cijfertoestellen voor een telecommunicatienetwerk voor het leger, wisselstukken voor de FN-bewapening (34 miljoen), een testbank voor de opleiding van C 130 piloten (50 miljoen), de eventuele plaatsing van raketlanceerbuizen op de heliocopter A 109 BA, simulatiemodellen voor land en vluchtoperaties en de aanpassing van het informaticatiesysteem van het Defensieinstituut.

- In het najaar werd ook beslist over de opvolging van stafchef Jose Charlier, die op 1 oktober met pensioen ging. Hij werd vervangen door admiraal Willy Herteleer, chef van de zeemacht en meteen ook de eerste zeemacht-officier aan het van het Belgisch leger. De benoeming van de Vlaming Herteleer werd algemeen uitgelegd als een poging tot compromis na de moeilijke periode binnen de legerstaf onder leiding van generaal Charlier.

- Belangrijkste andere beslissingen in verband met het buitenland:

= Voor twee ruimteprojecten geleid door het Belgisch Instituut voor Ruimte en Aeronomie samen met Rusland werd een aanvullende financiering goedgekeurd. Het Mirasproject en het Spiacamproject zullen samen ongeveer 720 miljoen kosten en zorgen voor industriële bestellingen in de drie gewesten.

= Een handelsovereenkomst tussen de BLEU en de republiek Georgië ondermeer ter bescherming van de wederzijdse bevordering en bescherming van investeringen werd goedgekeurd.

= Tussen België en Zuid-Korea werd een overeenkomst goedgekeurd ter voorkoming van dubbele belastingen en ontduiking van inkomstenbelastingen.

= Het Belgisch-Luxemburgs verdrag over sociale zekerheid voor grensarbeiders werd goedgekeurd en vervangt het vorige verdrag van 16 november 1959.

= In Zuid-Afrika kregen drie hulporganisaties financiële steun.

= Op 7 april verklaarde België zich bereid mee te werken aan het N.U.R.P-project voor Oeganda. Het gaat om een plurisectorieel regionaal ontwikkelingsproject dat onder leiding staat van de Wereldbank.

- Begin september keurde de nieuwe regering 10 miljoen steun goed voor de Palestijnse Autoriteit van de zgn. "autonome gebieden".

c. Andere ontwikkelingen en beslissingen op federaal vlak.

1995 was een verkiezingsjaar, bovendien doorkruist door een wel erg ongewone Agusta-storm en dus geen gemakkelijk jaar voor beleidsmensen die beslissingen wilden doordrukken.

- De verdere privatisering en omschakeling van overheidsinstellingen:

= Op 31 maart werd het Koninklijk Besluit goedgekeurd tot omvorming van het Centraal Bureau voor Hypothecair Krediet (CBHK) in een publiekrechtelijke naamloze vennootschap.

= De ministerraad van 7 april keurde het reglementair kader goed voor de telecommunicatie in ons land. Bij die gelegenheid werd ook duidelijk afgebakend welke overheid in dit domein voor wat bevoegd is. Het reglement is belangrijk voor de verdere liberalisering van de markten.

= Ingrijpender was uiteraard de regeringsbeslissing van 28 juli om het bod van de ASLK op de NMKN te weerhouden. De koper moet zich ondermeer verbinden om het geheel van het personeel van de NMKN met inbegrip van het agentennetwerk, over te nemen. Een en ander gaf aanleiding tot een nogal geruchtmakende rel tussen de twee bidders, ASLK en Bacob/DVV Verzekeringen die in laatste instantie toch nog op de proppen kwam met een nieuw bod. Uiteindelijk werd op 8 september toch beslist dat ASLK-Bank het overheidsaandeel in de NMKN kon kopen.

= Terzelfdertijd werd Mobistar, een consortium van het Franse Telecom en het Belgische Telinfo aangewezen als tweede GSM-operator in ons land.

= Nog begin september werd beslist een zogenaemde "significante" deelneming in het Nationaal Instituut voor het Landbouwkrediet over te dragen aan Swiss Life.

= Op 14 december kiest de regering het bedrijf Ameritech-Singapore Telecom-Tele-Danmark als strategische partner voor Belgacom. Het consortium betaalt 73,3 miljard voor net niet de helft van Belgacom.

d. Politiek, justitie en media.

In de verklaring tot herziening van de grondwet werd ook artikel 150 in zijn geheel opgenomen, het artikel dat een juryrechtspraak waarborgt voor persmisdrijven. Het is de eerste keer sinds 1830 dat deze grondwetsbepaling voor herziening vatbaar wordt verklaard. In de regeringsverklaring Dehaene II wordt uitdrukkelijk gesteld dat aan het parlement zal gevraagd worden de correctionalisering van persmisdrijven te onderzoeken. Een en ander gaf aanleiding tot flink wat weerwerk in de pers zelf. Maar ook anderen lieten zich in deze discussie niet onbetuigd. Zo werden naar aanleiding van de opening van het gerechtelijk jaar, najaar 1995 nogal wat opmerkelijke toespraken gehouden door prominente magistraten onderwie procureur-generaal Velu van het Hof van Cassatie. De Senaat zorgde alvast voor een opmerkelijke primeur door van 7 tot 9 december 1995 een drukbijgewoond colloquium te organiseren waar politici, magistraten, journalisten en mediadeskundigen uit binnen- en buitenland het woord voerden. Uit verklaringen van verschillende senatoren bleek alvast dat de correctionalisering van persmisdrijven politiek weinig kansen op slagen had. Politieke initiatieven om ten overstaan van de pers wetgevend op te treden bleven vooralsnog uit, ook al liet de nieuwe minister van justitie Stefaan De Clercq herhaaldelijk horen dat hij "er werk zou van maken". Zijn collega van binnenlandse zaken Vande Lanotte had intussen wel maatregelen genomen om de relatie politiediensten en pers duidelijker te omschrijven. Het ging daarbij meer bepaald om de georganiseerde toe-

gang van televisieprogramma-makers bij noodsituaties of bij politieingrijpen. In navolging van buitenlandse voorbeelden wilden ook Vlaamse televisiestations programma's maken waarbij politie, rijkswacht en hulpdiensten vooraf tipten over op komst zijnde optredens zodat de televisie het gebeuren zelf kon meemaken.

De botsing tussen pers aan een kant en het duo politiek-magistratuur aan de andere kant werd algemeen ervaren als een rechtstreeks uitvloeisel van wat in Luik was gebeurd tijdens de Agusta-weken waarbij herhaaldelijk onderzoeksgegevens bekend geraakten via perslekken.

De nieuwe minister van justitie liet zich overigens nog op andere vlakken opmerken. Zo gaf hij op 20 november aan twee professoren opdracht om het gerechtelijke dossier over het onderzoek naar de bende van Nijvel te onderzoeken. Zij moesten nagaan waar het onderzoek eventueel fout liep en daarover verslag uitbrengen. Deze vrij ongewone ingreep werd bij de hoogste magistratuur op zeer scherpe kritiek onthaald en ging uiteindelijk niet door.

e. Sabena en NMBS.

Op 4 mei ondertekenen Sabena en Swissair een samenwerkingsakkoord. De Zwitsers nemen de plaats in Air France en verwerven 49,5 procent van de aandelen van Sabena, concreet betekent dit 6 miljard vers geld en een lening van 4 miljard aan de Federale Investeringsmaatschappij. Omdat ze wilde opstappen, kreeg de Franse luchtvaartmaatschappij 5,8 miljard frank van de Belgische regering. Meteen na de intrede van de Zwitserse luchtvaartmaatschappij werden met de vakbonden onderhandelingen over nieuwe sociale afspraken gestart. Daarbij was sprake van loonlevering, langer werken en flexibiliteit in de arbeidsverhoudingen. Een en ander resulteerde in oktober in nieuwe stakingen van de piloten, waarop de Sabena-directie eenzijdig 26 collectieve arbeidsovereenkomsten opzegt. Onderhandelingen daarover tussen directie en bonden liepen al gauw op de klippen met nieuwe stakingen als gevolg. In politieke middens wordt het optreden van Pierre Godfroid, voorzitter van Sabena zeer kritisch onthaald. SP-voorzitter Tobback laat zelfs verstaan dat hij zal moeten opstappen. Maandag 27 november worden de besprekingen tussen directie en bonden afgebroken, de Sabenadirectie verlaat de onderhandelingstafel. Minister van arbeid Miet Smet probeert beide partijen via sociale bemiddelaars weer rond de tafel te brengen, maar tevergeefs. De vakbonden laten weten dat zij met Pierre Godfroid niet meer willen praten, half februari 1996 stapte hij noodgedwongen op en wordt vervangen door een vertegenwoordiger van Swissair.

Ook bij de NMBS bleven de verhoudingen tussen directie en vakbonden bijzonder stroef. Begin september laat de NMBS-directie weten voor het eerste halfjaar van 1995 zowat 1,1 miljard nettowinst te verwachten. Einde oktober presenteert diezelfde NMBS-directie het plan Doelstelling 2005, een zoveelste herstructureringsplan dat voor de komende tien jaar van de overheid 200 miljard bijkomende middelen verwacht. De NMBS-werknemers moeten 70 miljard inleveren. Bovendien moeten de NMBS het tegen 2005 met nog eens 9000 werknemers minder kunnen doen. Vrij onverwacht keurde de raad van bestuur van de NMBS het plan al goed op 15 december zonder dat over een en ander echt overleg was georganiseerd met de bonden. Een en ander lokte uiteraard zwaar verzet uit vanwege de spoorwegvakbonden, die in tegenstelling met wat Sabena gebeurde, zij het met veel moeite, toch rond de tafel bleven zitten met de NMBS-directie.

f. De politieke partijen in beweging

Ook voor mogelijke ontwikkelingen binnen politieke partijen is een verkiezingsjaar niet het meest geschikte ogenblik. Aan Franstalige kant valt er nauwelijks iets te melden tenzij de verschuivingen in de verkiezingsuitslagen die evenwel niets veranderen aan de feitelijke machtsverhoudingen. De drie voorzitters Busquin van de Parti Socialiste, zijn PSC-collega Deprez en Jean Gol van de PRL werden zonder moeite herverkozen tot voorzitter van hun respectieve partij. Laatstgenoemde overleed begin september na een hersenbloeding. De gewezen PRL-voorzitter Louis Michel werd opnieuw voorzitter van de Franstalige Liberalen. PSC-voorzitter Deprez liet op het congres van zijn partij op 18 december weten dat hij het voorzitterschap wilde overdragen aan Joëlle Milquet. Bij het Brusselse FDF werd voorzitter Georges Clerfayt niet opnieuw verkozen, hij moest de fakkel doorgeven aan Olivier Maingain, die met enkele opvallend Vlaamsonvriendelijke uitspraken zorgde voor nieuwe communautaire spanningen, vooralnóg beperkt tot het Brusselse samenlevingsmodel. Binnen het Front National werd na de verkiezingen een weinig overzichtelijke ruzie uitgevochten tussen partijvoorzitter Daniel Feret en FN-verkozene Marguerite Bastien die werd uitgesloten maar toch haar mandaat van volksvertegenwoordiger in eigen handen hield.

Aan Vlaamse kant was er uiteraard het Agusta-gebeuren dat vanzelfsprekend nazinderde tot binnen de partijhoofdkwartieren. De Socialistische Partij probeerde met man en macht (en succesrijk) de mogelijke verkiezingsschade te beperken tot het absolute minimum. Daarbij werd zonder veel omwegen alles op alles gezet op de persoon van de voorzitter van de partij Louis Tobback. Die slaagde er overigens in om bijvoorbeeld in het voor de SP niet gemakkelijke arrondissement Antwerpen een wel erg drastische vernieuwing van de kandidatenlijsten door te drukken. De SP kreeg in het zicht van de moeilijke campagne steun van een groep progressieve Vlamingen die een oproep ondersteunde onder het motto "De SP is nodig". Bij de ondertekenaars was ondermeer oud-CVP minister Paula D'Hondt. Louis Tobback had gezien zijn electoraal succes weinig moeite om zich op het partijcongres van 9 december te laten bevestigen als partijvoorzitter. SP en PS vergaderden op 20 december 1995 samen over de sociale zekerheid, een evenement dat gezien de gespannen verhoudingen binnen de meerderheid op dat ogenblik zeker niet onopgemerkt bleef. De Vlaamse Christendemocraten hadden het in 1995 vrij gemakkelijk, ook al door de sterke positie van hun succesrijk electoraal boegbeeld Jean Luc Dehaene. Over vernieuwing en verandering werd niet zoveel meer gesproken, in het najaar werd wel samen met de PSC een viering georganiseerd over een halve eeuw christendemocratie in ons land, maar van een echt nieuw Kerstprogramma-congres zoals oorspronkelijk was vooropgesteld, kwam nauwelijks iets terecht³. Voor de Vlaamse Liberalen zag 1995 er vrij hoopgevend uit. In maart werd een opmerkelijke campagne gelanceerd, een referendum waarin een dozijn vragen werden gesteld over basisbeginselen van het VLD-programma. Het werd een (peperduur) succes, de partij kreeg via de post inderdaad meer dan 400.000 antwoorden teruggestuurd, maar bij de daarop volgende verkiezingen zou blijken dat dit succes niet echt in politieke winst kon worden omgezet. Guy Verhofstadt trok zoals eerder aangekondigd de conclusies uit zijn niet-overwinning en trok zich terug als voorzitter. Een dozijn kandidaat-opvolgers bood zich aan, maar tegen alle verwachtingen in werd het geen moeilijke bevalling: al bij de eerste ronde was het duidelijk dat Herman De Croo

3 Over vernieuwing in de Belgische politiek tussen 1991 en 1995. Zie Bouveraux Jos.

het voorzitterschap kon overnemen. De Croo liet er van meetaf geen twijfel over bestaan dat zoals trouwens vroeger al gezegd het vernieuwend elan van Verhofstadt zou worden teruggeschroefd. Zoals hun Franstalige collega's van ECOLO hadden de Vlaamse Groenen van Agalev flink wat tijd nodig om op adem te komen na de voor hen bepaald slechte verkiezingsuitslag. In het zicht van de verkiezingen was Ludo Dierckx, tot dan parlementslid voor Agalev overgestapt naar de SP, waar hij evenwel geen plaats op een verkiezingslijst kreeg. Zaterdag 18 november werd in Gent een congres georganiseerd waarop beslist werd om van de partij een "politieke partij" te maken, die evenwel geen partij in de klassieke zin van het woord mag worden ⁴. Een goede verkiezingsuitslag (de partij haalde de voorop gestelde 300.000 stemmen) zorgde bij de Volksunie voor enige verpozing, terwijl het Vlaams Blok er zeker naar de buitenwereld toe in slaagde de minder opvallende verkiezingsuitslag geruisloos te verwerken. Wel kreeg de partij alsmear meer last van de beperkende maatregelen die de buitenwereld tegen het Blok neemt of wilde nemen zoals het inhouden van de parlementaire partijdotatie of het vermeld worden op de lijst van subversieve organisaties opgesteld door de veiligheidsdiensten.

Over het zogenoemde project Maurits Coppieters om de zogenoemde vooruitstrevende krachten in Vlaanderen te bundelen in een nieuwe partij, werd in 1995 nog wel gepraat, maar veel gebeurde er niet. In het vooruitzicht van het congres van zijn partij begin december stelde Norbert De Batselier (SP) dat men ten vroegste voor de verkiezingen van 1999 kon denken aan eventueel een zelfde lijst. Volksunie en Agalev hadden intussen laten weten dat zij zichzelf wilden blijven.

Rossem, de partij van Jean Pierre Van Rossem verdween definitief van het toneel, ook al probeerden sommige ex-Rossemaanhangers met een nieuwe partij "Banaan" maar het bleef bij een poging, die voor de Vlaamse Raad nauwelijks meer dan 33.000 stemmen opleverde. Ook de seniorenpartij WOW, Waardig Ouder Worden verdween. De partij had het bij de verkiezingen ook niet kunnen waarmaken en liet zich vooral opmerken door onderling gekibbel. Einde mei liet stichter Paul Verlinden weten dat WOW ophield te bestaan zij het dan met achterlaten van een niet onaardige financiële put.

---

⁴ Over de ontwikkelingen bij Agalev, zie Staes Paul.

Belgian politics in 1995

Kris DESCHOUWER & Marc PLATEL

Kris Deschouwer is professor of Politics at the Vrije Universiteit Brussel
Marc Platel is chief editor of *Het Belang van Limburg*

Nobody expected 1995 to be an easy and normal year in Belgian politics, since elections were due for the end of the year. Elections were held indeed, but earlier than expected and overshadowed by the Agusta-scandal.

I. The beginning of 1995

A. *Voeren back on the agenda*

During the last weeks of 1994 a number of language related issues animated the scene. The francophones did not appreciate the exceptions to the local voting rights for European citizens that had been granted to prime minister Dehaene at the European Top. The Dutch-speakers were not happy with the appointment of a (bilingual) francophone vice-governor in the new province of Vlaams-Brabant, for supervising the application of the linguistic laws favoring the francophone minority in that province. And last but not least José Happart had announced that he wanted to become mayor of Voeren again, this village located in the Flemish Region but with a local francophone majority. Philippe Busquin, the president of the PS (Parti Socialiste) asked the federal government to find a solution, preferably accepting in one way or another a bi-regional status for Voeren. Quite some imagination and a number of nightly meetings were needed to find a way out of this 'crisette' in the early morning of January 9.

The agreement basically accepted the idea that the French 'minority' in Voeren (and the Dutch-speaking minority in the Walloon municipality of Moucron) needed a better protection, and that therefore extra personnel was to be appointed. The College of provincial Governors also received some more power to supervise the activities of these municipalities. The compromise went down rather badly in the Volksunie, whose president Bert Anciaux threatened to make his minister Johan Sauwens leave the Flemish Government. Yet the Flemish prime minister backed the federal government and Johan Sauwens stayed where he was.

B. *The implementation of the inter-professional agreement*

The federal council of ministers accepted on January 20 an ambitious plan to redistribute employment in the public sector. It foresees - among others - the part-time early career stop and the voluntary four-days working week. The government also further implemented the inter-professional agreement for 1995-96. The 'Employment plan' had already been passed by the Parliament on December 20 1994 and was to be broadened now with new legislation to encourage employment. The main feature is the possibility for sectors and enterprises to conclude 'employment-agreements' that lead to a net increase in the number of jobs.

C. The trade unions and the social elections

Formally the social elections, organized every four years, have nothing to do with the legislative elections, but when both are organized in the same year, the results of the social elections receive some extra attention. The 1995 elections did not really change the power relations between the three traditional unions. The Christian union won a few votes and lost a few seats, the Socialist union won a few votes and lost a few seats, while the Liberal union won a few seats and votes. The independent union of cadres and the local lists lost quite a number of seats and votes.

For the larger unions this stabilization was welcomed, since they had gone through a number of difficult debates (not able to conclude a central agreement with the employers) and were also facing some internal troubles. The Flemish wing of the socialist ABVV/FGTB had some difficulties (and quarrels with the Walloon wing) finding a successor for its secretary Robert Voorhamme after his election for the SP (Socialistische Partij) in the Flemish Parliament. The sudden decrease of the ABVV/FGTB general president François Janssens also led to long succession debates between the regional wings. Finally the Walloon Michel Nollet was chosen, one of the most active challengers of the government's 'Global Plan'. This did not improve the relations with the Christian union (which had been ready to accept the Global Plan), but the perspective of the coming reform of the social security system obliged them strategically to keep in touch.

D. The war against the 'hormone Mafia'

On Monday February 20 the veterinarian surgeon Karel Van Noppen was murdered near his home. He was working for the 'Institute of Veterinary Inspection' and was a leading figure in the battle against the so-called hormone Mafia. The investigation of the murder did not lead to any significant results. Especially in Flanders the reactions to this murder were quite important. Politicians reaffirmed that they wanted to win that war against the hormone Mafia.

E. The monarchy is questioned

Luc Neuckermans and Pol Van Den Driessche - two journalists - revealed in their book 'Albert, koning na Boudewijn' (Albert, king after Baldwin) that prime minister Dehaene was toying with the idea of giving the king formally and legally the possibility not to sign a bill that has been passed by the Parliament. This was of course an attempt to avoid the kind of problems that had occurred when Baldwin refused in 1990 to sign the abortion law. The idea was also to ask the political parties not to open any political discussion when the king would prefer not to sign. Dehaene admitted that he had been discussing these ideas with the party presidents, but that no agreement had been reached. The project was thus not implemented.

King Baldwin himself was back in the picture when pope John Paul II paid a short visit to Belgium in early June. The pope praised the attitude of the king, referring to his resistance to the abortion law. This reopened the debate on the possible canonization of the late king.

F. Amnesty and the reopening of the case Irma Laplasse

On December 7 the Military Court of Brussels reopened the case of Irma Laplasse, who had been executed in 1945 for giving away resisters to the Germans at the end of the war. The general expectation, both in Flanders and in the French-speaking part of the country, was that a new trial would mean acquittal. Yet in February Irma Laplasse was again found guilty. Since she was acting to protect her son, she was not sentenced to death this time, but to imprisonment for life. Especially in Flanders one expected that this new trial would at least also reopen the debate about a general amnesty for collaboration during the war. The king had suggested early 1994 a general 'reconciliation' among all citizens, and prime minister Dehaene had said several times that discrete talks were going on. Yet nothing concrete happened.

II. Early elections

On Friday February 17 prime minister Dehaene announced that he would prefer to hold the elections before the summer. That came as a surprise, since he had confirmed several times that he wanted to go to 'the end of the journey', to be able to take advantage of the positive effects of the social and economic policy that he was conducting. Yet there had already been rumors that elections close to Christmas and New Year would not be very convenient.

Coming back from a trip to the USA, during which Dehaene was able to hit the headlines of the news and to annoy many political actors with declarations on the financial policy of the Belgian Regions and on the economical price of the social policy, he was accused to have started the campaign. And as soon as he came home, he announced the elections. He denied that this still surprising decision had something to do with the coming Agusta scandal. It was, he said, only based on the idea that this government should try to go on, and that it could therefore better avoid to be obliged to draft the budget for 1996 just before the elections in the Fall. Yet the connection with Agusta was made by many political observers.

A. Agusta and the campaign

Agusta is the Italian company that sold helicopters to Belgium, and that was accused of having paid bribes to Belgian politicians and administrators in order to get the contract. The case was related to the still unsolved murder of the PS former president André Cools in July 1991, because one of the possible reasons to kill him was his knowledge of these bribes and the ways in which the money was used. In January 1994 already three PS ministers (Guy Mathot, Guy Spitaels and Guy Coëme) had been forced to resign because they were accused of also knowing that money had been paid by Agusta to the Parti Socialiste.

On February 17 1995 the central office of the Flemish Socialistische Partij was searched, only a few hours after Dehaene's announcement of his preference for early elections. Four days earlier, Georges Cywie - the Belgian representative of Agusta - had been arrested by judge Ancka in Liège. And during the following days the Brussels lawyer Puelinckx, the former adjunct-secretary of the SP Luc Wallyn and the financial expert of the SP Etienne Mangé were arrested. Later Johan Delanghe, the head of Willy Claes' ministerial cabinet at the time of the Agusta decision (Willy Claes was then Minister of Economic Affairs) was arrested.

Etienne Mangé admitted on February 20 that the SP had indeed received 50 million BEF from Agusta, and that he had used the money to help a number of SP-related organizations facing financial problems. The SP president Louis Tobback and the former president and now Minister of Foreign Affairs Frank Vandebroucke had to admit that they had indeed heard about the offer, although they had said before that they knew nothing. They declared that Mangé had mentioned the offer early 1989, but that they had immediately refused it. Willy Claes, who was also present at that meeting, kept saying that he knew nothing, not knowing that Tobback and Vandebroucke had already told the story. He had to admit a few hours later that he was indeed present at the meeting, had heard about the offer, and had refused it. This story was confirmed by Mangé, who said that he had accepted the money because he felt he (the party) needed it, even if the party leadership did not want an Agusta gift. For Willy Claes this meant the beginning of the questioning of his position as secretary general of NATO. When his former advisor Delanghe was arrested, he was definitely in trouble.

Dehaene was asked to explain his timing in the announcement of the elections. He had been informed one day before his announcement that Luc Wallyn was going to be arrested, since Wallyn works for the European Union and Dehaene had to agree on the search of his private house. Yet Dehaene kept saying that his timing had nothing to do with Agusta, although he feared that an ongoing scandal climate might have made a further postponing of the elections problematic. He said he had not realized the importance of what was going to start.

On March 3 the French airplane builder Dassault is said to have also paid bribes to get military contracts from Belgium. Again the SP was said to have received money. Five days later, the retired air force officer Lefebvre commits suicide in a Brussels hotel room. He had been in the eighties an important advisor of several Ministers of Defense and had always strongly defended French equipment. Lefebvre had already been questioned by the judges in Liège on his possible involvement in the Agusta case.

On March 22 the news magazine Knack reveals that the former SP president Frank Vandebroucke had ordered Mangé to burn 5 million BEF for which he could not tell the exact origin (and for which Vandebroucke now realizes that it was Agusta money). Vandebroucke had himself already told that story to the judges, but the idea of wanting to burn money was not appreciated at all by the public opinion, and he decided that he could not function as a minister any more. He resigned and was succeeded by Eric Derycke. His position as Vice Prime Minister was taken over by Johan Vande Lanotte, minister of Home Affairs.

The federal parliament quickly accepted a law, allowing the judiciary to go on investigating the case during the campaign. The Court of Cassation immediately asked to search the houses of Tobback, Claes and Guy Coëme, which happened one day later. Especially for Willy Claes this raised again the question of how long he would be able to keep his position in NATO.

After having - among others - accused the former SP secretary general Carla Galle of not being able to prove all the financial moves of the party, the judiciary of Liège surprised everybody by releasing Wallyn, Mangé, Puelinckx and Delanghe on Friday May 19, only two days before the elections.

B. *The resignation of Willy Claes*

On June 13 the Court of Cassation told the House of Representatives formally that there was nothing in the Agusta case against SP president Louis Tobback.

Nothing was said so far about Claes and Vandembroucke. On June 21 came the announcement that Vandembroucke could be accused of forgery, since the Agusta money was not in the party books, while he knew that there was money around (he had asked to burn it). The House of Representatives gave the Court the possibility to go on investigating this element, but also stated formally that Vandembroucke should be presumed innocent (which is a normal assumption).

Early September the new president of the House of Representatives Langendries received the Court of Cassation report for Willy Claes. Early October a special commission of the House has to decide whether Claes can be accused and whether the Court can start an investigation in depth of his role in the Agusta case. The Court wants to accuse him of passive corruption and forgery in the Agusta and Dassault cases, and wants to do the same for Guy Coëme (who had already been sent to Cassation for the Agusta case). Both Coëme and Claes come to the commission to defend themselves, and Claes can also - on his request - defend himself during a (closed) plenary session of the House. Yet the House follows the Court of Cassation (97 votes against 52) and allows the formal opening of a case against Willy Claes. On Friday October 20, one year and three days after his appointment, Claes resigns as secretary general of the NATO. His reactions and accusations of the Belgian judiciary are extremely bitter and angry. He is a broken man.

III. The elections of May 21

A. *'Not with this VLD'*

The electoral campaign started formally on April 7, after the House of Representatives and the Senate had accepted the list of articles of the Constitution that could be changed by the next Parliament. The approval of this list means the automatic dissolution of both Houses. The list of articles was the same as the previous one, except for the articles that had already been changed or adapted. House and Senate also accepted a law obliging members of the Parliament and higher civil servants to produce a list of all their possessions at the beginning of their mandate.

The campaign was rather quiet in the French-speaking part of the country. The Parti Socialiste was expecting some losses, but hoped to still be 'incontournable' in Wallonia. The Liberal PRL formed an electoral alliance with the Brussels FDF, which was to give it at least a secure position in the government of the Brussels Region. All the francophone parties did agree on the fact that splitting the social security along regional or community lines, an idea put forward in Flanders, was absolutely out of the question.

The campaign was much more animated at the Flemish side. This was the first national election for the new Liberal party VLD, and the real test for its founder Guy Verhofstadt. The Volksunie that had not done well in previous elections announced that it needed 300.000 votes in order to survive as a party. The SP president Tobback had said that 20% of the Flemish votes was a minimum for him, but after the Agusta case he did not want to make any predictions any more. He did fully support the idea of Dehaene that this coalition should be continued if the voters would allow it to do so. And Dehaene was very much in control of the campaign of his CVP. He was himself a candidate for the Senate, because the electoral system of the new Senate with one constituency per language group, turned that election into a real popularity test.

On April 21 Dehaene presented a book entitled 'Sleutels voor morgen' (The keys for tomorrow), which was actually a project for a governmental program. It was published by the organizer of the CVP campaign. The plan consisted of five objectives: (1) more work, new work and other work, (2) a creative approach of the 'information society', (3) a better world to live in, (4) a modernization of the social security and (5) bring Belgium into the European top group. The CVP adopted this Dehaene plan as its electoral program. And the Socialists made clear that the plan was an acceptable starting point.

Yet there was one open question still: what would be the score of the VLD? Its president Guy Verhofstadt was attacked fiercely during the campaign by both CVP and SP. Especially the VLD plan to reform the social security was considered to be unacceptable. Louis Tobback campaigned with the slogan 'Your social security', and the CVP president Van Hecke said at the CVP Congress of May 7 that no coalition would be possible with 'this VLD of this Verhofstadt'.

B. *The results of the election*

The 1995 elections do deserve the label of 'historic', not because of the results themselves, but because these were the very first elections of the really federal Belgian state. Not only the federal House of representatives was elected in its new (reduced) form, but also the new Senate and the three regional parliaments.

The results were not at all spectacular. Nothing fundamental has changed after this election. There were therefore also no surprises in the process of government formation.

RESULTS OF THE ELECTIONS OF MAY 21 1995
(percentage of the votes and number of seats)

	House	Senate*	Flemish Region	Walloon Region	Brussels Region
CVP	17.2(29)	26.9(7)	26.8(35)		3.3 (3)
VLD	13.1(21)	21.2(6)	20.2(26)		2.7 (2)
SP	12.6(20)	21.1(6)	19.4(25)		2.4 (2)
VL. BLOK	7.8(11)	12.4(3)	12.3(15)		3.0 (2)
VU	4.7 (5)	8.5(2)	9.0 (9)		1.4 (1)
AGALEV	4.4 (5)	6.0(1)	7.1 (7)		0.9 (-)
PS	11.9(21)	34.1(5)		35.2(30)	21.4(17)
PRL-FDF	10.3(18)	30.1(5)		23.7(19)	35.0(28)
PSC	7.7(12)	19.4(3)		21.6(16)	9.3 (7)
ECOLO	4.0 (6)	11.5(2)		10.4 (8)	9.0 (7)
FN	2.3 (2)	-		5.2 (2)	7.5 (6)

* Directly elected seats only. Elections were held in each linguistic group separately

C. The formation of six new governments

Prime minister Dehaene was asked only one week after the elections, on May 28, to form a new government. That was not surprising, since his coalition had been able to keep its majority in the Parliament. Other coalitions were mathematically possible, but they were never really taken into consideration. On May 29 Dehaene had a first meeting with the party presidents of the old majority. Before that he had spoken to the two Liberal party presidents, to tell them that VLD and PRL-FDF would not be invited. For Guy Verhofstadt this meant the end of his leadership of the VLD. On June 1 he announced his departure. The VLD members could elect a new party president on Sunday September 16, and chose for Herman De Croo against Patrick Dewael, the latter being considered to be the natural successor of Verhofstadt. The election of De Croo looked a bit like going back to the old PVV.

On May 30 Dehaene started his negotiations on the basis of a draft program, in which he stressed in particular more and new employment, a reform of the social security, and the reduction of the budget deficit to the 3% norm of the Maastricht Treaty. Communautarian problems and the reform of the state were - for the first time since long - not on the agenda. The negotiations had to be slowed down several times to allow for the formation of the governments of the Regions and Communities. Often the same persons had to sit at the different negotiation tables.

Dehaene had his governmental program ready on June 18. It contained the major objectives (employment, social security, financial policy), but surprisingly little details and no fixed calendar. On June 22 the four parties accepted the program at their party congresses, and on June 23 the new team of 15 Ministers and 2 Secretaries of State was sworn in. On Friday June 30 the House of Representatives expressed its confidence in the new government, with 80 votes against 61. The new Senate did for the first time not hear the governmental declaration of the prime minister, since it does not control the government any more.

Immediately after election day Johan Van Hecke, president of the largest Flemish party, asked the outgoing Flemish prime minister Luc Van den Brande to start the talks for a new Flemish coalition. Here also the outgoing coalition of CVP and SP wanted to continue, although it controlled only 63 out of the 124 votes in the Flemish Parliament. The Volksunie also belonged to the previous coalition, but was told that it was not needed this time. On June 20 the new Flemish government, led by Van de Brande, was formally elected by the Flemish parliament.

On the very same day the Walloon Government was elected by the Walloon Regional Parliament. Here, like in the French Community Government, the same two political families of Christian-Democrats and Socialists formed the coalition. The major problem in both negotiations was the financing of the French Community in general and of its educational policy in particular. The Walloon government is led by Robert Collignon (PS) and the French Community Government by Laurette Onckelinx (PS).

On June 22 the Government of the Brussels Capital Region is also formed. On the Flemish side the three old partners CVP, SP and VU are still in the coalition, while on the French-speaking side the PRL-FDF (now the strongest group) takes the place of the PSC. Charles Picqué (PS) keeps the position of prime minister. The Brussels Government is the only one in which the national 'symmetry' has not been respected.

The formation of the Government of the German Community did not cause any significant problem either. The Liberal partner leaves the coalition while the Socialists enter. The Christian-Democrat Joseph Maraite leads this government.

IV. The Dehaene II Government

A. *The first months and the budget for 1996*

Soon after the start of the Government, the Minister of Defense Wathelet (PSC) caused the first tensions. He left the team on September 4 to become a judge in the European Court of Justice. This choice - by the Belgian Government - was widely criticized, because Wathelet had not shown too much dynamism during his previous mandate of Minister of Justice. Wathelet was succeeded by Jean-Paul Poncelet.

A few weeks later a number of issues opposed the Socialists and the Christian Democrats. First a number of local municipalities in Flanders announced the creation of voluntary 'civil vigil services'. The SP did not at all like the idea, while the CVP explicitly supported it. Then the Minister of Pensions Marcel Colla (SP) re-launched the debate on the legalization of euthanasia by admitting that he had some personal experiences in this respect. Later the Minister of Home Affairs Johan Vande Lanotte (SP) confessed that he had been addicted to hard drugs, Secretary of State for Development Aid Reginald Moreels (CVP) had to face a number of allegations of misuse of development aid money, the PS published a note on the legalization of soft drugs. All these little incidents gave at least the impression that the partners in the coalition were not looking in the same direction. On the request of CVP president Van Hecke the prime minister had a formal meeting with the party presidents of the majority, after which they all promised to keep a lower profile in order not to endanger the major tasks of the government.

On October 3 the federal government presented the budget for 1996. It announced a raise of taxes on petrol (except for diesel), a raise of the VAT tariff from 20.5% to 21%, the raise of the tax on capital income from 13.4% to 15% and a number of measures to fight fiscal fraud. The announced reform of the social security was not started yet, but a number of measures were taken to avoid an increase in the expenses. The government also announced that it would invest 7 billion to compensate for diverse reduction of salary costs. The budget was accepted by the parliament, but later the Minister of the Budget Herman Van Rompuy had to admit that the budget contained a number of one-shot measures, and that the budget of next year would not keep the deficit under the 3% of GNP (the Maastricht norm) if no extra measures were taken. The 1997 budget would be the crucial one.

B. *International policy and defense*

The department of Foreign Affairs was in 1995 handicapped by the changes in personnel (Vandenbroucke succeeding to Claes in 1994 and then being succeeded by Derycke in 1995). On the Defense department Delcroix had been replaced by Pinxten in 1994.

On January 27 the United Nations asked and received more Belgian help for ex-Yugoslavia. More troops and/or material would be sent, for approximately 10 million BEF per month. On March 17 a financial embargo was declared against Bosnia-Herzegovina. In September 110 million BEF was given to help refugees

in ex-Yugoslavia and in Rwanda. On April 7 the government decided to actively participate in the International Tribunal on ex-Yugoslavia, and on that in Rwanda. As far as Rwanda is concerned, it was decided on April 28 to suspend the earlier decision to resume the bilateral help for that country, as long as responsibilities for the massacre were not clear. Yet on June 14 the help was resumed, in the line of the European policy towards especially the help for the refugees. Near the end of 1995 the rumor was spread that the Minister of Defense at the time of the Rwanda massacres (Leo Delcroix) had been warned about the genocide, but did not take precautions to protect the Belgian interests. On November 23 a number of victims of the massacres officially accused the former minister of 'not helping people in danger'.

On January 1 Belgium became president of the Schengen Group. During the following months there were several incidents with France, still refusing to apply the Schengen agreement at the French-Belgian border.

On March 1 the military service was definitely abolished. All non-professional soldiers were sent home. The department of Defense got the green light for buying new equipment, such as 105 new Howitzer canons, 54 tanks and four new minesweepers. In the Fall the chief of staffs José Charlier was succeeded by Willy Herteleer, the former chief of the Marine forces.

C. Other developments ad decisions

Since 1995 was an election year, with furthermore the unexpected Agusta storm, it was certainly not a year in which major policy decisions were taken. A number of them however deserve to be mentioned briefly. They mostly are related to the further evolution (mainly privatization) of state-owned companies. On April 7 the government decided on a legal framework for telecommunication, which clears the path for liberalization of the market. On July 28 the NMKN/SNCI (National Society for Industrial Loans) was sold to the ASLK/CGER bank. A Christian group with the bank BACOB and the insurance company DVV tried to offer a higher price, but the NMKN/SNCI finally went to ASLK/CGER.

Mobistar, a consortium of Telecom France and the Belgian group Telfino was given a license to develop a second GSM service in the country. On December 14 the group Ameritech-Singapore Telecom-Tele-Danmark was chosen as the strategic partner for Belgacom, the Belgian telephone company. The consortium pays 73.3 billion BEF for just less than half of the shares of Belgacom.

On May 4 Sabena and Swissair signed an agreement of cooperation. The Swiss come and replace Air France. Swissair paid 10 billion BEF for 49.5% of the shares of Sabena. Air France received 5.8 billion for its willingness to leave. Immediately after the take-over by Swissair negotiations start with the unions on a lowering of the salaries and on more flexibility. This results in October in a strike by the pilots and subsequently in the unilateral withdrawal by the Sabena leadership of all the collective agreements concluded before. This last move is very unusual, and is considered by the unions as a declaration of war. Talks between the Sabena top and the trade unions are completely stopped on November 27. Especially the attitude of Sabena president Godfroid is heavily criticized. He will have to go in February 26 1996 and will be replaced by a representative of Swissair.

In the NMBS/SNCF (the railway company) the relations between leadership and unions is also very tense. Early September the leadership of the company announces an expected profit of 1.1 billion BEF for the first half of 1995. At the end of October it presents 'Objective 2005', a plan that expects 200 billion more from

the state during the next 10 years, and that foresees a reduction of the salary costs with 70 billion. That means that 9000 workers will have to go. On December 15 the plan was already accepted by the board of directors, without any previous negotiations with the unions. They protested, but unlike their Sabena colleagues, they kept on talking with the leadership.

Minister of Justice Declerck asked the Senate to organize early December a colloquium on the relationship between press, politics and the judiciary. These relations had turned sour during the Agusta storm. The press was accused to have given non-checked information, the judges were accused to have organized selective leaks to the press, and the politicians were accused to overreact in order to protect their own interests. More generally it was also suggested - by proposing a change of the Constitution - that press crimes should not be treated any more by the Court of Assises (a jury) but by the Court of Correction (judges). It was an animated colloquium, but no formal alterations in the legal organization of the press were decided on.

V. Evolutions in the parties

The PS. Philippe Busquin was reelected president of the party.

The PRL. President Jean Gol was first reelected president, but suddenly died early September. He was succeeded by the former party president Louis Michel. This leadership change was believed to soften the attitude of the PRL in linguistic matters, since it was very much the idea of Jean Gol to set up the electoral alliance with the Brussels FDF.

The PSC. President Deprez announced surprisingly that he wanted to resign as party leader. He announced on December 18 that he would leave his position to the younger woman Joëlle Milquet.

The FDF. Georges Clerfayt was defeated as party president by his challenger Olivier Maingain. This means a victory of the hard-liners in the party, and Maingain immediately caused some angry Flemish reactions with a number of rather aggressive declarations.

The SP. This was obviously a very difficult year for the SP. The major challenge was to go to the polls and to survive the Agusta scandal. The party put all its eggs in one basket: party president Louis Tobback. He was able to limit the damage to an absolute minimum. The SP also received the support of a number of Flemish public figures, signing the declaration 'De SP is nodig' (an SP is necessary). Among those who signed was the former CVP minister Paula D'Hondt. Louis Tobback was easily reelected president at the party congress of December 9.

SP and PS organized a joined colloquium on December 20 on the social security, which is a quite exceptional and unique phenomenon.

The CVP. For the CVP 1995 was a rather quiet and easy year. The party simply relied on its strong and confident prime minister Dehaene. In the Fall the party celebrated, simultaneously with the PSC, its fiftieth anniversary. Yet the announced new 'Christmas Congress' (referring to the ideological congress of 1945) was not (yet) organized.

The VLD. For the VLD 1995 had to be the year of truth. After the spectacular party reform and name change in 1992, this was the first occasion to test to formula at legislative elections. Just before the elections the party organized a (very expensive) 'referendum', distributing a set of questions on the future government policy to all Flemish citizens. It received - unexpectedly - no less than 400.000 answers. Yet the elections themselves were disappointing. The party scored well, reaching its highest point ever, but that was not enough to break the old majority, and that had clearly been the final aim of the whole party renewal. President Guy Verhofstadt resigned, and was succeeded by his old challenger Herman De-croo.

Agalev. The Flemish Green party organized an important congress on November 18. It decided there to change the party structures in order to make them more efficient, and especially to give more freedom to a better defined party leadership. At the same time the party keeps a tight control over the executive organs, in which it is still very different from the other parties.

Rossem. The party that had caused a big surprise in 1991 by electing three people in the House of Representatives, disappeared completely. A number of former Rossem supporters went to the polls with a new party called Banana, but this was everything but a success.

Een rechtstreeks verkozen parlement voor de Vlamingen

Kroniek van de politiek in Vlaanderen in 1995

---

door Guido TASTENHOYE

Journalist binnenlandse politiek bij Gazet van Antwerpen

I. Inleiding

In de annalen van het politieke gebeuren in Vlaanderen zal 1995 geboekstaafd blijven als het jaar waarin voor het eerst de Vlaamse assemblee rechtstreeks werd verkozen (op 21 mei) en meteen een bijpassende naamsverandering onderging. 'Vlaams Parlement' heet de Vlaamse Raad (die tot dan was samengesteld uit de kamerleden en de verkozen senatoren) voortaan, en de leden noemen zich 'Vlaams volksvertegenwoordiger'.

Toch wekt de eerste rechtstreekse verkiezing van het Vlaams Parlement geen grote bezieling, omdat de stembusgang samenvalt met de verkiezingen voor de federale kamers en erdoor wordt overschaduwd. Men merkt toch reeds lichte verschillen tussen de regionale en federale kiesresultaten. Het meest uitgesproken is dat bij de Volksunie, die bewust de Vlaamse kaart had getrokken.

De installatie van het nieuwe Vlaams Parlement mist een beetje 'grandeur', omdat het nieuwe parlamentsgebouw nog niet klaar is en de eedaflegging in de federale Kamer moet gebeuren. Bij de daarop volgende vorming van de Vlaamse regering trekken de partijvoorzitters van de CVP en de SP het laken naar zich, en ook dit feit versterkt de indruk dat het met die Vlaamse autonomie nog niet meteen zo'n vaart loopt. De VU valt uit de coalitie-boot en christendemocraten en socialisten gaan het risico aan om te regeren met de kleinst mogelijke meerderheid van één zetel.

Opmerkelijk is dat in het Vlaams Parlement een speciale commissie voor de verdere staatshervorming wordt opgericht, hoewel deze materie een federale bevoegdheid is. De fracties in het Vlaams Parlement willen streven naar een consensus over de grote lijnen van een verdieping van de staatshervorming en een nieuwe communautaire onderhandelingsronde die men situeert rond 1999, wanneer wellicht de financieringswet moet worden herzien.

II. CVP en SP met de hakken over de sloot

Omdat de federale premier Jean Luc-Dehaene op 17 februari had aangekondigd dat er op 21 mei vervroegde verkiezingen zouden komen, is meteen ook de Vlaamse Raad ontslagnemend, omdat nog altijd het systeem van 'dubbele petjes' van kracht is, waarbij de Vlaamse Raad is samengesteld uit de rechtstreeks verkozen federale parlamentsleden. Krachtens het Sint-Michielsakkoord uit 1993 zou aan deze regeling een einde komen met de eerstvolgende verkiezingen, op 21 mei dus. Vanaf de ontbinding van de federale kamers tot aan de verkiezingen zou de Vlaamse regering een zekere omzichtigheid in acht nemen, omdat er geen parlementaire controle meer is.

In de Vlaamse regering blijven enkele gebeurtenissen die zich op federaal vlak hadden afgespeeld niet zonder gevolgen. Zo komt VU-voorzitter Bert Anciaux in conflict met minister-president Luc Van den Brande omtrent de inhoud van het Voeren-akkoord, het moeizame compromis dat de federale regering in de nacht van 8 op 9 januari had bereikt. Anciaux beweert dat dit compromis de taalregeling aantast omdat de Limburgse gouverneur meer onder de voogdij zou komen van het College van gouverneurs en de Franstaligen in Voeren "antennes" (ombudsdiensten) zouden mogen oprichten. De VU-voorzitter eist dat de Vlaamse regering het compromis zou aanvechten bij de Raad van State, maar een motie in die zin wordt afgeketst door de CVP-SP-partners in het Vlaams Parlement. De VU bekomt enkele bijkomende inspanningen voor Voeren, en dient dan maar op eigen houtje klacht in bij de Raad van State, maar de aanvaring met Van den Brande laat diepe sporen na.

VU-minister Johan Sauwens botst eveneens met minister-president Luc Van den Brande, wanneer hij in het dispuut rond het Mestactieplan (MAP) de zijde kiest van de socialistische minister-vice-president Norbert De Batselier, de milieuminister die als vader geldt van het MAP. Uiteindelijk zou dit MAP op 15 maart 1995 leiden tot de "val" van de Vlaamse regering (zie verder onder MAP). En op 6 april 1995, tijdens de laatste zitting van de Vlaamse Raad voor de verkiezingen, komt Sauwens opnieuw onzacht in aanraking met de CVP-fractie, die samen met VLD en Vlaams Blok een amendement van senator Jos De Seranno steunt, en zo het landschapsdecreet van Sauwens keldert. Deze gebeurtenissen (de wispelturigheid van Bert Anciaux en de koppigheid van Johan Sauwens) verklaren het feit dat de CVP na de verkiezingen niet meer scheep wil gaan met de VU, ook al hebben CVP en SP maar een meerderheid van één zetel.

Tijdens de verkiezingscampagne worden de Vlaamse thema's, die nochtans van ingrijpend belang zijn voor de burger, platgewalst onder het mediatieke geweld van de politieke tenoren die zich concentreren op de federale hete hangijzers zoals de sociale zekerheid, de veiligheidsproblematiek en de 'anti-politiek'. De VU, die als enige partij een haast puur Vlaamse campagne voert, gericht op de thematiek van de Vlaamse Raad (welzijn, milieu, onderwijs enz.) slaagt er niet in haar thema's op de voorgrond te brengen. Buiten Bert Anciaux, die de senaatslijst trekt, zet ze al haar grote kanonnen in op de lijsten voor de Vlaamse assemblee, en zou op die manier de kaap van de 300.000 stemmen kunnen ronden die voorzitter Anciaux had vooropgesteld als een minimum om met de VU voort te doen.

Ook Agalev, dat de klemtonen legt op de milieu- en welzijnsproblematiek, komt niet uit de verf. Zelfs het Vlaams Blok laat de Vlaamse thema's voor wat ze zijn en concentreert zich volop op het Agusta-schandaal en de migranten- en veiligheids-onderwerpen. De SP, die de aandacht wil afleiden van het Agusta-schandaal door de sociale zekerheid (met vooral de pensioenen) op het voorplan te brengen - en daar ook in slaagt - doet niet eens de moeite een apart Vlaams programma voor te stellen. De CVP en de VLD doen dat wèl, maar er wordt verder niets meer over gehoord. Vlaams minister-president Luc Van den Brande staat, ook op het vlak van de campagne, volledig in de schaduw van zijn federale collega Jean-Luc Dehaene.

De verkiezingsuitslag is ook op Vlaams vlak een verrassing, en verschilt niet zoveel van het federale resultaat. De VU is de enige partij die duidelijk beter scoort voor de Vlaamse assemblee dan voor de federale Kamer. Van de 118 rechtstreeks

te begeven zetels haalt de CVP er 35, de VLD 26, de SP 25, het Vlaams Blok 15, de VU 9, Agalev 7 en de Union Francophone (UF) 1. Met de zetels van de zes Brusselse eerstverkozenen erbij wordt dat 37 voor de CVP, 27 voor de VLD, 26 voor de SP, 17 voor het Vlaams Blok (dat in Brussel haast even sterk wordt als de CVP), 9 voor de VU, 7 voor Agalev en 1 voor UF.

CVP en SP halen samen 63 van de 124 zetels in het Vlaams Parlement, een overschot van één, de kleinst mogelijke meerderheid. Toch beslissen ze om samen in de boot te stappen zonder de VU, om bovenvermelde redenen. Omdat de aanstelling van een informateur-formateur op Vlaams niveau niet is geregeld (op federaal vlak neemt de koning het initiatief), geeft het partijbureau van de CVP aan uittreidend minister-president Luc Van den Brande de opdracht om een coherente Vlaamse regering te vormen. De partijvoorzitters Johan Van Hecke en Louis Tobback trekken op nogal opvallende wijze de Vlaamse regeringsvorming naar zich toe. SP-voorzitter Louis Tobback verklaart dat de federale logica dat er verschillende coalities op de diverse niveaus mogelijk zijn "dikke zever" is, daarmee de Vlaamse regeringsvorming volledig ondergeschikt makend aan de federale.

Norbert De Batselier, intussen burgemeester van Dendermonde geworden, had aangekondigd dat hij geen ministerambt meer wilde opnemen, maar het voorzitterschap van de Vlaamse assemblee ziet hij wel zitten. Hij wordt op 13 juni 1995 tijdens de installatievergadering, die in de federale Kamer plaatsgrijpt omdat het eigen gebouw nog niet klaar is, met 63 van de 124 stemmen tot voorzitter verkozen. In zijn openingsrede legt De Batselier er de klemtoon op dat het 'Vlaams Parlement', dat meteen was overgegaan tot een naamswijziging, zich vooral moet bezig houden met de eigen bevoegdheden, en niet voortdurend met de bevoegdheden die op een ander niveau worden uitgevoerd. Daarvoor dient de speciale commissie voor de staatsvorming, waarvan de VU'er Johan Sauwens voorzitter wordt. Bij sommige fracties, vooral de VU en het Vlaams Blok, valt dat in slechte aarde, want zij verwijten De Batselier dat hij het debat aan banden wil leggen, en dat de commissie Staatsvorming een communautaire 'vergeetput' dreigt te worden. In zijn rede besteedt De Batselier ook veel aandacht aan het probleem van de werkloosheid. Vlaanderen telt op dit ogenblik 225.497 uitkeringsgerechtigde volledig werklozen. De Batselier vindt het niet aanvaardbaar dat in Vlaanderen 30.089 mannen en 62.332 vrouwen al meer dan 2 jaar geen enkel uitzicht hebben op werk. Op 17 oktober, bij het begin van het nieuwe parlementaire jaar, mislukt een poging van de oppositie om Norbert De Batselier weg te stemmen als voorzitter, omdat twee liberalen bij de stemming niet komen opdagen.

III. Vlaams regeerakkoord: vijf prioriteiten

Op 14 juni sluiten CVP en SP een regeerakkoord, en op 20 juni leggen de ministers de eed af in het Vlaams Parlement. Minister-president Luc Van den Brande volgt zichzelf op. Hij wordt bevoegd voor het Buitenlands Beleid, het Wetenschapsbeleid, Toerisme en de Staatsvorming. Zijn CVP-collega Eric Van Rompuy neemt de portefeuille van Economie over van Van den Brande. Hij krijgt ook Mediabeleid, Landbouw en KMO. Wivina Demeester (CVP) blijft op Financiën en Begroting, en krijgt ook Gezondheidszorg. Welzijn en Gezin laat ze aan de nieuwkomer Luc Martens (CVP) die ook minister wordt van Cultuur en Sport. Theo Kelchtermans (CVP) ruilt Ruimtelijke Ordening en Binnenlandse Aangelegenheden in voor Milieu en Tewerkstelling. Aan socialistische zijde wordt Luc Van den

Bosche de nummer één als minister-vice-president en hij behoudt Onderwijs en Ambtenarenzaken. Nieuw is de bevoegdheid Stedelijke Problematiek die naar Leo Peeters gaat. Hij neemt er ook Binnenlandse Aangelegenheden en Huisvesting bij. De Limburger Eddy Baldewijns, de uittreidend parlementsvoorzitter, gaat Openbare Werken, Ruimtelijke Ordening en Vervoer beheren. Een verrassing is Anne Van Asbroeck, die als extra-parlementair minister de bevoegdheid krijgt over het 'gelijke-kansenbeleid' en de Brusselse aangelegenheden.

Het Vlaams regeerakkoord bevat vijf prioriteiten. Vooreerst is er de aandacht voor de werkgelegenheid, die moet worden aangezwengeld door duurzame groei. Op termijn is het de bedoeling de werkloosheid in Vlaanderen te halveren. In dit verband bereikt de Vlaamse regering samen met de sociale partners half december 1995 een Vlaams banenakkoord, waaraan een prijskaartje van 6 miljard kleef voor de komende twee jaar. Eind november oppert Economieminister Eric Van Rompuy de suggestie Vlaamse bedrijven die de werkgelegenheid verhogen of op peil houden, een fiscale stimulans te geven door het verminderen van de vennootschapsbelasting, maar hiervoor is een federale maatregel nodig en dus het akkoord van de Walen.

Daarnaast moet er een beter bestuur komen, met een betere dienstverlening en een nieuwe politieke cultuur. Overigens is dat broodnodig, want uit een studie van het Departement Sociologie van de KU Leuven, in opdracht van minister-president Luc Van den Brande, blijkt dat slechts één Vlaming op de zeven (13 procent) het Vlaams Parlement juist weet te situeren. Een correcte definitie van het begrip Vlaamse overheid kan slechts 5 procent geven. Er is dus veel werk aan de winkel.

Voor het eerst is er ook veel aandacht voor Brussel en het Vlaams-Brabantse randgebied waarvoor actieplannen worden aangekondigd. Ook de stedelijke vernieuwing is een prioriteit. Hiervoor wordt een Sociaal Impulsfonds (SIF) opgericht. Tot slot gaat veel aandacht naar het milieu en een kwaliteitsvolle samenleving. Achter de schermen wordt verder gewerkt aan het Structuurplan Vlaanderen, dat boven de gewestplannen staat en bepalend wordt voor de uittekening van de ruimtelijke ontwikkeling in Vlaanderen, en waarvan minister Theo Kelchtermans op 21 maart een voorontwerp voorstelt. Zijn opvolger Eddy Baldewijns zal het moeilijke karwei moeten afmaken. Er komen geen nieuwe Vlaamse belastingen, maar heffingen met een ontradend karakter worden niet uitgesloten.

Van den Brande neemt zich ook voor veel aandacht te besteden aan een Vlaams buitenlands beleid, en de Vlaamse Dienst voor Buitenlandse Handel wordt hervormd en geactiveerd. In dit verband brengt minister-president Luc Van den Brande begin november een officieel bezoek aan Chili, dat hij beschouwt als de Vlaamse toegangspoort tot Zuid-Amerika. Op 17 januari 1995 had in Antwerpen, in de Rubenszaal van het Museum voor Schone Kunsten de plechtige ondertekening plaats van het brede Vlaams-Nederlands verdrag dat een samenwerking voorziet op zowat alle terreinen waarvoor de Vlaamse overheid bevoegd is. Ook de uitdieping van de Westerschelde wordt geregeld. Dat verdrag was al eind 1994 tussen de twee overheden genegocieerd. Bij de voorstelling van zijn beleidsbrief 'buitenlands beleid' onderstreept minister-president Luc Van den Brande dat Vlaanderen actief aan ontwikkelingssamenwerking moet doen, ter aanvulling van de federale inspanningen, maar met eigen klemtonen.

In de traditionele 'Septemberverklaring', de Vlaamse 'state of the union', worden deze klemtonen herbevestigd. De Vlaamse regering houdt zich aan de be-

kende Meesternorm, om in het jaar 1998 te komen tot een begroting die in evenwicht is. In de weken voordien had de Vlaamse regering haar begroting voor 1996 opgesteld, en die ligt volledig in de lijn van vorige begrotingen. In 1996 worden de inkomsten geraamd op 506,9 miljard frank, de uitgaven op 534,7 miljard, wat neerkomt op een kastekort van 27,8 miljard. De gewestbelastingen worden niet verhoogd, maar er komen heffingen op leegstand en een verhoging van de heffing op de vervuiling van de oppervlaktewateren. In 1996 zal het Sociaal Impulsfonds voor de stadsrenovatie kunnen beschikken over een globaal budget van 4,428 miljard. Jaarlijks komt daar één miljard bij, evenals de opbrengst van de leegstandsheffing. Voor de eerste fase van de Schelde-uitdieping wordt 2,7 miljard frank vrijgemaakt.

IV. Een soepeler MAP wordt goedgekeurd

In de zenuwachtige aanloop naar de verkiezingen strandt het Mestactieplan, dat de Vlaamse regering op 21 december 1994 na veel getrek en geduw had goedgekeurd. Het MAP heeft tot doel het bereiken van een goede grond- en oppervlaktewaterkwaliteit door het wegwerken van het teveel aan stikstof en fosfaat afkomstig van overbemesting. Minister De Batselier had 'zijn' MAP aangepast aan de opmerkingen van de Raad van State, maar toch weigerden de CVP-ministers het nog goed te keuren onder druk van de Boerenbond in een pre-electorale sfeer. Voor het eerst in de geschiedenis 'valt' een Vlaams kabinet over een delicaat dossier. Dat gebeurt op 15 maart 1995. Het komt tot een openlijke breuk tussen CVP en SP, waarbij de VU de kant kiest van de SP. Na een tijdje spreken CVP, SP en VU af om de situatie te deblokken en op een min of meer normale wijze verder te regeren tot aan de verkiezingen. Het plezier van een val en vervanging van de Vlaamse regering wordt de oppositie niet gegund.

Tijdens de regeringsonderhandelingen na de verkiezingen wordt een akkoord bereikt tussen CVP en SP over een soepeler MAP, dat ook goedkoper uitvalt: jaarlijks 1,1 miljard i.p.v. naar schatting 7,5 miljard. Een vergelijk komt uit de bus op 13 september 1995. Het MAP moet op 1 januari 1996 van kracht worden. Op 16 december 1995 wordt het MAP uiteindelijk goedgekeurd in het Vlaams Parlement. Kernelement van het 'nieuwe' MAP is de plafontering van de uitstoot van stikstof en fosfaat op het niveau van 15 mei 1992. Per type van landbouwgewas wordt de maximale bemesting vastgelegd en wordt strikt bepaald wanneer mest mag worden uitgereden. Belangrijk in het nieuwe MAP is de invoering van de term gezinsbedrijf. Dat zijn landbouwondernemingen die van een soepeler regeling kunnen genieten. Tot 31 december 1999 zijn dat bedrijven met 300 zeugen, 2.250 mestvarkens, 150 melkkoeien, 450 stuks melkvee, 900 kalveren of 105.000 stuks pluimvee of een combinatie.

V. Media: VT4 op de buis en hervorming BRTN

Op 24 januari 1995 schorst de Raad van State het ministrieel besluit van Cultuurminister Hugo Weckx die de nieuwe zender VT4 van de kabel wilde houden. Weckx trekt aan het kortste eind, en niets belet VT4 - een dochter van moedermaatschappij SBS, waar ook VUM-baas André Leysen in participeert (die de VTM-boot miste) - op 1 februari van start te gaan. VT4 zendt uit vanuit Londen, om de Vlaamse mediaregels te omzeilen. In Vlaanderen werd immers een monopolie van 18 jaar toegekend aan de commerciële zender VTM. De meeste kabelmaatschappijen geven het signaal van VT4 door. Het feit dat VT4 zijn laars lapt aan de

regels inzake kinderreclame en teleshopping is een doorn in het oog van de overheid.

VTM doet trouwens een tegenzet, en start Ka2 op, enkele dagen voor VT4 op de kabel komt. Maar Ka2 en VT4 worden geen succesnummers. In de zomer wordt het roer van VT4 omgegooid en stijgt met marktaandeel tot een werkbare 10 pct. van het kijkerspubliek. De VUM, die zich bij VTM had ingekocht, verkoopt haar aandelen, en drie bedrijven staan nu even sterk op de commandobrug van VTM: De Persgroep, Roularta en de Belgian Media Holding, een consortium van Vlaamse banken en beleggers. In Europees verband krijgt VTM het steeds moeilijker om haar monopoliepositie te handhaven.

Bij de openbare omroep BRTN is het kommer en kwel, de kijkcijfers suizen naar beneden. De nieuwe Mediaminister Eric Van Rompuy opteert op 18 oktober, na een doorlichting door het adviesbureau McKinsey, voor een paardemiddel: een mini-decreet moet, goed te keuren voor het jaareinde, alle 60-plussers aan de top met pensioen sturen. Een nog te zoeken gedelegeerd bestuurder met veel macht moet zelf zijn directiecomité samenstellen en er krachtig tegenaan gaan. Tegen Pasen 1996, zo beslist Mediaminister Eric Van Rompuy, moet dan een maxi-decreet een totaal hervormde BRTN uittekenen op basis van een NV. De beslissingen veroorzaken heel wat onrust, zowel aan de top van de BRTN als aan de basis.

VI. De toekomst: Telenet Vlaanderen

De kabelsector krijgt begin december 1995 groen licht van het Vlaams Parlement om mee Telenet Vlaanderen in het leven te roepen. Het goedgekeurde decreet laat de intercommunales toe in de nog op te richten privé-vennootschap Telenet Vlaanderen te participeren. Minister-president Luc Van den Brande beschouwt Telenet een beetje als zijn troetelkind waarvan hij veel verwacht, ook inzake nieuwe werkgelegenheid. Telenet wil in Vlaanderen multimediadiensten en telefonie aanbieden via het kabelnetwerk en wordt dus een rechtstreekse concurrent van Belgacom. De partners in Telenet zijn naast de kabelmaatschappijen de Gimv, het Amerikaanse bedrijf US West en de holding TNV die uit enkele Vlaamse krantenuitgevers bestaat en belangrijke groepen uit de financiële wereld. Eerdere studies hadden uitgewezen dat Telenet Vlaanderen in een periode van 15 jaar zowat 50 miljard zou moeten investeren.

VII. Het doek valt: Boelwerf, Vlaamse Scheepsbouwmaatschappij, Velda,...

In 1995 valt definitief het doek over de Boelwerf Vlaanderen en de grote scheepsbouw in Vlaanderen. Na een maandenlange bezetting van de Boelwerf en een reeks betogingen begin mei weten de 1.100 werknemers een sociale enveloppe van 1,16 miljard uit de brand te slepen, maar velen van hen vinden geen werk meer. De buitenlandse kandidaat-overnemers konden volgens de Vlaamse regering onvoldoende waarborgen geven.

Ook de middelgrote en de kleine scheepsbouw krijgen rake klappen te verduren. De raad van bestuur van de Vlaamse Scheepsbouwmaatschappij beslist midden september om de groep in vereffening te stellen. Samen met de Belgische

Scheepsbouwcombinatie groepeerde VSM zes middelgrote scheepswerven. Er verdwijnen 570 jobs. Ook Polyship in Oostende kampt met grote moeilijkheden, en de werf Nieuwe Scheepswerven Sint-Barbara uit Maasmechelen wordt op 7 september failliet verklaard.

In september worden het meubelbedrijf Velda en het toeleveringsbedrijf Vediood failliet verklaard waarbij meer dan 400 mensen hun baan verliezen. In juli kondigt Lee Europe aan dat de fabriek in Ieper de deuren sluit wegens de hoge loonkosten. Hierdoor komen 260 werknemers op straat te staan.

Ook de Vlaamse overheid krijgt met een tegenvaller af te rekenen. Op 15 maart sluit de Vlaamse regering noodgedwongen een akkoord met de uitbaters van de Liefkenshoektunnel en de banken, waarbij ze een schadevergoeding van 2,2 miljard betaalt en 12 miljard aan leningen zal aflossen, in de hoop later deze bedragen ooit nog te kunnen recupereren. De NV Liefkenshoek beschuldigde de Vlaamse overheid ervan onvoldoende toegangswegen te hebben aangelegd en zo het verlies te hebben veroorzaakt.

VIII. Onderwijs: principe-akkoord toegangsexamen geneeskunde

Op 8 februari keurt de Vlaamse Raad de eindtermen goed voor het kleuter- en lager onderwijs. Een week later keurt de Vlaamse regering op haar beurt een ontwerpdecreet op het basisonderwijs goed. Maar nog geen week later moet Onderwijsminister Luc Van den Bosche, onder druk van de CVP en de vakbonden, de nieuwe prestatieregeling, gebaseerd op een 38-urenweek, weer intrekken. Eind november start in Vlaanderen een actieweek tegen het ontwerpdecreet lerarenopleiding met een betoging in Brussel.

Midden november gaan de Vlaamse universiteiten binnen de Vliet (Vlaamse Interuniversitaire Raad) akkoord met een toegangsexamen voor de richting geneeskunde. In eerste instantie zou er een centraal interuniversitair toelatingsexamen voor de aanvang van de eerste kandidatuur worden ingericht, zonder vast aantal toegelatenen, en met vrije keuze van de instelling voor de studies.

Op 25 september beslissen de Vlaamse en Nederlandse ministers van Cultuur en Onderwijs dat de vernieuwde spelling op 1 september 1997 van kracht wordt, maar sommige scholen en uitgeverijen laten weten dat ze er al vroeger gaan mee beginnen. De nieuwe spelling roept veel contestatie op omdat ze op sommige vlakken zo inconsequent is en tot nieuwe problemen aanleiding geeft. Het 'groene boekje' met de vernieuwde spelling komt eind november uit en is meteen uitverkocht. Dat geldt een dag later ook voor de nieuwe Van Daele, die echter op bepaalde punten afwijkt van de spelling van het 'groene boekje' hetgeen tot nieuwe spelling-discussies leidt.

IX. Communautaire spanning en Vlaamse Beweging

Het jaar 1995 was, ondanks de kiescampagne en de vorming van nieuwe regeringen - en afgezien van de Voeren-crisette in de eerste week van januari -, vrij rustig op het vlak van de communautaire verhoudingen in België, maar in de Vlaamse Beweging waren er des te meer moeilijkheden.

De gouverneur van de nieuwe provincie Vlaams-Brabant, die op 1 januari 1995 krachtens de Sint-Michielsakkoorden van start was gegaan, de socialist Lodewijk De Witte (SP), baart opzien door op 8 juli op een Guldensporenviering in de faciliteitengemeente Sint-Genesius-Rode te verklaren dat het faciliteitensysteem geïfaald heeft en op termijn zal moeten verdwijnen. Minister-president Luc Van den Brande bevestigt er dat men deze discussie niet uit de weg zal kunnen gaan. Ook minister Leo Peeters meent dat er in de plaats van de faciliteiten een krachtiger integratiepolitiek moet komen. De uitspraken veroorzaken onrust bij de Franstaligen.

Minister Leo Peeters, bevoegd voor Binnenlandse Aangelegenheden en Huisvesting, bekrachtigt het nieuwe woonreglement van de provincie Vlaams-Brabant, dat sociale woningen bij voorkeur wil toewijzen aan autochtonen met een dorpsbinding. De regeling is afgekeken van de toelatingscriteria die Vlabinvest, dat sociale woningen bouwt in de Vlaams-Brabantse Rand, wil hanteren. Ook dit reglement wordt fel aangevallen in de Franstalige pers en door het FDF, dat het heeft over 'etnische zuivering'.

De studiegroep Mens en Ruimte brengt begin december het rapport 'De Vlaamse rand rond Brussel: bouwstenen voor een strategisch plan' uit, gemaakt in opdracht van de Vlaamse regering. In Vlaamsgezinde kringen in de Rand lokt dit rapport eerder negatieve reacties uit, omdat de voorgestelde maatregelen te oppervlakkig zijn en soms zelfs contraproductief. Minister-president Luc Van den Brande kondigt een concreet actieplan aan dat begin 1996 klaar moet zijn.

De Vlaams-Europese 11-daagse groeit stilaan uit tot een massagebeuren in Vlaanderen. Aan de tweede editie nemen reeds meer dan 100 Vlaamse steden en gemeenten deel. De 11-daagse, een initiatief van de Vlaams-Culturele Koepel met steun van de Vlaamse regering, klimt naar een hoogtepunt in het jaar 2002, wanneer Vlaanderen op cultureel en sportief gebied 11 dagen lang het middelpunt wil zijn van Europa en de wereld. In Kortrijk, waar de 11-daagse van start gaat, wordt de Vlaamse Ankerprijs uitgereikt aan Luc Bertrand (Ackermans-van Haaren) en August van Put (HBK-Spaarbank).

In de niet-partijpolitieke Vlaamse Beweging rommelt het, nadat ook al in 1994 onenigheid was gerezen binnen het IJzerbedevaartcomité dat lauwheid wordt verweten. De Vlaams-radicalen strekking stuurt aan op de Vlaamse onafhankelijkheid. In januari 1995 neemt de Vlaams-radicalen 'Groep van Gent' collectief ontslag uit het IJzerbedevaartcomité, nadat de Gentse prof. Michiel Debackere en enkele medestanders niet meer was herverkozen in het bestuur. Er worden bemiddelingspogingen ondernomen, maar die mislukken. In mei wordt het IJzerbedevaardersforum opgericht, dat inspraak eist in het bestuur van het Comité en op enkele weken tijd werft het Forum 6.000 leden. De IJzerbedevaart, op 27 augustus, verloopt in bittere verdeeldheid. De leden van het Forum volgen de bedevaart vanop de andere oever van de IJzer in Diksmuide, of gaan op de weide met de gele kentekens van het Forum. Na de bedevaart komen langzaam nieuwe gesprekken op gang, maar de uitkomst van de onderhandelingen is erg onzeker.

Au sud, rien de nouveau...

Pierre VERJANS

Maître de conférences Ulg.

Aux yeux des observateurs, l'année 1995 devait constituer, en Belgique, celle de la rupture, du saut vers le régionalisme puisque les populations allaient pouvoir élire directement leurs représentants aux conseils régionaux. Certains allaient jusqu'à parler de saut vers le fédéralisme, avalisant ainsi la *fictio juris* de l'article premier de la constitution belge du 17 février 1994. Ceux-ci cependant se trompaient dans la mesure où le fédéralisme implique un bicaméralisme où les États fédérés sont représentés proportionnellement à leur population dans une chambre et de façon égalitaire dans l'autre de telle manière que le poids démographique de l'une des composantes ne puisse amener un abus de puissance envers les moins peuplées. Cette année devait voir, pour la dernière fois de l'histoire de Belgique une dissolution des chambres fédérales entraînant la dissolution des assemblées de Régions et de Communautés. Vingt-cinq ans après la révolution régionaliste entraînée par les révisions de la constitution de 1970, l'autonomie régionale amenait la fin de la tutelle politique que constituait ce triple mandat régional, communautaire et fédéral que les élus du peuple devaient assumer. Grâce à l'élection directe, les peuples des régions allaient pouvoir s'affranchir de l'État fédéral.

Cependant, l'année 1995 aura été, en Wallonie et à Bruxelles, celle de la continuité. Continuité tout d'abord en ce qui concerne le comportement électoral à l'occasion de la première élection au suffrage direct du Conseil régional wallon et du renouvellement du conseil régional bruxellois ainsi que par conséquent du Conseil de la Communauté française. Continuité en terme de résultats des partis politiques et des personnalités au pouvoir. Continuité dans le domaine des problèmes abordés par ces pouvoirs et singulièrement, pour la Communauté française pour laquelle les Assises de l'enseignement de mai 1995 n'ont été qu'un épisode dans une série de revendications de la base étudiante et enseignante face à un pouvoir qui se définit comme limité dans ses moyens d'action.

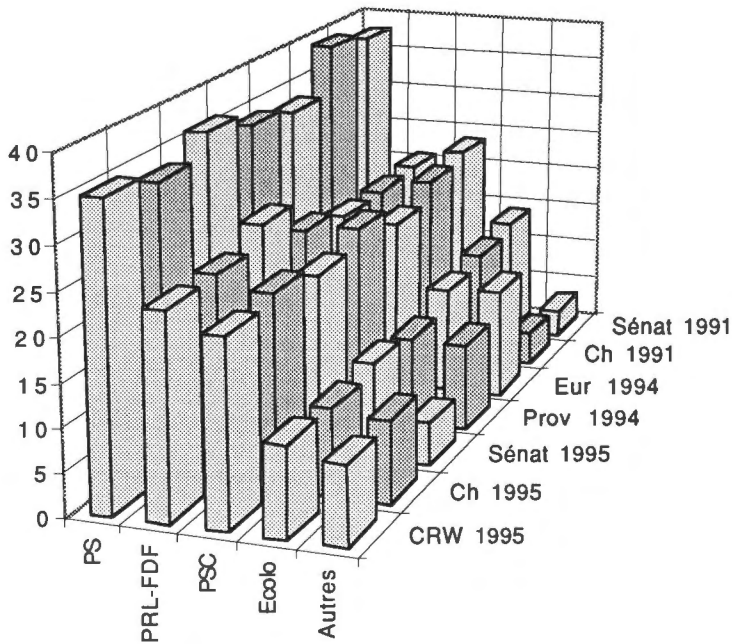
Il est significatif de remarquer que cette campagne électorale anticipée afin de pouvoir voter des budgets peu populaires a suscité chez les francophones de Belgique moins d'intérêt que les élections présidentielles en France pour la succession de François Mitterrand, significatif probablement d'une fascination pour la politique parisienne plutôt que de la volonté d'un rattachement à la république française.

La continuité peut se mesurer par le coefficient de variation des résultats des principales listes lors des diverses élections anticipées du 21 mai 1995 et lors des élections comparables mathématiquement même si les enjeux étaient définis comme différents des élections provinciales d'octobre 1994 et européennes de juin 1994 ainsi que des élections pour la Chambre et le Sénat de 1991. A propos de Bruxelles, on ne pourra prendre en compte que les résultats des élections européennes de 1994 et ceux du conseil régional de 1989 puisqu'aussi bien les limites géographiques des cantons ont été redéfinies pour correspondre à la région bruxelloise.

Pour visualiser cette continuité, on peut utiliser les graphiques suivants respectivement pour la Wallonie et pour Bruxelles. La forme des alignements de co-

lonnes de chaque parti illustre déjà l'idée évoquée d'une continuité sans rupture entre 1995 et les élections précédentes et entre les élections régionales et les deux élections fédérales ayant lieu le même jour. La hauteur de chaque colonne semble "à l'évidence" liée à la hauteur des voisines. C'est ainsi que l'ordre d'importance des partis ne paraît pas troublé par la spécificité de l'élection régionale qui nous intéresse ici. Non seulement les Wallons et les Bruxellois ont voté comme précédemment le 21 mai 1995, mais en outre, ils ont opéré des choix du même ordre à l'occasion des élections fédérales et des élections régionales. Quoiqu'il en semble à première vue, cette remarque vaut qu'on s'y arrête quelque temps.

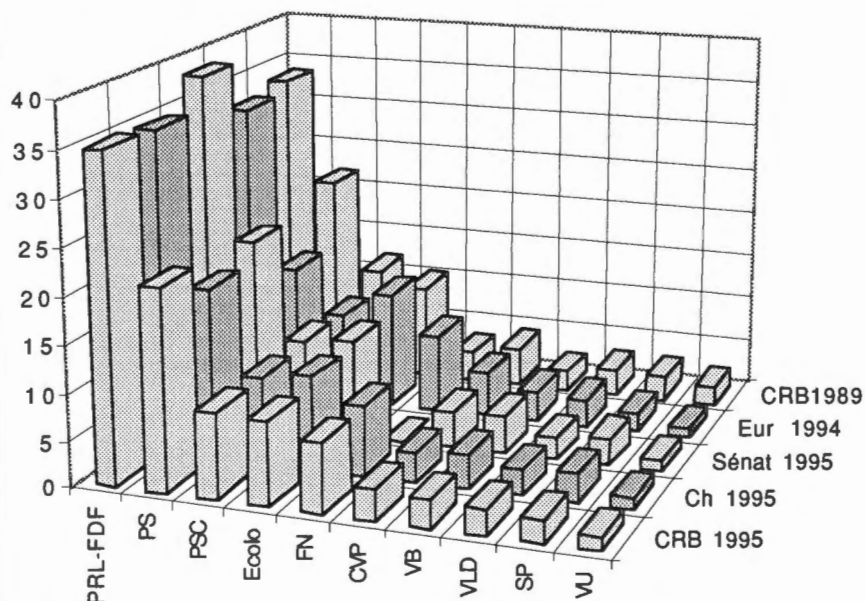
Graphique 1: Histogramme des résultats en Wallonie, 1991-1995.

En Wallonie, le parti socialiste garde et de loin sa place de parti dominant de la scène politique. Il est suivi par le duo des libéraux et des chrétiens dont l'écart est faible. Pour des raisons de facilité et de logique comparative, les résultats du parti réformateur libéral et du front démocratique francophone apparaissent agrégés, même pour la période précédant leur fédération. Plus bas que les partis traditionnels, Ecolo et les autres listes présentent des hauteurs faibles dont les variations relatives sont plus marquées d'une élection à l'autre.

A Bruxelles, l'image de la stabilité électorale s'impose également mais la structure partisane est différente: la fédération PRL-FDF formant un parti largement dominant, suivi par le PS à mi-hauteur. Suivent les partis chrétiens et écologistes, ainsi que l'extrême droite belge du Front national, à mi-hauteur des scores socialistes. Les partis flamands atteignent des résultats inférieurs à ces derniers.

Graphique 2: Histogramme des résultats, Bruxelles, 1989-1995

Ces histogrammes illustrent les chiffres suivants pour lesquels on peut calculer, par parti, la moyenne, l'écart-type et le coefficient de variation.

Tableau 1: Résultats et coefficient de variation par partis, en Wallonie

% votes val.	CRW 1995	Ch Dép 1995	Sénat 1995	Prov 1994	Plt eur 1994	Ch Dép. 1991	Sénat 1991	Moyenne	Ecart-type	Coef. Var.
PS	35,2	33,7	36,4	34,4	33,5	39,2	37,9	35,76	2,01	0,06
PRL-FDF	23,7	23,9	26,3	22,2	20,7	20,8	21	22,66	1,93	0,09
PSC	21,6	22,5	21	23,1	20,4	22,5	23,5	22,09	1,04	0,05
Écolo	10,4	10,3	11,3	10,2	12,5	13,5	14,4	11,80	1,57	0,13
Autres	9,1	9,6	5	10,1	13	3,9	3,2	7,70	3,41	0,44

Pour la Wallonie, il apparaît que la moyenne des résultats du parti socialiste lors des sept élections comparées s'élève à 35 % et que l'écart-type de la série est de 2 %. Le coefficient de variation, défini comme une fraction dont le numérateur est l'écart-type et le dénominateur la moyenne, atteint ici six centièmes. Autrement dit, la dispersion relative est faible pour le parti socialiste mais aussi pour le parti réformateur libéral fédéré au front démocratique francophone et pour le parti social chrétien. Le coefficient de variation s'élève à 0,13 pour Écolo et la variation est beaucoup plus importante pour les autres listes illustrée par le chiffre de 0,44. On peut donc dire que les trois grands partis sont stables, Écolo plus mobile et que les petites listes obtiennent des résultats instables. Il faut noter à

cet égard que dans cette dernière catégorie, on trouve le Front national avec, en 1995, 5,2 % aux élections du conseil régional wallon, 5,5 % à la Chambre des Députés, sans voix au Sénat puisque les signatures de présentation de la liste se sont révélées fantaisistes. Cette liste obtenait 4,9 % des suffrages lors des élections provinciales de 1994; 7,2 % lors des élections européennes de la même année et 1,7 % aux élections à la Chambre en 1991. La grande variabilité de la catégorie des "autres partis" tient donc essentiellement au succès croissant de ce parti de mécontentement.

A regarder les chiffres de plus près, on constate que le PS perd près de 6 % de ses voix aux élections européennes de 1994, concomitamment avec la hausse d'un peu plus de 6 % des voix du Front national. Le parti libéral obtient son meilleur score et sa plus forte progression aux élections sénatoriales de 1995. L'ancien vice-premier ministre Jean Gol qui allait décéder quelques mois plus tard y obtenait 259.476 voix de préférences tandis que le président du PS, Philippe Busquin, y gagnait 267.268 voix de préférences, ce qui explique en partie les scores des partis emmenés par des "locomotives" électorales. Les résultats du PSC sont les plus stables de l'ensemble et on observe peu de mouvement significatif.

Tableau 2: Résultats et coefficient de variation par partis, à Bruxelles

	CRB 1995	Ch 1995	Sénat 1995	Eur 1994	CRB 1989	Moyenne	Ecart- type	Coef. Var.
PRL-FDF	35	34,7	38,3	32,4	33,6	34,80	1,97	0,06
PS	21,4	18,2	20,4	14,4	21,9	19,26	2,74	0,14
PSC	9,3	9,3	10	9,7	11,8	10,02	0,93	0,09
Écolo	9	10,1	10,6	12,6	10,2	10,50	1,18	0,11
FN	7,5	7,6	-	8,4	3,3	6,70	1,99	0,30
CVP	3,3	3,3	3,9	4,8	4,2	3,90	0,57	0,15
VB	3	3,7	4,1	3,3	2,1	3,24	0,68	0,21
VLD	2,7	2,8	2,4	2,9	2,8	2,72	0,17	0,06
SP	2,4	3	2,9	2,1	2,7	2,62	0,33	0,13
VU	1,4	1,2	1,3	1	2,1	1,40	0,37	0,27

A Bruxelles, le PSC reste aussi stable qu'en Wallonie et il est toujours le troisième parti en importance. Le PRL-FDF y domine la scène politique avec plus d'un tiers des suffrages. Les socialistes rallient près d'un électeur sur cinq mais apparaissent comme plus instables que les deux autres grands partis francophones qui restent sous la barre de 0,10 de coefficient de variation. En effet, comme Écolo, le PS obtient, pour les cinq élections comparables, un coefficient de variation supérieur à 0,10. On ne s'étonnera pas de voir le Front national varier de près d'un tiers de sa moyenne ni d'observer des variations plus sensibles chez les partis flamands que chez les partis francophones. La petite taille de ces partis rend plus visible une variation absolue de faible importance. Du côté néerlandophone également, les trois partis traditionnels se révèlent plus stables que les autres dont ici on a présenté le Bloc flamand et l'Union populaire.

Au-delà de ces vérifications de la stabilité globale, on peut remarquer qu'à Bruxelles comme en Wallonie, les élections sénatoriales de 1995 ont permis au PS et au PRL-FDF d'améliorer leur score de près de 6 % chacun, après, pour le PS, une élection européenne particulièrement faible. La présence de José Hap-

part présenté comme un dangereux nationaliste wallon a probablement joué un rôle dans cette perte de 1994, de même que la faiblesse de la candidate bruxelloise sur la liste socialiste. Cette diminution suivie de cette augmentation explique l'importance de l'écart-type et par conséquent du coefficient de variation. Au PRL-FDF, la hausse a eu lieu sans presque de baisse préalable. Les mêmes élections font perdre des voix aux écologistes et au CVP tandis qu'elles en font gagner au Vlaams Blok.

RÉGION WALLONNE

La réalité sociale en région wallonne continue à marquer le pas de la désindustrialisation et du manque d'investissements dynamiques. En octobre 1995, le taux de chômage chez les jeunes de moins de 25 ans continue à s'élever à 19,7 % en Wallonie, pour 19,8 % à Bruxelles et 11 % en Flandre. En cinq ans, le nombre de personnes ayant droit au minimex ou revenu minimum d'existence payé par les Centres publics d'Aide sociale est passé de 49.000 à 68.000 pour l'ensemble du pays. D'après le professeur Pestiau, 5 % des Wallons, soit plus ou moins 150.000 personnes vivent en-dessous du seuil de pauvreté de 15.000 francs par mois. Si la sécurité sociale ne distribuait pas des revenus de remplacement, 40 % des Wallons, c'est-à-dire 1.300.000 personnes se situeraient sous ce seuil.

Durant l'année 1995, les parlementaires wallons débattent pour faire avancer la décision de l'implantation du bâtiment qui devra symboliser la Région wallonne et abriter les travaux futurs des députés. Expliquer la qualité et la teneur des débats, leur utilité, leur efficacité, cela peut faire l'objet d'un long exposé mais on peut résumer ici aussi l'année par l'idée de la continuité en ce sens que le processus de décision, entamé bien avant l'année en question, ne viendra à son terme qu'après une consultation populaire organisée l'année suivante et dont le Bureau du Conseil régional décidera de ne pas tenir compte en optant pour une des toutes premières idées qui avaient été émises.

Continuité encore dans les enquêtes judiciaires ouvertes à l'occasion de l'assassinat de l'ancien ministre et président du parti socialiste André Cools quatre ans plus tôt: l'instruction se poursuit dans diverses directions, illustrant les pratiques de recherche d'argent auxquelles les partis politiques se livraient dans les années quatre-vingt.

Continuité dans le chef des personnalités puisque Guy Spitaels qui avait démissionné de sa fonction de Ministre-Président de la Région wallonne dix-huit mois plus tôt s'est vu blanchi par la commission des poursuites du conseil régional flamand qui a considéré qu'aucun indice de "faits à caractère infractionnel" n'apparaît. Guy Spitaels a donc été élu à la présidence du Parlement wallon le 20 juin 1995.

Continuité dans la gestion budgétaire puisque, après la reconduction de la majorité PS - PSC, le budget de quelques 160 milliards de francs voté *in extremis* pour l'année 1996, de longs mois après l'élection directe des députés wallons est qualifié par le ministre Jean-Claude Van Cauwenberghe qui le présente au parlement de "budget de transition" en attendant le plan trisannuel 1997-1999. En effet, à partir de 1997, la Région assumera les conséquences du refinancement de l'enseignement de la communauté française et devra assurer sa contribution au plan Objectif 1 de l'Union européenne en faveur du Hainaut. Ce budget continue les politiques précédentes en augmentant les moyens liés à l'épuration des eaux et au logement social.

COMMUNAUTÉ FRANÇAISE

Continuité dans les zones de conflits communautaires et institutionnalisation des modes de résolution de ceux-ci puisque c'est à la Cour d'Arbitrage que le président du Conseil flamand porte plainte contre le budget de la Communauté française au motif que celui-ci prévoit le subventionnement d'activités culturelles sur le territoire de la communauté flamande, notamment à Fourons et dans la périphérie bruxelloise.

Après les élections et la reconduction de la majorité PS - PSC, le seul ministre ayant des compétences strictement communautaires est la Ministre présidente Laurette Onkelinx, les autres ministres ayant des compétences régionales à l'Exécutif wallon ou à l'Exécutif bruxellois. Celle-ci continuera donc à tenir les décisions d'économie budgétaire dans l'enseignement face aux exigences de refinancement.

L'année avait commencé dans la préparation des Assises de l'enseignement, fixées à la mi-mai et dont le but consistait à donner la parole à tous les acteurs de l'enseignement, qu'ils soient politiques, économiques ou sociaux, afin de faire naître "une des caractéristiques de la vraie démocratie: discuter, délibérer et prendre des responsabilités, ce qui a déserté notre vie politique". Cette idéologie avait *a priori* amené la Centrale Générale des Services Publics à refuser de participer à ce qui s'annonçait comme un mélange de grand messe et de happening de l'enseignement. Le principe de la procédure mise en place devait en effet conduire à une confrontation des réflexions menées dans chaque école sur deux axes: les objectifs pédagogiques et les moyens financiers. La difficulté du métier politique consiste précisément à arbitrer entre des demandes légitimes émanant d'acteurs sociaux divers. Il n'est pas étonnant que la synthèse des états des lieux et de l'évaluation des coûts des demandes ait échoué puisque la confrontation était née des contradictions entre demandes et moyens. Pour l'observateur politique, il importe peu que cette contradiction soit objective ou subjective, l'important consiste à constater l'opposition d'intérêts et de rapports de force.

A la suite des manifestations estudiantines de 1994, le décret du Ministre Michel Lebrun sur les Hautes Écoles, voté par le Conseil de la Communauté française a été remis sur le métier et les négociations ont commencé pour aboutir au décret dit Lebrun II. Cependant, tout décret est une création sociale et une corrélation seule, fut-elle jeune, enthousiaste et généreuse, ne peut monopoliser le processus de décision collective. Ainsi, après un avis du conseil de l'éducation et de la formation, le projet est examiné par les partenaires de la concertation sociale, puis suit le trajet décretaal normal, y compris l'examen en commission parlementaire, l'avis du Conseil d'État, le dépôt des amendements et les débats en séance publique.

À l'approche des élections, la Fédération des Étudiants Francophones qui a gagné le statut de partenaire social reconnu, n'obtient d'aucun des trois grands partis l'engagement d'un refinancement de la Communauté française. Si Écolo se dit prêt à renégocier le financement de la Communauté, les autres partis ne voient l'avenir de l'enseignement que dans des rééquilibres et des assainissements budgétaires internes.

Le successeur de Michel Lebrun, Jean-Pierre Grafé est également membre du parti social chrétien et le programme gouvernemental tente de concilier le rapport contradictoire entre la volonté d'atteindre plus de justice sociale et la décision d'un assainissement budgétaire. Dans ce cadre, le programme de l'exécutif veut suivre quatre pistes: le développement de synergies avec la société et no-

talement avec l'entreprise; l'autonomie des établissements; une meilleure mobilité des enseignants dans les milieux extra-scolaires; et le renforcement de l'égalité de chances entre filles et garçons. La volonté de corriger les désavantages barémiques pour les instituteurs et les régents ainsi qu'un crédit annuel de 400 millions pour les bâtiments scolaires étaient affirmés.

À la rentrée de septembre, la réaction syndicale aux mesures d'économies dans le système de maladie des enseignants se fait d'abord seule, sans le mouvement étudiant qui refusaient d'adhérer à des revendications sectorielles. La Ministre-Présidente entame des négociations avec les organisations syndicales sur les mesures d'économies, sans les étudiants. L'intention du gouvernement de la Communauté française n'est en tout cas pas de recommencer un dialogue de communauté à communauté " qui aurait pour conséquence de susciter une menace de fédéralisation de la sécurité sociale ".

Les syndicats souhaitaient une concertation réelle et non seulement une négociation et maintiennent donc les actions de grève prévues. La Centrale générale des Services publics veut la levée du carcan d'assainissement budgétaire de la part du gouvernement et veut comme préalable à la discussion le maintien intégral de l'emploi et la levée de l'objectif d'économies budgétaires de 5,8 milliards. La Confédération des Syndicats chrétiens propose des mesures d'économies alternatives et l'aménagement de la fin de carrière des enseignants. Cette différence dans le mode de défense des travailleurs continue aussi la culture des deux grandes fédérations syndicales, l'une articulée sur la lutte de classes et la défense des travailleurs contre le système capitaliste, l'autre cherchant dans la négociation et la concertation des accommodements entre des impératifs de gestion non remis en cause et les conditions de vie des travailleurs.

Du côté étudiant, le monopole de représentativité de la Fédération des Étudiants francophones est remise en question par l'Unares qui n'exige pas a priori un refinancement de l'enseignement et se dit prête à négocier les conditions de promotion d'une meilleure gestion des moyens disponibles. Dès lors, l'engrenage de la provocation est enclenché par les manifestants radicaux et va aboutir à des manifestations réprimées durement dans lesquelles les forces de l'ordre vont tester à leur tour la tactique de l'escalade.

L'opposition syndicale n'empêchera pas le gouvernement de la Communauté française de continuer la politique qu'il suit depuis plusieurs années et ce dossier-ci aussi ne pourra être fermé que l'année suivante.

Il résulte de ces différents facteurs que deux questions liées fondamentalement à l'évolution du pouvoir politique en Belgique ont pris un tournant important durant cette année 1995.

La première concerne le caractère fédéral que la dernière mouture de la Constitution veut donner à la Belgique. En tenant compte des réserves émises ci-dessus, on peut constater que les électeurs wallons n'ont perçu aucune différence fondamentale entre l'objectif global de l'État central et celui de la Wallonie. Les résultats électoraux sont du même ordre, les exécutifs se basent sur les mêmes alliances et la politique wallonne se décalque sur la politique dite fédérale. La situation se révèle un peu différente dans la région bruxelloise puisque la répartition électorale varie et que la majorité politique voit le P.R.L. au pouvoir. Remarquons qu'avec l'Exécutif germanophone il s'agit de la seule exception en Belgique. Toutefois le type de politique, notamment budgétaire, s'apparente à celui des autres régions. Ceci conforte donc l'impression que la politique financière ne dépend pas, à quelques ajustements près, de l'alliance politique produisant

les exécutifs. On retrouve donc la très dérangeante question concernant la fixation des buts et moyens des différentes entités de l'État "Belgique". Les Législatifs et les Exécutifs ont-ils vraiment la possibilité de se déterminer en toute liberté ou sont-ils tellement encadrés par des ukazes venus d'ailleurs qu'ils ne peuvent plus mettre au point que des aménagements?

La situation dans la Communauté française ne va pas démentir cette problématique. Outre qu'elle s'efface petit à petit devant les Régions, la composition de son exécutif en est un exemple remarquable, elle pratique exactement le même type de politique que les autres entités, allant de restrictions en restrictions.

Toutefois, on y trouve un autre type de problème qui, à notre avis, caractérise les entités de l'État belge. Il s'agit du fossé de plus en plus profond qui sépare l'exécutif communautaire et les agents qui doivent exécuter les décisions. L'exemple de l'enseignement reste le plus parlant sur le sujet. Les décisions prises par l'Exécutif en cette matière sont combattues par la toute grosse majorité des enseignants et des étudiants. Aucun dialogue ne fut possible et on en arriva même aux insultes. Maintenant que l'Exécutif communautaire, usant de son pouvoir, a imposé ses solutions, sans amendements sérieux, on peut considérer que l'application sera très largement handicapée par l'hostilité des exécutants, basée notamment sur de nombreuses impossibilités techniques.

Cette situation, portée au paroxysme dans l'enseignement de la Communauté francophone, se retrouve à des degrés divers dans d'autres secteurs des régions et de l'État Central. Il se préparait déjà en 1995 un divorce entre les différentes formes du pouvoir politique et les administrations ainsi que les autres organes d'application des décisions politiques.

Cependant, ce conflit ne se confine pas à l'appareil d'État. Bien au-delà des organes administratifs, un autre fossé s'installe entre une partie importante des citoyens et le pouvoir politique ou certains secteurs de l'appareil d'État.

L'année 1995 voit donc une double fracture s'installer en Belgique à savoir une séparation entre le pouvoir politique, spécifiquement les exécutifs, et l'appareil d'État et une autre séparation entre l'État "Belgique" avec ses subdivisions politiques et une partie importante de la population.

Ces deux séparations se nourrissent mutuellement et on ne voit pas de solution pointer à l'horizon. Loin de se réduire, la fracture sociale politique, sous ses diverses formes, continue donc à s'élargir.

Qu'en sera-t-il en 1996?

Cognitieve en affectieve motieven van partijkeuze De nationale verkiezingen van 21 mei 1995

Marc SWYNGEDOUW

Onderzoeksdirecteur ISPO-KULeuven; Hoofddocent Sociologie en Politicologie
KUBrussel

Roeland BEERTEN

Wetenschappelijk medewerker ISPO-KULeuven

1. Inleiding ¹

Het leek wel alsof er niets veranderd was. De verkiezingen van 21 mei 1995 bevestigden in Vlaanderen de politieke krachtverhoudingen zoals deze vier jaar daarvoor (24 november 1991) tevoorschijn waren gekomen. De verkiezingen van 1995 werden immers gewonnen en verloren met verschillen die maximaal twee procentpunten bedroegen t.o.v. de kiesresultaten van 1991. Enkel ROSSEM, in 1991 nog goed voor 5% van de stemmen, verdween in 1995 uit het politieke landschap.

De rust die ogenschijnlijk aan de oppervlakte kwam, was echter zeer bedrieglijk. Analyses van de verschuivingen, op basis van de resultaten van de BRTN-ISPO Exit-Poll ² geven aan dat ongeveer 32% van de kiezers hun stemgedrag wijzigde in de periode 1991 - 1995. In tegenstelling tot 1991, toen de vlottende kiezer zich massaal richting Vlaams Blok (VB) begaf, bleken in 1995 de grote stromen bewegende kiezers elkaar in belangrijke mate te neutraliseren.

Er waren ons voor 1995 stormachtige nationale verkiezingsresultaten aangekondigd. De verkiezingskoorts was hoog. Iedere partij had zo haar eigen verwachtingen en scenario's over deze 'als historisch bestempelde' stembusgang. Hoewel de schaduw van de 'politieke affaires' continu over de verkiezingscampagne zal hangen, vormde de sociale zekerheid en haar hervorming het ware thema van de verkiezingen. De beide coalitiepartners CVP en SP waren dit blijkbaar reeds duidelijk overeengekomen, nog voor het uitbreken van de 'Agusta-affaire'. Hiermee pogen de zetelende coalitiepartners voordeel te halen uit het zogenaamde 'issue-eigenaarschap' dat zij beiden in meerdere of mindere mate hebben op

¹ Dit artikel is een samenvatting van: SWYNGEDOUW, M., BEERTEN, R., CARTON, A. en BILLIET, J. *Subjectieve motieven van partijkeuze bij de nationale verkiezingen van 21 mei 1995. Resultaten van de BRTN-ISPO Exit Poll - Deel 1*. Bulletin 1996/27 van het ISPO. Dit bulletin kan verkregen worden bij de publikatiedienst van het Departement Sociologie, K.U. Leuven, op het telefoonnummer 016/32.30.48.

² BRTN: Belgische Radio en Televisie, Nederlandstalige omroep. ISPO: Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek. Het ISPO is gevestigd aan het Departement Sociologie, KULeuven. Het ISPO organiseerde in opdracht van de BRTN-TV- en Radio-nieuw-dienst op 21 mei 1995 een analytisch exit-poll onderzoek naar het stemgedrag van de Vlaamse kiezer. De steekproef van 3.748 eenheden had betrekking op de stemgerechtigde en gaan stemmende kiezer van de Vlaamse gemeenschap met uitzondering van hen woonachtig in de 19 Brusselse gemeenten. Zij werden bij het verlaten van het stemhokje, bevraagd a.d.h.v. een face-to-face interview dat ongeveer 5 minuten duurde. Het veldwerk werd uitgevoerd door het marktonderzoeksbureau Field Quality Control en de interviewtraining door Ann Carton o.l.v. Marc Swyngedouw. De analyses gebeurden door Marc Swyngedouw en Roeland Beerten.

het thema van de sociale zekerheid. Zowel de arbeidersvleugel (ACW) van de CVP, waartoe de Eerste Minister gerekend wordt, als de SP worden door de bevolking geloofwaardig geassocieerd met de sociale zekerheid. Beide politieke stromingen stonden aan de wieg van de sociale zekerheid en kunnen de actieve uitbouw van de verzorgingsstaat op hun naam schrijven. De zetelende coalitie poogde op deze manier de inzet van de verkiezingen tot de hare te maken.

CVP en SP slagen in hun opzet. Tot verwondering van menig politiek waarner besluit ook de VLD om de sociale zekerheid als campagnethema bij uitstek te nemen. Agalev organiseert ter elfder ure nog haar congres over sociale thema's. Ook de pers volgt massaal. Pensioenen en hun betaalbaarheid in de toekomst, de betaalbaarheid en de wijze van financiering van de gezondheidszorg, de bestrijding van de werkloosheid en de creatie van jobs zullen de formele inzet van de verkiezingscampagne vormen.

In wat volgt, willen we nagaan of ook de kiezers zelf daadwerkelijk door één en ander beïnvloed werden. Wordt hun stem daadwerkelijk beïnvloed door het feit dat de 'sociale zekerheid' gebombardeerd werd tot de 'ware inzet' van de verkiezingen? Of stemden de kiezers vanuit heel andere motieven op deze of gene partij?

Om op deze vraag een zinvol antwoord te kunnen geven, moeten we ten eerste de notie 'subjectief cognitieve en affectieve kaart' van de kiezer introduceren. Kiezers kunnen, zoals we zullen zien, de meest diverse redenen of motieven hebben om op een bepaalde partij te stemmen. Vervolgens bekijken we de voor- en nadelen van het werken met open vragen en bespreken we de betrouwbaarheid van de bekomen gegevens. Tenslotte presenteren we de resultaten van een onderzoek dat gebeurde op basis van de exit-poll die gehouden werd tijdens de verkiezingen van 21 mei 1995. Deze exit-poll peilde naar het waarom van het stemgedrag van de Vlaamse kiezer. Bij het verlaten van het stembokje werden aan de kiezer na de vraag voor welke partij ze gestemd hadden voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers de volgende open vraag gesteld: 'Waarom hebt u voor die partij (of blanco/ongeldig) gestemd?'

2. De subjectief cognitieve en affectieve kaart van de kiezer

In het intussen klassiek geworden onderzoek '*The American Voter*'³ duiden Campbell e.a. het belang aan van de subjectieve percepties van de kiezers voor hun stemgedrag. In hun opvatting wordt er van uit gegaan dat de kiezer, hoe slecht hij of zij ook mag geïnformeerd zijn over het politieke reilen en zeilen, toch beschikt over een concreet evaluatief schema m.b.t. de politieke actoren (partijen, kandidaten, media, drukingsgroepen,...). Het gaat hierbij om een evaluatief schema dat in veel gevallen niet uit hetzelfde referentiekader bestaat dat gebruikt wordt door de politieke elite (politici, wetenschappers, journalisten,...). De aanname dat de referentiekaders van de elite - die veelal uitsluitend rationeel zijn - ook zouden gelden voor de gehele populatie van kiezers, ook voor diegenen die amper geïnteresseerd zijn in politiek, vormt de misleidende vooronderstelling bij uitstek bij het duiden van verkiezingsresultaten. Zelfs de niet of weinig poli-

3 CAMPBELL, A., CONVERSE, P., MILLER, W. en STOKES, D., *The American Voter, an Abridgement*, Wiley, New York, 1964, p 15, 27 en 109.

tiek geïnformeerde kiezer beschikt volgens ons over een politieke kaart - waarvan de oorsprong zeer divers kan zijn en waarop soms enkel zeer algemene (affectieve) beelden uit lang vervlogen tijden staan - die voor hem of haar een zinvolle leidraad vormt voor het handelen.

Campbell e.a. vroegen hun respondenten om open vragen te beantwoorden over de positieve en negatieve elementen die ze associeerden met de Amerikaanse politieke partijen en hun presidentskandidaten. Bij de exit-poll die tijdens de verkiezingen van 21 mei 1995 plaatsvond, vroegen wij de kiezers 'waarom zij voor partij X of blanco-ongeldig hebben gestemd'. Toch is de vraagstelling in beide onderzoeken gelijkaardig. *Aan de kiezer/respondent wordt de mogelijkheid geboden, om binnen zijn of haar eigen referentiekader, deze elementen aan te duiden, die voor hem/haar richtinggevend zijn om zijn/haar stemgedrag te bepalen.* Natuurlijk kent deze open wijze van vraagstelling beperkingen. Zoals Campbell e.a. aangeven⁴ wordt hiermee slechts de afhankelijke variabele van een causaal proces beschreven. Hoe de subjectieve motieven en percepties - de cognitieve en affectieve kaart - van de kiezers tot stand komen, waardoor deze motieven en percepties veroorzaakt worden, wordt met deze vraagstelling niet beantwoord. Om dit wel te kunnen doen, zouden de resultaten van de vraag moeten kunnen opgenomen worden in een geïntegreerd model dat elementen van diverse micro- en macrotheorieën combineert. Het wordt hierbij duidelijk dat politicologische en sociaal-wetenschappelijke paradigmatische verklaringen hun voordeel kunnen doen bij een gedegen kijk op de subjectieve realiteit van de kiezer. Zo houdt de open vraag zeker mogelijkheden in zich om naar een verantwoord opstelling van kiezerstypologieën te gaan⁵. Want wat uiteindelijk wettelijk telt is hoe de kiezer de politieke wereld ziet en niet hoe dat anderen zouden willen dat hij/zij hem ziet.

3. Open versus gesloten vragen

Nu hoeft de vraag naar hoe de kiezer zijn subjectieve, cognitief-evaluatieve kaart eruit ziet niet noodzakelijk geregistreerd te worden via een open vraag naar het 'waarom van het stemgedrag'. Men zou dezelfde vraag evengoed in een gesloten formaat kunnen aanbieden. In de loop der jaren kozen zelfs steeds meer onderzoekers ervoor om van de gesloten vraagvorm gebruik te maken. Deze evolutie, ten nadele van de open vraagvorm is volgens Van Holsteyn⁶ echter niet zozeer gebaseerd op inhoudelijke argumenten dan wel op praktische nadelen bij het toepassen van de open vraag. De hogere eisen die gesteld worden zowel aan de respondent (nadenken én zelf formuleren) als aan de interviewer (luisteren en leesbaar noteren), gekoppeld aan het intensieve codeerwerk volgend op de afname van de enquêtes, schrikken onderzoekers af om open vragen te gebruiken.

Het relatief schaarse experimentele onderzoek dat naar vergelijkingen tussen beide vraagsoorten is gebeurd, leidt, naast de vaststelling dat de superioriteit van

4 CAMPBELL, A., CONVERSE, P., MILLER, W. en STOKES, D., o.c., p. 16.

5 Zoals gesuggereerd in MADDENS, B., *Kiesgedrag en Partijstrategie*, doctoraatsthesis, KU Leuven, Afdeling Politologie, p. 79. Voor een aantal problemen in deze richting zie, VAN HOLSTEYN, J., *Het Woord is aan de Kiezer*, doctoraatsthesis, Rijksuniversiteit Leiden, DSWO Press, 1994.

6 o.c. p. 46.

geen van beide vraagvormen kan bewezen worden ⁷, tot volgende algemene aanbevelingen; de open vraag lijkt bij opinievragen aangewezen in de volgende gevallen: (1) bij 'bedreigende' vragen, (2) als gevaar voor sociaal wenselijke antwoorden bestaat, (3) wanneer snel veranderende gebeurtenissen de antwoorden kunnen beïnvloeden of (4) wanneer de vrees bestaat dat er nieuwe opkomende antwoordcategorieën kunnen zijn. Als we deze aanbevelingen ter harte nemen, pleit (in deze context althans) alles voor het toepassen van de open vraagvorm ⁸.

4. Betrouwbare data construeren

Antwoorden op een open vraag moeten verwerkt worden tot bruikbaar, d.i. analyseerbaar, materiaal. Dit gebeurt door het onderbrengen van de individuele antwoorden van de respondenten in codecategorieën. De kwaliteit van het ontwikkelde codeerschema, samen met de wijze van het onderbrengen van de verkregen antwoorden in deze categorieën, zullen in zeer belangrijke mate de uitkomst van het onderzoek bepalen.

In eerste instantie is bij ons onderzoek dan ook gepoogd om een codeerschema te ontwikkelen en op punt te stellen dat toelaat om substantiële antwoorden in betekenisvolle categorieën onder te brengen. Hierbij werd het volgende vooropgesteld: wederzijdse exclusiviteit, geen of zo weinig mogelijk antwoorden in restcategorieën, geen categorie die overmatig veel antwoorden naar zich toe haalt omwille van niet manifest substantieel vast te stellen redenen. Zoveel mogelijk of zoniet alle in de politicologische literatuur voorkomende theorieën voor stemgedrag dienen daarbij aanwezig te zijn ⁹.

Als uitgangspunt werden de codeerschema's van het ISPO-post-electoraal kiezersonderzoek 1991 ¹⁰ en het in Nederland door Van Holsteyn ontwikkelde schema, gebaseerd op Van der Eijk, Koopman en Niemöller ¹¹ in elkaar gewerkt en aangepast aan de Vlaamse realiteit anno 1995. Tijdens opeenvolgende voorbe-

7 Bradburn (1983) geciteerd in VAN HOLSTEYN, J., o.c. 1994, p. 39.

8 Van Holsteyn komt, wat de Nederlandse situatie betreft, verder tot de conclusie dat de open vragen naar stemmotieven wel degelijk beantwoordt aan de eisen van validiteit en betrouwbaarheid. Zie VAN HOLSTEYN, o.c., pp. 59-79 en pp. 82-92.

9 Zo zijn volgende theorieën terug te vinden in het codeerschema: (directional) issuevoting, economic voting, programma gericht stemmen, belangengroepverdediging, ideologisch stemmen, socialisatie theorieën, kandidaatsinvloeden, partijidentificatie, gewoonte, dienstbetoon, strategisch stemgedrag, campagneinvloeden, partijgrensvervaging, gewenste veranderingen-continuïteit in regeringswerk, algemeen evaluatief stemgedrag, antipolitiek, politieke ondoelmatigheid, a-politiek en expliciet verzuilingsargument, prospectieve of retrospectieve evaluaties, pocketbook voting, sociotropic voting. Het codeerschema (bijlage 1) bakent deze categorieën in haar (hoofd)categorisering niet af. De hoofd-categorisering is slechts puur functioneel voor het coderen.

10 CARTON, A., SWYNGEDOUW, M., BILLIET, J., BEERTEN, R., *Source Book of the Voters' Study in Connection with the 1991 General Election*, ISPO/SOI, Leuven, 1993, pp. 222 - 224

11 VAN HOLSTEYN, J., o.c., pp. 268 - 270; VAN DER EIJK, C., KOOPMAN, M., NIEMÖLLER, B., *Dutch Parliamentary Election Study 1982*, Amsterdam, CT Press, 1983, pp. 390-397

reidende onderzoeksfasen werd het schema en/of de definiëring van de inhoudscategorieën verfijnd of gewijzigd en waar nodig aangevuld ¹².

De validiteit van een meting kan nooit hoger zijn dan de betrouwbaarheid. Een zo hoog mogelijke betrouwbaarheid dient dan ook nagestreefd te worden. De enige toets hiervoor is nagaan of twee afzonderlijk werkende codeurs de antwoorden van de respondenten op een gelijke wijze in categorieën onderbrengen. Om een zo hoog mogelijke betrouwbaarheid te verkrijgen stelden we in ons onderzoek dan ook twee doelstellingen voorop. Vooreerst dienden de antwoorden op onze open vraag in die categorie terecht te komen waarin ze theoretisch thuishoren. Daarnaast dienden de codeurs dit, onafhankelijk van elkaar, op dezelfde wijze te doen.

Om tot een inhoudelijk verantwoorde categorisering te komen werd een zeventkoppige werkgroep samengesteld die bestond uit politicologen en sociologen ¹³. De werkgroep codeerde, analyseerde en besprak, tijdens opeenvolgende onderzoeksfasen, de antwoorden van beperkte subgroepen (N = 50 of 100) uit twee onderzoeken ¹⁴. Voor elke antwoord dat werd gecodeerd werd telkens nagegaan of de verschillende codeurs (tijdens de eerste 5 onderzoeksfasen minimum 5 codeurs) tot exact dezelfde code kwamen. Indien dit voor een antwoord niet het geval was, werd aan de hand van de exacte formulering op het antwoordenblad, door de werkgroep gediscussieerd over de correcte categorisering. Daar waar noodzakelijk werd het categoriseringsschema aangepast of de omschrijving ervan geconcretiseerd. Deze onderzoeksfasen werden voortgezet tot een zeer goede inter-codeur-betrouwbaarheid werd bekomen op een beperkte toevalssteekproef.

Als maat van inter-codeur-betrouwbaarheid werd op de eerste plaats geopteerd voor Kappa ¹⁵. Gegeven een Kappa van 0,82 mag de codering dan ook in zeer hoge mate betrouwbaar worden genoemd ¹⁶. In wat volgt gaan we over tot

---

12 Het uiteindelijk bekomen codeerschema kan men terugvinden in: SWYNGEDOUW, M., BEERTEN, R., CARTON, A., en BILLIET, J., *Subjectieve motieven van partijkeuze bij de nationale verkiezingen van 21 mei 1995. Resultaten van de BRTN Exit-Poll. Deel 1*. Bulletin 1996/27 van het ISPO. Leuven: ISPO, pp. 56-62.

13 Meer bepaald de wetenschappelijke medewerkers: drs. Roeland Beerten (ISPO), drs Ann Carton (ISPO), drs Barbera Krekels (KUBrussel), drs Jeroen Martens (KUBrussel) en dr. Marc Swyngedouw (ISPO & KUBrussel) en de studenten-codeurs: Jo Martens en Stefan Jacques.

14 Het gaat hierbij om de voorliggende studie en de ISPO post-electoral National Election Study 1995 (NES), die een identieke open vraag bevat.

15 Kappa is een maat voor intercodeurbetrouwbaarheid die rekening houdt met de mogelijkheid dat codeurs aan een antwoord toevallig dezelfde code toekennen. Voor meer informatie, zie AGRESTI, A., *Categorical Data Analysis*, Wiley, New York, 1990, pp.366 - 370; POPPING, R., *User's Manual AGREE 6.0, Computing Agreement on Nominal Data*, Groningen, ProGAMMA, 1995, pp 8 - 9. Alle gerapporteerde betrouwbaarheidsmaten hebben steeds betrekking op het eerste uitgebrachte motief. In de testfase werd gebruik gemaakt van het computer programma AGREE 6.0. Omwille van zijn beperktheid in toegelaten categorieën (max. 60) werd bij de definitieve codering gebruik gemaakt van SPSS 6.1.2.

16 Popping geeft volgende vuistregels ter beoordeling van Kappa: $K < 0,00$ = 'poor'; $0,00 \leq K \leq 0,20$ = 'slight'; $0,21 \leq K \leq 0,40$ = 'fair'; $0,41 \leq K \leq 0,60$ = 'moderate'; $0,61 \leq K \leq 0,80$ = 'substantial'; $0,81 \leq K \leq 1,00$ = 'almost perfect'.

de substantiële analyse van de antwoorden op de open vraag naar de motieven van het stemgedrag in 1995.

5. De cognitieve en affectieve kaart van de Vlaamse kiezers op 21 mei 1995

De open vraag naar het stemgedrag bij de exit-poll van 21 mei 1995, had betrekking op de stem uitgebracht voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers in Vlaanderen en Halle-Vilvoorde, en volgde dadelijk op de vraag naar het actueel stemgedrag. De 19 Brusselse gemeenten zijn buiten beschouwing gelaten. De bevroegde kiezers hadden hierbij de mogelijkheid om meerdere motieven te rapporteren. Een belangrijk voordeel van deze data bestaat erin dat ze verzameld zijn op een moment dat dadelijk volgt op de stemdaad zelf, zodat geheugenvertekening zeer klein, zo niet onbestaand zal zijn. *Maar nog veel belangrijker - en dit is het unieke van onze gegevens - lijkt ons dat de kiezer op het moment van de bevraging nog geen weet had van de verkiezingsuitslag en ook niet beïnvloed was door de commentaren en verklaringen van politici, journalisten, wetenschappers enz. voor radio, televisie en in de geschreven pers. Evenmin heeft er een herinterpretatie van de motieven voor zijn stemgedrag kunnen plaatsvinden in functie van het feit of de partij waarvoor hij gestemd heeft gewonnen, verloren dan wel status quo is gebleven.*

Maar zoals bij elk onderzoek zijn er wolfijzers en schietgeweren. Na het wegwerken ('listwise') van de item-nonrespons blijft een steekproef van 3.547 eenheden beschikbaar. Dat betekent dat één steekprofeenheid staat voor ongeveer 1.150 populatie-eenheden en dat 1% in steekproeftermen verwijst naar ongeveer 40.000 kiezers. Uit de beschikbare gegevens blijkt dat de response-rate (de mate waarin de mensen bereid zijn deel te nemen aan het onderzoek bij het verlaten van het stemlokaal) ongeveer 60% bedraagt. Een tendens is waarneembaar dat de respons hoger lag op het platteland dan in de grote steden. Na weging van de oorspronkelijke disproportionele steekproef met de relevante groepskenmerken, blijkt dat het VB, de 'andere (kleine) partijen' en de blanco/ongeldig optie ondervertegenwoordigd zijn, terwijl de CVP duidelijk oververtegenwoordigd is. De resultaten voor het VB moeten met enige omzichtigheid beoordeeld worden. Niet de absolute omvang van de steekproefgroep stelt een probleem maar wel kunnen wij ons afvragen of deze groep een representatief staal uit het VB-electoraat vormt. Wij vermoeden immers een grotere non-participatie aan het onderzoek. Als hypothese kunnen we hier naar voor schuiven dat het waarschijnlijk de kiezers zijn met weinig politieke interesse of diegenen die anti-politieke gevoelens hebben die minder geneigd zijn om aan het onderzoek deel te nemen. De resultaten voor de 'andere (kleine) partijen' zullen, omwille van hun kleine groepsomvang, niet afzonderlijk vermeld worden. Waar relevant zullen we er wel naar refereren.

In de volgende paragrafen analyseren we de motieven van de kiezers. De exacte antwoordverdelingen werden samengebracht in een overzichtstabel, die terug te vinden is in bijlage. De data werden gewogen met weegcoëfficiënten verkregen via iteratieve proportionele aanpassing aan de populatiegegevens:

Leeftijd*Geslacht*Stemgedrag 1995¹⁷. Als richtsnoer voor de interpretatie van de gegevens zullen we de stemmotieven zo groeperen dat vanuit stemgedrag-theoretisch oogpunt een zo zinvol mogelijke opdeling in stemmotieven ontstaat¹⁸.

Eerst en vooral is er een categorie van motieven die *inhoudelijk niet te duiden* zijn¹⁹, maar hierbinnen valt slechts 6,9% van de respondenten. De meeste kiezers (93,1%) zijn dus wel in staat om op een of andere wijze de open vraag 'naar het waarom van hun stemgedrag' zinvol te beantwoorden.

Voor veel verkiezingsonderzoek is het uitgangspunt van analyse *ideologisch en waardengeladen* stemgedrag. Klassiek theoretische studies over België duiden zo bijvoorbeeld op de levensbeschouwelijke, de etnisch-nationalistische en de links-rechts tegenstelling. In ons onderzoek noemt 12,2% van de respondenten een of andere vorm van ideologie of waarden om zijn of haar stemgedrag te motiveren.

Iets meer dan 5% van de kiezers verwijst naar algemene waarden, principes, ideeën of de ideologie van een bepaalde partij als zijn/haar motief om op die partij te stemmen. Enkel voor de CVP zijn de levensbeschouwelijke waarden nog van belang. 9% van haar electoraat motiveert zo zijn keuze voor deze partij. Katholiek of christelijk zijn, is dus blijkbaar nog steeds een reden om voor een bepaald partij te kiezen, vrijzinnigen of anti-clericalen stemmen echter niet (meer) voor een bepaalde partij omwille van hun levensbeschouwelijke overtuiging. Het volksnationalistisch waardenmotief of een volksnationalistische ideologie (wat gescheiden werd van het onderwerp/issue communautaire redenen) wordt door slechts 1,57% van de kiezers aangehaald als reden om voor een bepaalde partij te stemmen. De VU is en blijft bij deze beperkte groep de volksnationalistische partij bij uitstek. Voor 17,6% van haar kiezers is dit de expliciete reden om voor de VU te kiezen. Het ecologisch gedachtengoed en de ecologische maatschappijopvatting zijn het monopolie van Agalev. Hoewel slechts 1,3% van alle kiezers dit ecologische gedachtengoed expliciet als stemmotief noemt, vormt het wel voor 20% van de Agelev-kiezers het voornaamste stemargument.

Een andere groep van motivaties kan gebundeld worden onder de noemer '*beleidskwesties of issues*'. In het totaal verwijzen 12,8% van de kiezers naar specifieke beleidskwesties om hun stem te motiveren. Daarbovenop komt nog iets meer dan 6% van de kiezers die in hun argumentatie verwijzen naar het algemeen programma van de politieke partij van hun keuze. De sociale zekerheidskwestie heeft 4,2% van de kiezers gemotiveerd om op een bepaalde partij te stemmen. Opvallend is de ondervertegenwoordiging van de CVP. Slechts 1% van het electoraat van deze partij verwijst naar de sociale zekerheid als stemmotief. Reeds voor de

---

17 De gevolgde wegingsmethode is identiek aan deze gebruikt voor het post-electoraal verkiezingsonderzoeken van het ISPO 1991 en 1995. Zie ISPO/PIOP, 1991 *General Election Study Belgium, Codebook and Questionnaire*, Leuven - Louvain-la-Neuve, 1995, pp. 21 - 23.

18 De toebedeling van de motieven aan de verschillende paradigmatische theorieën gebeurt hier slechts tentatief en is zeker niet definitief. Verder onderzoek is hiertoe noodzakelijk.

19 Ideosyncratische motieven, weet niet, weigert, niet gestemd, oncodeerbaar, onleesbaar.

campagne was er, i.v.m. de sociale zekerheid, een polarisatie ontstaan tussen vooral SP en VLD. Deze polarisatie wordt mooi gereflecteerd in de cijfers: 9,0% en 6,8% van hun kiezers motiveren hun stemgedrag door te verwijzen naar de sociale zekerheid. Uit de campagneslag rond de sociale zekerheid komt de SP dan ook duidelijk als winnaar naar voor. Het migrantenthema inspireerde net iets meer dan 4% van de kiezers. Enkel het VB spint er garen mee. 33% van de kiezers die op deze partij stemmen, gebruiken het expliciet als stemmotief. Milieu (1,9% van de kiezers) is het Agalev-thema bij uitstek. 21,9% van de Agalev-stemmers motiveren daarmee hun stem. Het communautaire thema zet nogmaals VU tegenover VB. Het kiezerspubliek dat dit als stemmotief naar voor schuift, is echter beperkt (0,66%). De VU haalt net iets meer dan de helft (55,3%) van de kiezers binnen die dit thema vernoemen, het VB 37,3%. Het lijkt erop dat de harde kern die dit thema belangrijk vindt, zijn standpunt radicaliseert in de richting van het separatisme, nu het St.-Michielsakkoord verworven is. Gecombineerd met de volksnationalistische waardenoriëntatie wordt het duidelijk dat de VU alsnog de communautaire partij bij uitstek blijft. Zij zou goed zijn voor ongeveer 71,0% van de expliciet communautair-nationalistisch geïnspireerde kiezers. Het VB zou slechts 26,7% van deze kiezers binnenhalen. De totale omvang van dit electoraat mag geschat worden op 2,21%²⁰. In dit licht (d.w.z. zowel vanuit electoraal oogpunt, als met betrekking tot de beleidsprioriteiten) kan men zich vragen stellen bij de onlangs, en blijkbaar door alle Vlaamse partijen, ingenomen standpunten m.b.t. verdere federalisering of confederalisering.

Over de invloed van de politieke affaires is onmiddellijk na de verkiezingsuitslag veel gespeculeerd. Uit ons onderzoek blijkt nu dat slechts 1,3% van de stemmen direct beïnvloed werd door de 'politieke affaires'. Bovendien blijkt dat ongeveer 70% van deze kiezers op de SP stemden omdat ze vonden dat de SP door de affaires in een slachtofferrol was geduwd. 5,06% van het SP-electoraat van 21 mei 1995 motiveert expliciet zijn stemgedrag hiermee. Zonder 'Agusta' was de SP bij deze verkiezingen lichtjes achteruitgegaan t.a.v. 1991. Opmerkelijk is verder dat het VB er niet in geslaagd is om effectief electorale winst uit het thema te halen. Economische overwegingen blijken nog steeds een belangrijk stemmotief te zijn voor de VLD-kiezer. De groep is echter klein, amper 1,1% van het totale electoraat. Zij tekenen echter voor 3,4% van de VLD-kiezers. Tot slot nog iets over criminaliteit, politie, orde en wet als motieven om voor een bepaalde partij te stemmen. Uit ons onderzoek blijkt dat slechts 0,6% van de kiezers zich laat leiden door dit in de media toch zeer gevoelige thema. Het criminaliteitsthema is in electorale termen het exclusieve terrein van extreem-rechts en zorgt voor 4,8% van het VB-electoraat.

Dat *opvoeding, familie, vrienden of kennissen* het stemgedrag beïnvloeden, is zowat een 'traditional' binnen de verkiezingsliteratuur. In de allesomvattende verzuilde maatschappij werd het door de politieke actoren haast als de enige determinant van het stemgedrag beschouwd. 9,1% van het totale kiezerskorps verwijst naar opvoeding, familie, partner, vrienden en/of werkomgeving als direct

²⁰ Dit mag op het eerste zicht verrassend klein lijken. Nochtans is dit niet ver verwijderd van de proportie van de kiezers die Maddens, Beerten en Billiet bekomen op basis van het verkiezingsonderzoek 1991, wanneer men uit de zgn. Vlaamse autonomisten deze selecteert die het communautaire thema ook belangrijk vinden, m.n. 3,12%. MADDENS, B., BEERTEN, R., BILLIET, J., O dierbaar België? Het Natiebewustzijn van Vlamingen en Walen, ISPO/SOI, Leuven, 1994, p. 60. Eigen berekening op basis tabel 4.1

beïnvloedende factor(en) om op een bepaalde partij te stemmen. Voor de hand liggend en conform de theoretische verwachtingen zijn het vooral de 'oude zuilpartijen' die door socialisatie kiezers winnen. Het aandeel van de CVP hierin is sterker dan verwacht. Ongeveer 10% van het VLD- en SP-electoraat geeft *socialisatie* als stemmotief op, bij de CVP bedraagt dit aandeel meer dan 14%. *Identificatiemotieven* in brede zin worden door 21,4% van het electoraat aangehaald. Bekijken we de drie categorieën samen (gewoonte, beste partij en identificatie in strikte zin), dan valt de continue oververtegenwoordiging van de CVP op. Maar liefst 35,2% van het electoraat van deze partij gebruikt een van deze drie categorieën als stemmotief. De SP benadert de CVP in deze met 29,9%. Als derde en vierde volgen VLD (19,4%) en VU (18,4%).

Onder de hoofding 'partijen' zetten we vier stemmotieven samen. Deze hebben allen weliswaar betrekking op 'het instituut' politieke partijen, maar zij hebben geen enkel verband met inhoudelijke partijstandpunten. Deze vier motieven om op een bepaalde partij te stemmen zijn wel verbonden met zogenaamde vorm- of activiteitselementen. Een eerste stemmotief houdt verband met het 'partij-imago', dat is het marketing-aspekt van elke moderne partijwerking. Het gaat hier om verwijzingen naar de stijl, de manier waarop (volgens de kiezer) de partij aan politiek zou doen. Of het gaat om verwijzingen naar 'het anders zijn van' een partij. 6,3% van de kiezers motiveert met een of meerdere van deze uitspraken zijn of haar stemkeuze. Voor de CVP is het partij-imago van wezenlijk belang. Met bijna 10% van haar kiezers die dit motief hanteren, is zij de enige partij die oververtegenwoordigd is. Een tweede stemmotief dat we hier onderbrengen, is het zogenaamde 'strategisch stemgedrag'. Het gaat hier om weloverwogen gedrag van de kiezer om bepaalde doelstellingen te realiseren, of nog om bepaalde zaken net niet te laten gebeuren; bijvoorbeeld het willen vermijden van ongewenste neveneffecten of slechtere opties. Strategisch stemgedrag speelt bij 4,1% van de kiezers. Agalev en VU winnen hier met respectievelijk 12,3% en 10% een substantieel deel van hun aanhang. Maar liefst 2/3 van de VU-stemmers die strategisch stemgedrag vertonen, gebruiken het argument dat zij de VU niet willen zien verdwijnen. De dreiging van voorzitter Bert Anciaux om bij minder dan 300.000 stemmen de partij op te heffen heeft dus duidelijk zijn effect niet gemist. Een derde stemmotief dat we onder de noemer 'partijen' plaatsen, vindt zijn oorsprong in het systeem van 'cliëntelisme' dat eens zo kenmerkend is geweest voor de Belgische politieke partijen. De partijbinding gebeurde via een of andere vorm van politiek dienstbetoon, al dan niet in het kader van een individuele kandidaatsstrategie. In 1995 stemt slechts 1,6% van de kiezers nog omwille van deze reden. Vooral de SP lokt hier nog stemmen mee, zij wint hierdoor nog steeds 3,6% van haar kiezers. Als laatste partijgebonden stemgedrag stippen we het zogenaamde 'negatief stemgedrag' aan: de kiezer kiest niet voor een partij, maar tegen een bepaalde partij. Deze motivatie dient duidelijk onderscheiden te worden van het a-politieke of het anti-politieke gedrag. Men is het oneens met of ontgoocheld over één welbepaalde politieke partij. 1,7% van de kiezers stemt vanuit negatieve overwegingen. Voor VU en VLD zijn deze kiezers niet echt onbelangrijk want respectievelijk 3,6% en 2,8% van hun kiezers stemmen op hen wegens hun bezwaren tegen andere partijen. Men stemt op de VU tegen het VB en op de VLD tegen SP en CVP.

We trappen een open deur in door vast te stellen dat in de hedendaagse verkiezingscampagnes de figuren van *kandidaten* centraal staan. Uit stemgedraganalyse bleek al geruime tijd dat de kiezers de kopstem massaal inruilden voor een voorkeurstem. Voor België evolueerde het aandeel van de voorkeurstem bin-

nen het totaal aantal uitgebrachte stemmen van 16,4% in 1919 tot 48,3% in 1991. 8% van de kiezers laat zich in zijn of haar stemgedrag leiden door het persoonlijk kennen van bepaalde kandidaten of door het hebben van sympathie voor meer bekende kandidaten. Voor maar liefst 15,2% van de VU-kiezers en 13,4% van de CVP-kiezers vormen de kandidaten de belangrijkste motivatie om op deze partijen te stemmen. Bij de VU is er duidelijk sprake van een Bert Anciaux effect. Zijn persoon is goed voor 45,5% van het VU-electoraat dat een kandidaat als stemmotief heeft. Dehaene hinkt hierbij steeds voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers, relatief gesproken, ver achterop. Zijn aandeel bij deze CVP-stemmers bedraagt 22,3%. De populariteit die Anciaux geniet bij vrouwen (69,1% van zijn aanhang) kan dit misschien verklaren ²¹.

Het *beleid* staat centraal als motivatie voor het kiesgedrag van de zogenaamde 'rationele kiezer'. Deze kiezer wordt geacht volledig of voldoende geïnformeerd te zijn. Het algemene politieke werk dat de verschillende formaties hebben afgeleverd (retrospectief) en de verwachtingen ten aanzien van de prestaties naar de toekomst (prospectief) zou hij rationeel afwegen en het uitgangspunt vormen voor een onderlegde stemkeuze. De roep naar vernieuwing in het beleid en de positieve of negatieve evaluatie van het voorbije regeringswerk vormen verdere specificaties van dit beleidsevaluatiemodel. In het totaal gebruikt 8,6% van de kiezers een beleidsmotief om zijn stemkeuze te verklaren. De wens naar vernieuwing in het (regerings)beleid wordt door 5,3% van de kiezers naar voor gebracht. VLD en VB zijn hier oververtegenwoordigd. 8,9% van de VB-kiezers en 15,8% van de VLD-kiezers motiveren hiermee hun stemgedrag. Slechts 1,77% van het totale electoraat motiveert de stemkeuze vanuit een '(vage) algemene evaluatie'. Enkel voor de CVP is zulk een 'algemene evaluatie' van belang, deze partij wint hiermee 4,1% van haar kiezers. 3,6% van het CVP-electoraat stemt vanuit een 'positieve evaluatie' van het regeringswerk. Met dit cijfer is de CVP significant oververtegenwoordigd want slechts 1,5% van alle kiezers gebruikt een 'positieve evaluatie' van het regeringsbeleid als referentiepunt. De SP-kiezer gebruikt dit argument niet meer dan verwacht, wat erop zou kunnen wijzen dat de CVP in de vorige coalitie toch als de leidinggevende partij werd ervaren.

Naast het *groepsbelangbehartiging* als motief om op een bepaalde partij te stemmen (bvb. voor de vrouwen, ouderen, arbeiders,...), kan ook de behartiging van het 'algemeen welzijn' (de zogenaamde altruïstische stem) of het pure 'eigenbelang' (soms eufemistisch als 'pocketbook voting' omschreven) de drijvende kracht achter het stemgedrag zijn. 8,44% van de kiezers grijpt één van deze motieven aan om zijn/haar stemgedrag te verklaren. De verrassing bij de belangbehartiging van 'zelfstandigen' en 'arbeiders' is niet dat VLD en SP hier oververtegenwoordigd zijn (ongeveer 13% van hun electoraat motiveert zijn stem aldus) maar wel dat de CVP in beide categorieën structureel ondervertegenwoordigd is, ondanks haar sterke arbeiders- en middenstandsvleugel. 'Eigenbelang' als motief om op een bepaalde partij te stemmen, is aan geen enkel electoraat vreemd. Maar vooral de VB-kiezer is hier sterk oververtegenwoordigd. 4,4% van de VB-stemmers gebruikt dit argument, tegenover slechts 1,4% van alle kiezers.

21 noot: Tobback is goed voor 31,3% van de 7,6% SP-kiezers die een kandidaat als stemmotief aanhalen. Verhofstadt staat voor 25,3% van de 7,6% VLD-kiezers die dit doen. Behalve bij Anciaux speelt er geen geslachtseffect.

Het behoren tot één van de *zuilen* heeft in België en in Vlaanderen jarenlang gezorgd voor een merkwaardige stabiliteit wat betreft het kiesgedrag²². Naarmate de macht van de zuilen afbrokkelde, ging de kiezer ook individueler stemmen. Als 'verzuiling' (als stemmotief) nu nog expliciet wordt gebruikt, is het in quasi alle gevallen omwille van de tewerkstelling. De kiezer zelf of één van zijn naaste familieleden is dan tewerkgesteld in één van de vele organisaties die de verschillende zuilen rijk zijn. Voor de andere partijen gaat om tewerkstelling binnen de partij zelf of om tewerkstelling binnen organisaties die nauw met de partij verbonden zijn. Alles samen betreft het een kleine groep van het electoraat die dit motief aanhaalt (1,12%). Zoals verwacht zijn CVP en SP, de partijen van de twee grote zuilen, oververtegenwoordigd. De percentages zijn echter zo laag dat ze de machtsverhoudingen tussen de verschillende partijen niet wezenlijk beïnvloeden.

Anti-politiek denken, zich machteloos voelen of politiek ondoelmatig handelen, moeten we streng scheiden van een *anti-politieke* houding. Een anti-politieke houding, ten eerste, wijst op het zich afzetten, zich in oppositie plaatsen, tegenover de dominante politieke stromingen in de samenleving. Op eliteniveau kadert deze stroming in de traditie van het contra-revolutionaire, het nationalisme en het fascisme²³. Op individueel niveau gaat het om vijandige attitudes ten aanzien van de rol, het functioneren of het optreden van politieke partijen. Een anti-politieke houding uit zich in een algemeen ongedifferentieerd negatief gevoel t.o.v. alle partijen. Men is ontgoocheld in alle politieke formaties en in de politiek in het algemeen. Een anti-politieke stem geeft uiting aan het gevoel dat vandaag de dag geen enkel politicus nog te vertrouwen is. Het wijst op een proteststem. Voor sommigen betekent het dat men wraak neemt op een politiek systeem waarin men zich volkomen in de marge geduwd voelt. De 'anti-politieke kiezer' is ervan overtuigd dat de 'conventionele' partijen niet in staat zijn een einde te maken aan deze marginalisatie. Sommigen van deze proteststemmers zoeken een oplossing voor hun verzuchtingen bij anti-systeempartijen die de essentie van het democratisch bestel verwerpen. Extreem-rechtse politieke partijen hebben zichzelf haast consequent als 'anti-partijgericht' voorgesteld in West-Europa²⁴. Nochtans opteert de protestkiezer niet expliciet voor een niet-democratisch systeem. Er ligt duidelijk geen specifiek ander politiek-maatschappelijk project aan de grondslag van het protest. Het verwijst enkel naar een gevoelsmatige afkeer, ontgoocheling, revanche en protest tegen het heersende systeem en zijn politieke formaties. Snelle sociale veranderingen (met daaraan verbonden de opkomst van post-materiële waarden), de grotere informatiemogelijkheden, de verdere uitbreiding van participatiemiddelen en het individualisme zorgen ervoor dat politieke partijen er niet langer in slagen significante delen van de samenleving te integreren.²⁵

22 HUYSE, L., *De Gewapende Vrede*, Leuven, Kritak, 1980; BILLIET, J., Verzuiling en Politiek; Theoretische Beschouwing over België na 1945, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 13 (1), 1982; FROGNIER, A., COLLINGE, M., La Problématique des 'Mondes Sociologiques' en Belgique, *Les Cahiers du CACES*, 114, 1984.

23 IGNAZI, P., The Intellectual Basis of Right-Wing Anti-Partyism, in *European Journal of Political Research*, Vol. 29 (3), 1996, pp.279 - 296.

24 BETZ, G., *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, New York, St. Martin's Press, 1994

25 POGUNTKE, T., SCARROW, S., The Politics of Anti-Party Sentiment: Introduction, in *European Journal of Political Research*, Vol. 29 (3), 1996, pp. 257 - 262

Een a-politieke houding, ten tweede, duidt niet op een gevoel van afkeer. Het wijst op een gebrek aan politieke interesse. Het individu vindt zijn weg niet meer in het politieke gebeuren omdat het allemaal wat te ingewikkeld is geworden. Hij of zij vindt het bovendien niet de moeite om er zich in te verdiepen. Of de politiek wordt simpelweg niet ernstig genomen, men lacht er mee. Dat gaat van een 'ik trek me dit niet aan' gevoel tot 'je moet toch voor iets stemmen als je er toe verplicht wordt'.

Ongeveer 13,9% van alle kiezers motiveert zijn of haar stem met argumenten die thuishoren in de categorieën 'politieke machteloosheid' en 'anti-politiek'. Dit duidt erop dat de legitimiteit van het politiek systeem, om verschillende redenen, door een belangrijke minderheid van de kiezers, in vraag wordt gesteld. Zowat 8,7% doet dit omwille van 'het niet meer begrijpen van' of 'het niet geïnteresseerd zijn in de politiek'. Duidelijk is dat deze kiezers niet meer participeren aan het politieke gebeuren. 6% van deze kiezers is werkelijk anti-politiek ingesteld. Zij hebben hun geloof in politiek verloren, en zelfs al stemmen zij voor een democratische politieke partij, toch moeten ze als 'anti-systeem' kiezers getypeerd worden. Een verdere groei van deze groepen 'a-politieke' en 'anti-politieke' kiezers kan het politiek systeem in de toekomst zwaar onder druk zetten.

Meest opvallend is dat 89,3% van de blanco-ongeldig stemmers tot deze beide categorieën behoort. Grosso modo tweederde van hen kunnen we als 'politiek machteloos' bestempelen, éénderde als 'anti-politiek'. Het VB is als enige partij in geen van beide categorieën significant ondervertegenwoordigd. Meer zelfs, zij is sterk oververtegenwoordigd bij de 'anti-politiek' geïnspireerde kiezer. Het VB-electoraat bestaat, volgens ons onderzoek voor 13,7% uit protestkiezers. Agalev telt 6,8% protestkiezers. Bij de 'politiek machteloze' kiezers zijn, als enigen, de 'kleine andere politieke partijen' en het VB over- of naar verwachting vertegenwoordigd.

Het lijkt ons noodzakelijk om hier nogmaals te benadrukken dat we vermoeden dat onze schattingen voor deze groepen van kiezers als bodemcijfers moeten opgevat worden. We vermoeden immers dat de non-respons bij deze groepen van kiezers veel hoger is dan bij de rest van het electoraat.

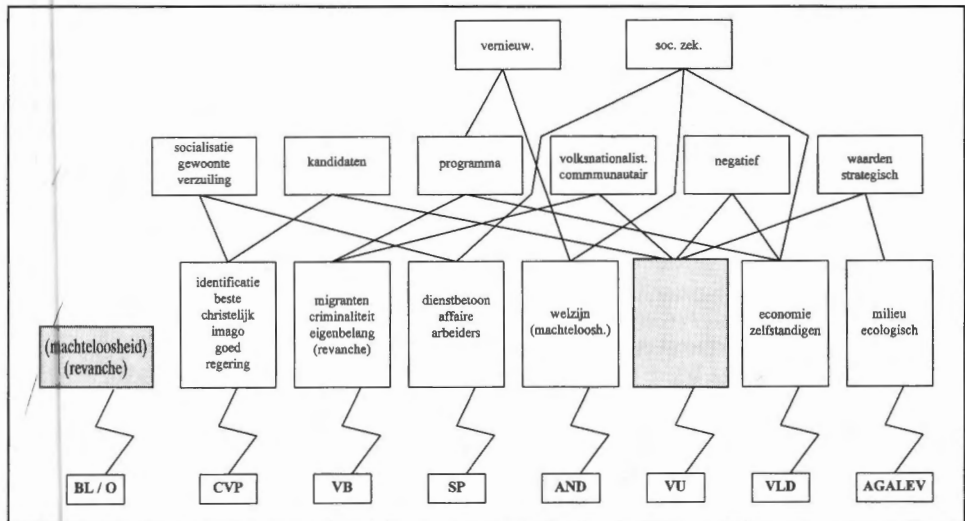
6. De motivatieprofielen van het stemgedrag: een overzicht

De gegevens van dit onderzoek kunnen nu ook voorgesteld worden als een datamatrix. Deze data-matrix bestaat uit objecten (de partijen) aan wie bepaalde attributen (motieven om erop te stemmen) worden toegeschreven. Doelstelling in deze paragraaf is te komen tot een prototypische beschrijving van eigenschappen die, door middel van de gegeven motieven, worden toegeschreven aan elk van de partijen afzonderlijk of aan een groep van partijen. We geven dus tegelijkertijd een beschrijving van de partijstructuur en van de eigenschappenstruc-

tuur, zodanig dat de relatie tussen beiden duidelijk wordt. De Hiërarchische Klassen Benadering ²⁶ HICLASS biedt deze mogelijkheid.

De input datamatrix van onze analyse wordt gevormd door een matrix waarbij de politieke partijen (inclusief 'blanco/ongeldig' en de 'kleine andere partijen') de objecten vormen en waarbij de in paragraaf 5 beschreven motiefcategorieën de eigenschappen vormen. Wanneer een bepaalde partij significant oververtegenwoordigd was in een bepaalde motiefcategorie werd de matrixingang een '1'. In alle andere gevallen was de matrixingang een '0'. *Op deze wijze verkrijgen we een gegevensmatrix die een overzicht geeft van de meer dan toevallig toegevoegde eigenschappen aan de verschillende politieke partijen. Of uitgedrukt in managementjargon: een matrix met de 'sellingpoints' van elke partij.* Figuur 1 geeft het resultaat van de analyse van deze dataset weer ²⁷.

Figuur 1
Overzicht van de significante stemmotivaties voor de verschillende politieke partijen (HICLASS-oplossing)*

* Goodness-of-fit: 0,95

²⁶ zie o.a. DE BOECK, P., ROSENBERG, S., Hierarchical Classes: Model and Data Analysis, in *Psychometrika*, 53, 1988, p. 361 - 381; STORMS, G., VAN MECHELEN, I., DE BOECK, P., Structural Analysis of Intension and Extension of Semantic Concepts, in *European Journal of Cognitive Psychology*, 1994, 6 (1), p. 43 - 75; DE BOECK, P., ROSENBERG, S., VAN MECHELEN, I., The Hierarchical Classes Approach: a Review, in VAN MECHELEN, I., et. al. (eds), *Categories and Concepts. Theoretical Views and Inductive Data Analysis*, Academic Press, 1993, New York, p. 265 - 286. Met dank aan Gert Storms (KU-Leuven / KUBrussel) voor de hulp bij de studie van HICLASS.

²⁷ Ons geconstrueerde model heeft een 'overall goodness-of-fit van 0,95'. Aangezien BL/O geen reële politieke partij is, lijkt ons het voorliggende model inhoudelijk zinnvoller. Wel werd met haakjes ( ) aangegeven dat VB en AND deze eigenschappen delen met BL/O.

Hoe figuur 1 lezen? De politieke partijen, de objecten, zijn allen verbonden door middel van een 'bliksemschichtlijn' met de zogenaamde 'bodemlijn'-klassen. In de bodemlijnklassen werden die eigenschappen opgenomen die de verschillende partijen het meest differentiëren; het zijn de unieke eigenschappen van elke partij (exclusieve 'sellingpoints' of nog 'unieke motieven om op die partij te stemmen').

Bijvoorbeeld: de VLD is, via de bliksemschichtlijn, verbonden met de bodemlijnklasse waarin haar exclusieve 'selling points' (economisch stemgedrag en de belangenverdediging van de zelfstandigen) opgenomen staan. Maar de VLD heeft nog andere kenmerken. Die andere kenmerken zijn echter niet langer exclusief. Zij moet die delen met andere politieke partijen. Zo deelt zij bijvoorbeeld 'negatief stemgedrag' met de VU. Dit kan men vaststellen door te kijken naar de verbinding tussen de bodemklassen en de klasse op niveau 1 waarin de eigenschap 'negatief stemgedrag' staat. Vandaaruit lopen er twee verbindingen; één naar de bodemklasse van de VLD en één naar de bodemklasse van de VU. De bodemklasse van deze laatste is weliswaar leeg en daarom grijs ingekleurd.

Kijken we nu, om een ander voorbeeld te nemen, naar niveau 2 in de klasse met de eigenschap 'vernieuwing'. Deze eigenschap wordt rechtstreeks verbonden met de bodemklasse van de 'andere kleine partijen' (and). Het is dus een 'selling point' voor deze 'andere kleine partijen'. Maar 'vernieuwing' is ook verbonden, op niveau 1, met de eigenschap 'het algemeen programma van de partijen' (programma). Deze eigenschap is op zijn beurt verbonden met de bodemklassen van VLD en VB. Met andere woorden, de eigenschap 'vernieuwing' is een eigenschap van de 'kleine andere partijen', maar de 'andere kleine partijen' moeten dit 'selling point' delen met de VLD en het VB, die daarenboven gezamenlijk het 'selling point' 'programma' bezitten.

Elke afgebeelde eigenschap stelt een zogenaamd 'motiefpubliek' voor. D.w.z. dat de kiezers deze eigenschap vernoemen als motief om hun stemgedrag te motiveren. Motiefpublieken kunnen opgedeeld worden volgens de richting van hun motief (bv. maximaal behouden of veranderen van sociale zekerheid). De partijen die verbonden zijn met eenzelfde eigenschap moeten dit 'motiefpubliek' dan ook delen. Bekijken we nu hoe de verschillende motiefpublieken en de partijen zich tot elkaar verhouden.

Het meest opvallende resultaat van onze analyse is dat de VU geen enkel uniek selling-point (meer) heeft. De lege bodemklasse illustreert dit duidelijk. Haar 'verkoopsargumenten' moet ze delen met vier andere partijen. Het 'negatief stemgedrag' (stemmen voor een bepaalde partij, omwille van het feit dat men tegen een andere partij is: 3,6% van het VU-electoraat) moet de VU delen met de VLD. Wanneer mensen VU stemmen omwille van de 'algemene (vage) waarden' die ze vertegenwoordigt (8,7%) dan deelt ze dit met Agalev. Ook wanneer men om 'strategische redenen' op VU stemt (10% van haar electoraat), deelt ze dat met Agalev. In het geval van de VU is dit om 'de partij te laten overleven'. Communautaire stemmotieven (5,3%) en volksnationalistische redenen (17,6%) - de bestaansreden bij uitstek van de VU - moet ze delen met het VB. Tenslotte deelt ze met de CVP 'kandidaten' als verkoopsargument (15,3%). De stelselmatige achteruitgang van de VU komt hiermee in een ander daglicht te staan. Politiek inhoudelijk bouwt ze slechts op twee peilers: (1) het communautair-volksnationalisme dat ze hoe langer hoe meer moet delen met het VB en (2) de cultureel-progressieve waarden die ze moet delen met Agalev. Het strategisch stemgedrag en het negatief stem-

gedrag lijken het verlies bij de verkiezingen van 1995 wat afgeremd te hebben, maar zijn naar alle waarschijnlijkheid geen element om een stabiele toekomst op te bouwen.

De SP heeft 'het dienstbetoon' (3,6% van het SP-electoraat), de 'slachtofferrol in de Agusta-affaire' (5,1%) en 'de belangenverdediging van de arbeiders' (13,5%) als unieke 'sellingpoints'. Politiek-inhoudelijk is slechts het laatste van werkelijk belang, zelfs al vormt dit een slinkende groep onder de huidige kiesgerechtigden. Het effect van de slachtofferrol in de Agusta-affaire is duidelijk eenmalig en het afnemend effect (zoniet de contraproductiviteit) van het dienstbetoon laat vermoeden dat dit stemmotief hoe langer hoe marginaler zal worden. De SP wordt verder gekarakteriseerd door stemgedrag voortvloeiend uit 'gewoonte' (21,1%), 'socialisatie' (11,6%) en 'tewerkstelling in de zuil' (verzuiling: 2,0%). Zij deelt deze kenmerken met de CVP. In het licht van vroegere onderzoeksresultaten mag men verwachten dat met de vernieuwing van het electoraat over de jaren het effect van 'de gewoonte' zal afnemen, aangezien dit voornamelijk speelt bij oudere en laag geschoolde kiezers²⁸. 'Socialisatie' daarentegen blijkt een factor van stabiliteit te zijn, maar zeker niet van groei. Tot slot wordt de SP geassocieerd met de verschillende thema's die we onder de noemer 'sociale zekerheid' (8,9%) hebben samengebracht. Zij deelt dit motiefpubliek met de VLD en in veel mindere mate met de 'kleine andere partijen'. Het is duidelijk dat SP en VLD hier beiden als antagonisten tegenover elkaar staan. De arbeidersbelangen, de sociale-zekerheidsthema's en socialisatie lijken de meest stabiele eigenschappen van de SP.

De CVP dan. Haar unieke 'sellingpoints' zijn verschillend van aard. Vooreerst is er de 'identificatie' met de partij (3,4% van het CVP-electoraat). Vervolgens heeft ze de vage motivatie van 'beste partij' (10,8%) en het 'partijimago' (verantwoordelijkheidszin, duidelijke taal, vertrouwen in partij en dergelijke meer: 9,2%). Verder speelt het 'christelijk of katholiek zijn' voor de CVP mee als een belangrijke unieke eigenschap (9,0%). Met de VU heeft de CVP gemeen dat haar kandidaten als verkoopsargument gelden (13,4%). Tenslotte heeft ze een 'goede algemene evaluatie' (4,1%) en een 'positieve evaluatie van haar regeringswerk' (3,6%) als unieke verkooppunten. Politiek relevant is hier de erkenning van de CVP als beleidspartij. Ook 'partij-identificatie', een zeer sterke voorspeller van stemgedrag, lijkt een sterk element, maar neemt sterk af bij de jongere generaties. Andere unieke eigenschappen lijken minder een wissel op de toekomst. Met de verdergaand secularisatie mag verwacht worden dat het christelijke element als stemmotivatie nog verder gaat afnemen. Ook het 'partijimago' en het daar nauw mee verbonden 'beste partij'-argument zijn vermoedelijk weinig diep gewortelde en dus eerder labiele eigenschappen. De CVP deelt, zoals reeds eerder gezegd, de eigenschappen 'socialisatie' (14,3%), 'gewoonte' (23,3%) en 'verzuiling' (2,3%) met de SP. De daar gemaakte bedenkingen gelden mutadis mutandis ook voor de CVP. Tot slot is het opvallend dat de sociale zekerheid *niet* in het CVP-stemprofiel is opgenomen. Dat komt waarschijnlijk door de low-profile, centrum-politiek van de CVP tijdens de campagne op dit thema (als respons op de polarisatie tussen SP en VLD).

Het economisch gemotiveerd stemgedrag (belastingen, begroting, overheidsuitgaven,...) (3,4% van het VLD-electoraat) en de belangenbehartiging van de 'zelf

²⁸ De resultaten van de chi-kwadraat analyse voor de gehele populatie: Gewoonte*Leeftijd: df= 5, chi-2= 134,80, p= 0,000; Gewoonte*Scholinggraad: df= 9, chi-2= 55,57, p= 0,000.

standigen' (ondernemers, vrije beroepen,...) (13,2%) vormen de traditionele unieke profielementen van de VLD. De VLD deelt als stemmotief met de VU het 'negatief' stemgedrag (2,8%) en met het VB 'het gehele programma' (11,2%). Verder stemt men VLD omdat zij als een vernieuwingskracht (15,8%) voor het beleid wordt beschouwd. Maar voor deze eigenschap stemt men ook op de 'kleine andere partijen' en op het VB. Tenslotte draagt de VLD (net als de SP) het thema 'sociale zekerheid' hoog in haar vaandel (6,7%). De kiezer die voor de VLD stemt, is eerder 'programmatorisch' ingesteld (issues, belangenbehartiging, verwijzingen naar het algemeen programma) en gericht op 'vernieuwing' (op gebied van het beleid en het politiek en sociaal-economische systeem). Voor de VLD van Verhofstadt lijkt dit profiel een garantie voor de toekomst. Het 'negatief stemgedrag' vormt een uitzondering op dit gunstige perspectief, maar deze eigenschap is voor de VLD slechts van marginaal belang.

De unieke 'sellingpoints' van het VB zijn voornamelijk negatief van aard. Men is 'tegen iets' en als men al voor iets is, dan gaat het om het eigenbelang van de kiezer. Tegen de 'migranten' (33% van het VB-electoraat), tegen de (stijgende) 'criminaliteit' (4,8%), voor het 'eigenbelang' (4,4%) en 'revanche' tegen het politiek bestel in het algemeen (13,7%) vormen de inhoud van de bodemklasse verbonden met het VB. Gegeven de marginale omvang van het aantal kiezers dat criminaliteit en eigenbelang als drijfveer heeft, vormen het anti-migranten-thema en de anti-politiek (revanche) de voornaamste drijfveren voor een stem op het VB. Het VB deelt het anti-politiek geïnspireerde electoraat wel met de 'blanco/ongeldig' optie, maar is als anti-systeempartij de enige die expliciet deze kiezers poogt te mobiliseren. Samen met de VLD deelt het VB de (vage) verwijzingen naar haar 'programma' (9,75%) en naar 'vernieuwing' (8,9%). Dat laatste moeten beiden nog delen met de 'kleine andere partijen' (12%). Zonder dat ze kan getoetst worden op de exit-poll data - later wel op de post-electorale data van het ISPO-kunnen we het volgende als hypothese stellen: het programma-element, dat vaag naar voor komt, dient geïnterpreteerd te worden als 'anti-migrant' en het vernieuwingsargument moet gezien worden in het licht van 'anti-politieke gevoelens'.

Met de VU deelt het VB de markt van de *communautaire* (2,17%) en volksnationalistisch (3,23%) geïnspireerde kiezers. Deze laatste groep is vermoedelijk de harde kern ideologische aanhangers van het VB. We wezen er reeds op het om een eerder beperkt marktsegment gaat (2,21% van alle kiezers). De VU blijft hier de voorkeurpartij bij uitstek. Wel bestaat de indruk dat de VU in 1995, vergeleken met 1991, een deel van dit terrein heeft moeten prijsgeven.

Tot slot *Agalev*. Deze partij blijft heer en meester wat betreft 'milieu' (21,9%) en 'ecologisch gedachtengoed' (20,3%) als stemmotief. Verwijzingen naar 'algemene (vage) waarden' (9,6%) en 'strategisch stemgedrag' (12,3%) moet ze delen met de VU. Politiek-inhoudelijk bouwt *Agalev* dus op één issue (milieu) en op de cultureel-progressieve (post-materiële, ecologische) waardenoriëntatie. Naast het feit dat deze kiezersgroepen beperkt zijn, blijkt het belang van het 'strategisch stemgedrag' voor deze partij een factor van potentiële instabiliteit.

Besluit

De motiefprofielen aangebracht door de kiezer zelf binnen zijn eigen subjectief kader, bevestigen enerzijds een aantal bekende tendenzen, maar werpen an-

derzijds ook licht op tot nu toe ondergewaardeerde profielementen. Daarenboven duiden ze op tendenzen van verandering. Eén van de meest markante zaken is zeker het niet verbonden zijn van de CVP met de sociale zekerheidskwesties en het verwonderlijk sterk antagonisme in dit verband tussen SP en VLD.

De bevestiging van de veranderde politieke krachtsverhoudingen van 1991 door de verkiezingen van 21 mei 1995 versluisen niet alleen de onderliggende bewegingen in het kiezerskorps, maar ook de kwetsbaarheid van een aantal politieke partijen. Uit de motiveringen van de kiezers, en dus zonder rekening te houden met andere structurerende sociale, demografische en economische elementen van partijtrouw, wordt duidelijk dat de partijtrouw soms op zeer zwakke funderingen is gestoeld en dat korte termijnperspectieven soms doorslaggevend zijn geweest. Harde en zachte materies, diffuse en specifieke steunmotieven, langlopende en kortdurende overwegingen bepalen de motiefprofielen.

Van de vernieuwingskoorts die in zowat alle partijen opstak na de verkiezingen van 1991, is slechts in geringe mate wat blijven hangen bij de kiezers. Om en bij de 215.000 kiezers werden door de vernieuwingsidee verleid. Daarenboven is één van de twee partijen die op het gebied van de vernieuwing geloofwaardig is, m.n. het VB, in haar doelstellingen anti-democratisch en openlijk een anti-systeem partij.

De VLD van Guy Verhofstadt maakt duidelijk dat het mogelijk is om een geloofwaardigheid op het gebied van vernieuwing op te bouwen, met behoud van haar traditioneel terrein (belangenbehartiging van zelfstandigen, ondernemers, vrij beroepen...; economisch stemgedrag), gekoppeld aan algemeen beleidsinhoudelijke profielementen (algemeen programma en sociale zekerheid). Noch de herprofilering waartoe de VU genoodzaakt was na het St.-Michielsakkoord, noch de vernieuwingsoperatie van CVP-voorzitter Van Hecke, noch de eerder partij-interne vernieuwing (ledenreferendum, statuuthervorming, oproep progressieve samenwerking) van de SP zijn van die aard geweest om de kiezer te overtuigen van de werkelijke vernieuwingswil van deze partijen. Zelfs aan Agalev blijkt nog slechts in beperkte mate de vernieuwingsidee toegeschreven te worden.

Voor de VU komt haar structurele zwakte aan het licht. Zij bezit geen enkel uniek verkooppunt meer. Elk motiefpubliek moet zij met andere partijen delen. Met de verkiezingen van 1995 is dan ook duidelijk het laatste woord over het voortbestaan van de VU niet geschreven. Het eventuele verdwijnen van de partij zou wel als ernstige consequentie hebben dat de geschiedenis zich lijkt te herhalen. Waar in het begin jaren dertig de democratische Frontpartij het moest afleggen tegen het autoritaire VNV, zou dit op het einde van de twintigste eeuw betekenen dat de partijpolitieke representatie van het Vlaams-nationalisme terug in anti-democratisch vaarwater terechtkomt.

Afgerond bijna 15% van het opgekomen electoraat of om en bij de 550.000 kiezers dienen ofwel als politiek machteloos dan wel als ronduit anti-politiek omschreven te worden. En dit is een bodemschatting zoals we boven hebben duidelijk gemaakt. Van de politiek machtelozen stelt 51% zichzelf buitenspel door blanco of ongeldig te stemmen. Op het VB en de 'kleine andere partijen' na zijn alle andere politieke formaties bij deze categorie kiezers structureel ondervetengwoordigd.

De protestkiezer dan. Van de anti-politiek geïnspireerde kiezer speelt 39% niet mee door de blanco-ongeldig optie te kiezen. Het VB is binnen deze groep kie-

zers de enige die significant oververtegenwoordigd is met 13,7% van haar electoraat, wat 27% van de anti-politieke kiezers betekent. Agalev trekt binnen deze categorie kiezers er proportioneel evenveel aan als binnen het gehele electoraat. De andere in het parlement zetelende partijen zijn hier sterk ondervertegenwoordigd.

Waar het 'law and order'-motief en het puur eigenbelangmotief voor het VB eerder marginaal zijn en het migrantenthema blijkbaar aan prioriteit moet inleveren bij de bevolking²⁹, en waar het Vlaams-nationalistisch en communautair motiefpubliek zeer beperkt blijkt te zijn in het kiezerskorps, lijkt het erop dat de anti-politiek geïnspireerde kiezer een mogelijk electoraal reservoir voor het VB vormt. Zij is in wezen de enige partij die in deze gelederen werkelijk recruteert.

Het beeld van het Vlaamse electorale landschap zoals dat uit deze studie naar voor komt is hybride. De stabiliteit in de partijpolitieke verhoudingen is geenszins gegarandeerd. Een groot deel van de kiezers weet zich nog positief te identificeren met een of andere politieke partij. Er is in het kiezerskorps echter een relatief grote menigte aanwezig die zich a- of anti-politiek opstelt. Dit is een niet mis te verstaan signaal naar alle democratische politieke partijen. Een gemeente vernieuwing, diepgaander dan die van na de verkiezingen van 1991, die zich richt op een veelheid van terreinen is dan ook dringend aan de orde van de dag.

BIJLAGE Overzichtstabel voor de motieven per partij

	AGA	SP	VB	VU	VLD	CVP	BL/O	POP
Ideologie en waarden								
Algemene	9,61	5,93	3,98	8,65	4,58	6,78	0,00	5,55
Christelijk/Vrijzinnig	0,77	(0,15)	(0,00)	(0,00)	(0,15)	9,03	1,98	2,54
Volksnationalistisch	0,00	(0,00)	3,23	17,60	(0,00)	(0,00)	0,00	1,57
Ecologisch	20,25	(0,00)	(0,00)	0,25	(0,00)	(0,00)	0,00	1,33
Links- centr.-rechts	0,93	1,97	0,44	2,18	1,87	1,67	0,00	1,47
Programma / Issues								
Algemeen	7,31	5,01	9,75	8,28	11,17	(4,25)	(0,00)	6,52
Sociale Zekerheid*	(1,33)	8,98	3,17	(1,14)	6,76	(1,20)	0,46	4,24
Migranten*	1,82	(0,38)	32,96	(0,71)	(0,79)	(0,09)	(0,00)	4,21
Milieu*	21,90	1,57	(0,00)	(0,00)	(0,35)	(0,15)	(0,00)	1,90
Affaires*	0,29	5,06	0,45	0,60	(0,36)	0,63	1,11	1,35
Economisch*	0,68	0,54	0,40	0,39	3,40	0,60	0,00	1,11
Communautair*	0,25	0,18	2,17	5,32	(0,00)	(0,00)	0,00	0,66

29 Hoewel vergelijkingen met 1991 nog maar voorlopig zijn omwille van het verschil in gebruikte codeerschema's, lijkt het erop dat zowel binnen het electoraat in zijn geheel als binnen het VB-electoraat het (anti-)migrantenthema als stemmotief afneemt. Gehele electoraat: 1991: 5,5%, 1995: 4,2%; VB-electoraat: 1991: 52% (expliciet anti-migrant), 1995: 33%. cfr. BILLIET, J., SWYNGEDOUW, M., CARTON, A., *Stemmen voor het VB of Rossem: de kiezers zelf aan het Woord*, ISPO-Bulletin 1992/2. Aangezien de gegevens van 1991 verzameld werden in een post-electorale studie, waar de opinies vertolkt in de media van invloed op de gerapporteerd motieven van de kiezers kunnen geweest zijn, dienen deze gegevens voorlopig met voorzichtigheid benaderd te worden.

Criminaliteit	0,00	0,19	4,78	0,00	0,15	(0,00)	0,00	0,60
Socialisatie / Identificatie								
Socialisatie	(4,09)	11,55	(2,13)	8,20	9,85	14,28	(0,00)	9,11
Gewoonte	(2,02)	21,14	(0,45)	9,24	(8,82)	23,31	(0,00)	12,58
Beste	8,89	7,45	(4,23)	8,62	7,91	10,08	(0,00)	7,31
Identificatie	2,42	2,33	0,64	0,93	3,26	3,42	(0,00)	2,28
Partijen								
Imago	8,29	5,02	7,07	4,81	5,54	9,19	(0,00)	6,34
Strategisch	12,32	4,54	3,35	9,95	(0,90)	4,12	(0,00)	4,14
Dienstbetoon	(0,00)	3,64	(0,25)	0,22	2,86	2,35	(0,00)	1,84
Negatief	0,81	1,69	0,73	3,62	2,76	1,63	1,00	1,71
Kandidaten								
Kandidaten	(2,46)	7,62	(0,88)	15,24	7,60	13,38	1,27	7,87
Beleid								
Vernieuwing*	4,01	(0,42)	8,87	3,88	15,77	(0,22)	(0,00)	5,33
Goed*	0,89	1,83	(0,45)	(0,00)	1,48	4,11	0,00	1,77
Regering	(0,00)	0,75	1,45	0,30	1,49	3,56	0,00	1,54
(Groeps)belangen								
Zelfstandigen*	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(0,39)	13,19	(1,14)	(0,00)	2,87
Arbeiders	(0,22)	13,51	(0,44)	(0,38)	(0,00)	(0,18)	(0,00)	2,80
Welzijn*	2,48	1,07	0,34	1,13	0,51	1,05	0,00	1,48
Eigenbelang	0,25	1,29	4,44	0,39	2,01	0,83	0,00	1,43
Verzuiling								
Verzuiling	0,00	1,95	0,34	0,38	0,58	2,30	0,00	1,12
Politieke machteloosheid / Anti-politiek								
Pol. machteloosheid*	(2,79)	(2,76)	6,72	(4,85)	(3,84)	(4,24)	62,71	8,70
Anti-politiek	6,82	(1,36)	13,70	(2,36)	(2,64)	(0,64)	32,05	5,75

Elke rij in de tabel is in wezen de rij van een tabel die de aan- of afwezigheid van een bepaald motief voor de verschillende partijen aangeeft. Aan de hand van een chi-kwadraat test werd nagegaan of er een verband bestond tussen de partijen en het stemmotief. Indien dit het geval was ($p < 0,001$) dan werd d.m.v. decompositie van de chi-kwadraat over de cellen nagegaan welke partijen over- of ondervertegenwoordigd zijn. De in vet aangegeven getallen zijn significante oververtegenwoordigingen ($p < 0,05$). De cijfers tussen haakjes ( ) significante ondervertegenwoordigingen. Merk op dat de respondenten meerdere motieven kunnen aandragen, wat maakt dat de optelsom van alle percentages over alle motieven voor de partijen en de populatie groter dan 100 kan zijn. De afkorting 'POP' duidt op het geschatte percentage van de kiezers in de totale populatie dat een bepaald motief aanhaalt.

Opmerkingen:

* *Sociale zekerheid*: pensioenen, sociale zekerheid, werkloosheid en werkgelegenheid, armoede

* *Migranten*: argumenten tegen migranten, voor integratie migranten en vermelding migranten zonder richting aanduiding, voor migrant gestemd.

- * *Milieu*: milieu, verkeersproblematiek en Mest actie Plan (MAP)
- * *Politieke Affaires*: politieke affaires + partij is in slachtofferrol geduwd
- * *Economisch*: economische motieven, belastingen, besparingen regering, uitgaven overheid-besparingen
- * *Communautair*: verdere federalisering, confederalisering, splitsing sociale zekerheid, terug naar meer unitarisme, minder federalisme, solidariteit in sociale zekerheid
- * *Criminaliteit*: criminaliteit, politie, recht en orde
- * *Vernieuwing*: 'kleine andere partijen': 12%, significant.
- * *Goed*: de algemene evaluatie van het politieke werk van de verschillende politieke formaties. Het gaat hier om zeer algemene uitspraken ('ze doen het goed'), retro- en prospectief.
- * *Regering*: zowel positieve als negatieve uitspraken die expliciet verwijzen naar het regeringswerk en/of de regeringscoalitie (bv. regering moet blijven; slechte regering).
- * *Zelfstandigen*: omvat de volgende groepen: zelfstandigen, middenstand, vrije beroepen, bedrijfsleven, ondernemers, zakenwereld en landbouwers.
- * *Welzijn*: omvat het 'algemeen welzijn, -belang', belangen van de vrouwen, belangen van de kinderen en belangen van de ouderen.
- * *Pol. machteloosheid*: politieke ondoelmatigheid. 'kleine andere partijen': 13,12%, significant.

**Summary: Cognitive and affective motives of party choice.
The national elections of May 21, 1995 in Flanders-Belgium.**

The exit-poll survey of May 21, 1995, the day of the national election, contained after the question of the actual voting behaviour for the Chamber, an open-ended question asking the motives of this voting behaviour. 3547 voters were questioned in the Flemish part of Belgium. Because the exit-poll questioning was done on election day, the voters could not be influenced by the election results and the explanations given by experts in the media. Categorisation of the answers was done by content analysis. The categorisation scheme was developed on the basis of the existing theories of voting behaviour. On this basis an overview is given of the cognitive and affective spontaneous motives the voters are given for their voting behaviour. The inter rater reliability is very high (Kappa: 0.82). With a HICLASS analysis a motive profile for every party is developed. The results indicate that party identification in a broad sense is still one of the most important explanations of voting behaviour. But they also make clear that the stability in voting behaviour is very unsure for an important group of voters. The two sources of instability are short term ad hoc motives and a-politic or anti-politic motives among a still growing group of voters.

Morphologie des partis politiques francophones en 1994 et 1995

Rédigée par Peter JANSSENS

Assistant à la Section de Politologie de la Katholieke Universiteit Leuven, en collaboration avec les secrétariats des partis politiques

PARTI SOCIALISTE (PS)

1. Le Congrès

Le PS a organisé 3 congrès en 1994 et 5 congrès en 1995.

- Bruxelles, 12 mars 1994: Congrès statutaire.

Ordre du jour: Adoption de la plate forme électorale et réélection du président.

Participants: 700 personnes (dont 520 votants)

- Namur, 23 avril 1994.

Ordre du jour: Les communes, les provinces, les intercommunales.

Participants: 750 personnes (dont 510 votants)

- Dinant, 22 octobre 1994: Congrès statutaire.

Ordre du jour: Rentrée politique.

Participants: 680 personnes (dont 520 votants)

- Bruxelles, 18 février 1995: Congrès statutaire

Ordre du jour: Congrès administratif et élection du président et des membres du Bureau.

Participants: 600 personnes (dont 525 votants)

- Mons, 8 et 9 avril 1995.

Ordre du jour: Congrès d'actualisation

Participants: 2000 personnes

- Gembloux, 17 juin 1995: Congrès statutaire.

Ordre du jour: Congrès de participation au gouvernement de la Région et de la Communauté.

Participants: 750 personnes (dont 521 votants)

- Bruxelles, 22 juin 1995: Congrès statutaire.

Ordre du jour: Congrès de participation au gouvernement fédéral.

Participants: 750 personnes (dont 520 votants)

- Ath, 9 décembre 1995.

Ordre du jour: La sécurité sociale.

Participants: 800 personnes (dont 522 votants)

2. Le Conseil Général

2.1 Composition

Art. 23 des statuts: "Sont membres du Conseil général avec voix délibérative:

1. les membres du Bureau du Parti;
2. les membres des groupes parlementaires et les députés permanents;
3. les délégués des fédérations d'arrondissement désignés au cours des Congrès fédéraux et élus pour deux ans; les fédérations d'arrondissement ont droit à un délégué par tranche de 750 affiliés, le nombre de ceux-ci étant déterminé comme il est dit à l'article 17 paragraphe 1. La fédération pourvoit aux mandats devenus vacants.

Sont membres du Conseil général avec voix consultative:

1. les membres qui siègent au Bureau du Parti avec voix consultative;
2. les délégués des mouvements de l'Action commune socialiste;
3. les présidents et secrétaires fédéraux qui ne disposeraient pas de voix délibérative;
4. les délégués de l'Institut Emile Vandervelde, de Présence et Action Culturelles, du Groupe Socialiste d'Action et de Réflexion sur l'Audio-Visuel, de la Fédération des Elus communaux et provinciaux, de la Confédération nationale des Travailleurs Indépendants de Belgique, de l'Association des Enseignants socialistes, des Mouvements de la Confédération des Jeunesses Socialistes et la déléguée aux Droits de la Femme.

Les délégués au Conseil général sont convoqués par le secrétariat du Parti.

Sont invités au Conseil général:

les membres de la Chambre et du Sénat, du Conseil de la Communauté et des Conseils régionaux apparentés aux groupes socialistes francophones de ces assemblées."

Le Conseil général comprend donc 287 membres dont 173 délégués des fédérations.

2.2 Fréquence des réunions

Dans la période 1994-1995 le Conseil Général a été convoqué deux fois:

- 18 février 1995 à Bruxelles
- 9 décembre 1995 à Ath.

2.3 Compétences

Art. 21 des statuts:

"Le Conseil Général est l'instance souveraine entre deux Congrès. Il est réuni par le Bureau pour information ou pour prendre une décision que le Bureau considère comme trop importante pour en assumer seul la responsabilité. Il approuve ou désapprouve souverainement la gestion du Bureau. Il a également pour missions:

- de nommer, à bulletins secrets, le Secrétaire général;
- de fixer, à bulletins secrets, l'ordre de présentation des sénateurs, effectifs et suppléants;
- de déterminer à bulletins secrets, sur proposition du Bureau, l'ordre de présentation des candidats effectifs et suppléants à l'élection au Parlement européen;

- de se prononcer sur les conclusions des commissions chargées de l'étude de toutes les questions importantes qui se posent à l'intention du Parti."

3. Le Bureau

3.1 Composition

Art. 28 des statuts: "Le Bureau comprend:

1. d'une part, des membres avec voix délibérative:

Situation 1995

- 4 membres de droit:

- le Président;
- les deux Vice-Présidents;
- le Secrétaire général;

Busquin Philippe
Bayenet Maurice
Moureaux Philippe
Gailliez Roger

à partir de 9/12/1995: Baras Jean-Paul

- des membres élus par un même vote du Congrès administratif dont les délégués portent leurs suffrages sur 22 candidats, ni plus, ni moins:

- un représentant de chacune des 14 fédérations visées à l'article 12 (à l'exception de la fédération Outre-Mer) et le représentant de la régionale de langue allemande;

Lallemand Roger (499) ¹ (Bruxelles)
Di Rupo Elio (487) (Mons)
Coëme Guy (486) (Huy-Waremme)
Anselme Bernard (476) (Namur)
Daerden Michel (465) (Liège)
Van Cauwenberghé Jean-Claude (454) (Charleroi)
Taminiaux Willy (440) (Soignies)
Burgeon Willy (402) (Thuin)
Santkin Jacques (378) (Luxembourg)
Ylieff Yvan (322) (Verviers)
Delizée Roger (318) (Dinant)
Walry Léon (305) (Brabant wallon)
Demotte Rudy (297) (Hainaut occidental)
Demazy M. (170) (Forces Belges en Allemagne)
Crucke Jean-François (136) (Communauté germanophone)

- les 7 candidats ayant obtenu le plus de suffrages qui n'ont pas été élus dans la première dévolution.

Collignon Robert (477)
Onkelinx Laurette (446)
Mahoux Philippe (444)
Urbain Robert (416)
De Galan Magda (408)
Baudson André (408)
Dehousse Jean-Marie (398)

1 Voix obtenues. *La Libre Belgique*, 20 février 1995.

- En plus de ces 22 membres et si cela s'avère nécessaire, seront successivement déclarés élus:

- un ou des représentants de la fédération de Bruxelles afin que le Bureau compte au moins 3 membres de celle-ci; Tomas Eric (310)
- un ou des femmes, Séquaris Isabelle (250)
Burgeon Colette (246)
Dury Raymonde (224)
- un ou des jeunes afin que le Bureau compte, conformément à l'article 6, au moins 5 femmes et 3 jeunes. Jaumonet Stéphane (150)
Leclercq M. (96)

2. D'autre part, des membres avec voix consultative:

le Secrétaire général adjoint;
le Directeur du Centre d'Etudes et de l'Institut Emile Vandervelde;
le Président ou, s'il est élu direct, un représentant des groupes parlementaires socialistes;
les membres socialistes du gouvernement national et des exécutifs régionaux et communautaires;
deux représentants du Mouvement des Jeunes Socialistes;
deux délégués des Comités Inter-entreprises;
les délégués des mouvements de l'Action commune;
les Ministres d'Etat socialistes;
la déléguée aux Droits de la Femme;
le représentant du Collège des Secrétaires fédéraux désigné par celui-ci;
deux représentant(e)s de la Confédération des Pensionnés Socialistes;
trois représentant(e)s du Conseil des représentants des Socialistes Européens.
Le Bureau peut inviter à ses séances toute personne dont la présence est jugée utile."

Art. 30 des statuts: Les membres suppléants:

"Les membres du Bureau qui deviennent Ministres, Secrétaires d'Etat ou membres d'un Cabinet de ceux-ci, cessent pendant la durée de leurs fonctions d'être membre et sont remplacés par des suppléants."

- Bayenet Maurice (260)
- Durieux Claude (260)
- Péciaux Nestor-Hubert (235)
- Marchal Jacky (234)
- Collart Jacques (233)
- Mouton Henri (232)
- Ledent Daniel (225)
- Hoffman Gustave (215)
- Debaucque Michel (212)
- Gilles Gil (210)
- Thielemans Freddy (207)
- Desama Claude (195).

3.2 *Fréquence des réunions*: hebdomadaire.

3.3 *Compétences*

Art. 26 des statuts:

" Le Parti est dirigé par son Bureau. Celui-ci est chargé de l'exécution des décisions du Congrès et du Conseil général. Le Bureau prend toutes les décisions qu'imposent les circonstances, sauf pour les compétences régionales qui relèvent directement soit des instances wallones, soit des instances bruxelloises. Il sollicite l'avis, s'il le juge utile, du Conseil général ou du Congrès.

Il veille au respect des statuts et à la discipline au sein du parti. Il nomme les délégations qui représentent le Parti et les Présidents des commissions d'étude. Il fixe les attributions, les conditions de travail et de rémunération éventuelle des membres de l'Exécutif.

Le Bureau présente au Congrès statutaire un rapport pour l'année politique écoulée. Il propose les options politiques à prendre à moyen et à long terme ainsi que le projet de résolutions. S'il y a lieu, il communique aux Fédérations, et celles-ci aux sections, une note précisant les termes des opinions divergentes exprimées au Bureau préalablement au Congrès, suivant les dispositions de l'article 7."

4. L'Exécutif

4.1 *Composition*

Art. 33 des statuts: "L'Exécutif du Parti comprend:

	<i>Situation 1995</i>
- le Président	Busquin Philippe
- les Vice-Présidents	Bayenet Maurice Moureaux Philippe
- le Secrétaire général	Gailliez Roger <i>à partir de 9/12/1995</i> : Baras Jean-Paul
- le Secrétaire général adjoint	
- les Présidents des groupes parlementaires socialistes	Eerdekens Claude (<i>Chambre</i>) Lallemand Roger (<i>Sénat</i>) Léonard Jean-Marie (<i>Conseil Comm. Française</i>) Bayenet Maurice (<i>Conseil Rég. Wallon</i>)
- le Directeur du Centre d'Etudes et de l'Institut Emile Vandervelde."	Lallemand Philippe

4.2 *Fréquence des réunions*

La fréquence des réunions varie entre une et quatre fois par an.

4.3 *Compétences*

Art. 32 des statuts:

"L'Exécutif est responsable de la gestion journalière du Parti. Il organise les réu-

nions du Bureau et exécute ses décisions.

Il a encore pour tâches:

- a) d'améliorer l'organisation du Parti, la propagande et le recrutement des affiliés et de préparer les propositions à soumettre au Bureau relatives à l'organisation;
- b) de surveiller et de stimuler les activités des organisations relevant du Parti;
- c) de gérer les finances et de contrôler d'une façon permanente la comptabilité."

5. Elections des mandats

Philippe Busquin a été réélu comme président le 12 mars 1994 et le 18 février 1995. Chaque fois il était le seul candidat. Au congrès statutaire du 12 mars 1994 il a obtenu 485 des voix. 10 ont voté non, 4 se sont abstenus. ² Son score au congrès statutaire du 18 février 1995: 502 oui, 7 non, 1 abstention. ³

Maurice Bayenet est désigné vice-président wallon le 7 mars 1995 par les membres wallons avec voix délibérative du Bureau. Il était le seul candidat.

Philippe Moureaux est désigné vice-président bruxellois par le congrès bruxellois le 18 février 1995. Il était le seul candidat.

Jean-Paul Baras a été élu comme secrétaire général par le Conseil Général le 9 décembre 1995 à Ath.

6. Membres du parti

Le PS comptait 125.000 membres ⁴. Le parti est structuré en 779 sections locales et 14 fédérations.

7. Les cadres

conseillers provinciaux	96
députés permanents	19
conseillers communaux	1.225
échevins	530
bourgmestres	115

² S. FIERS, Partijgebeuren en rolverwachtingen t.a.v. de verkiezing of selectie van de partijvoorzitter in de Parti Socialiste (1981-1995). *Res Publica*, 1996, 1, p. 204-205.

³ *Ibid.*, p. 206.

⁴ Discours de Philippe Busquin au Congrès statutaire à Dinant, 22 octobre 1994.

8. Comptes déclarés par le parti ⁵

Les comptes annuels figurant dans les rapports couvrent les activités de la période du 1er janvier 1994 au 31 décembre 1995 des A.S.B.L. FONSOC et CAD (en liquidation depuis le 24 avril 1995).

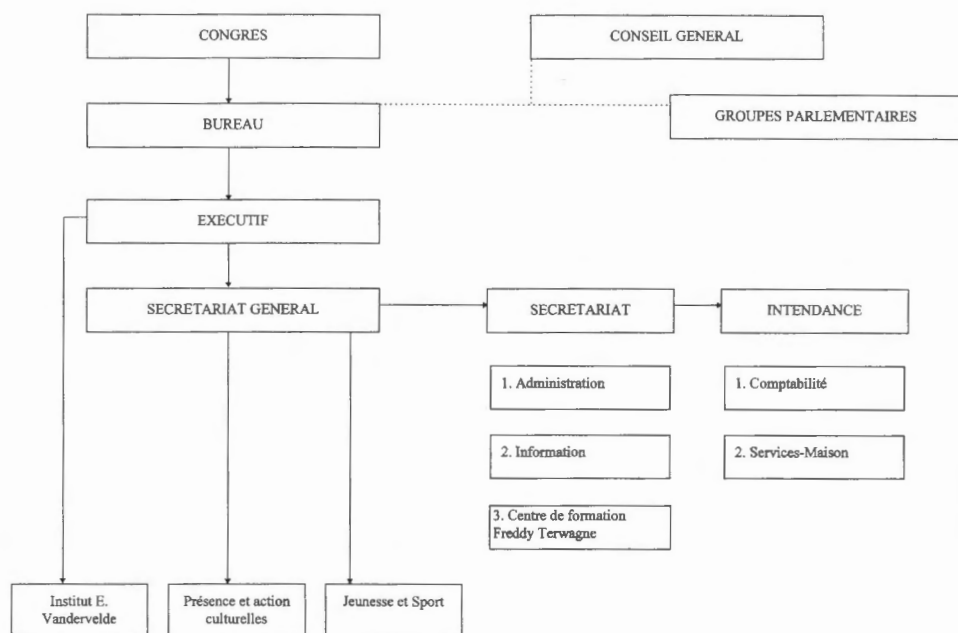
<i>Recettes</i>	1994	1995
- produits courants	128.605.333	193.972.411
- résultats financiers	5.053.025	4.466.401
- résultats exceptionnels	1.824.046	1.301.629
<i>Dépenses</i>		
- charges courantes	135.002.809	198.719.691
<i>Résultat:</i>	479.595	1.020.750

9. Publications

- *Directives et Action*: organe du secrétariat général, fournit des informations sur les fédérations et mouvements périphériques du Parti (bimensuel, tirage: 10.000 exemplaires).
- *En Direct*: périodique des groupes parlementaires et informations sur le parti (tirage: 12.000 exemplaires).
- *Socialisme*: mensuel de réflexion (tirage: 2.500 exemplaires).

⁵ Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1994), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 1810/1 (S.O. 1994-1995) (Chambre), p. 14-22. Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1995), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 558/1 (S.O. 1995-1996) (Chambre), p. 14-22.

10. Organigramme ⁶

PARTI SOCIAL CHRETIEN (PSC)

1. Le Congrès

- Namur, 8 avril 1995. L'Emploi.

- Bruxelles, 15-16 décembre 1995: En plein dans la vie.

Nombre de participants: 3000 personnes

Congrès thématique: 50e anniversaire du PSC et lancement de l'opération du renouveau du PSC

2. Le Conseil Général

2.1 Composition

Art.33 des statuts:

"Le Conseil général se compose:

- a) du Comité directeur;
- b) des Présidents des Comités d'arrondissement ou de leur représentant mandaté...;

⁶ Il ne s'est pas produit de modification par rapport à la situation de 1983.

- c) des délégués d'arrondissement à raison d'un délégué par tranche de 500 membres...;
- d) des Ministres, des Ministres d'Etat, des Parlementaires, des Députés permanents et d'un membre choisi en son sein par le Groupe PSC de chaque Conseil provincial;
- e) des Présidentes des Comités d'arrondissement des Femmes PSC...;
- f) des Présidents des Comités JSC des arrondissements...;
- g) des Présidents des Comités d'arrondissement de la Fédération des Mandataires communaux...;
- h) de toute personne que le Comité directeur estime utile de consulter."

2.2 *Fréquence des réunions*

Le Conseil général a été convoqué en juin 1995 pour approuver les programmes des gouvernements de la Communauté française et de la Région wallonne.

2.3 *Compétences*

Art. 34 des statuts:

"Le Comité directeur convoque le Conseil général pour le consulter sur toute question politique qui requiert son avis.... Le Conseil général ne peut exprimer son avis qu'à titre indicatif, sauf en cas d'application de l'article 35."

Art 35 des statuts:

"En cas d'urgence constatée par le Comité directeur, le Conseil général remplace le Congrès pour la mission qui lui est délimitée par le Comité directeur."

3. Le Comité Directeur

3.1 *Composition*

Art. 37 des statuts: "Le Comité directeur se compose:

Situation 1996

1. *Avec voix délibérative*

a) du Président national

Nothomb Charles-Ferdinand

b) d'un représentant de chaque arrondissement désigné par le Comité d'arrondissement

Arlon: Arens Josy

Ath: Maucq Serge

Bastogne: Petit Guy

Bruxelles: Peiffer Eric

Charleroi: Michel André

Dinant: Wagemans Bruno

Huy: Taton Albert

Liège: Pirmolin Jacques

Marche: Ledoux Jean-Paul

Mons: Maesschalk Jacques

Mouscron: Wagnon Patrick

Namur: Huybreck Jean-Marie

- Neufchâteau:* Wavreille Rene
Nivelles: Diez Jacques
Philippeville: Delwart Joseph
Soignies: Godefroid Guy
Thuin: Cosyns Jean
Tournai: Foncoux Jean
Verviers: Schyns René
Virton: Lemaire Pierre
Waremmes: Evrard Pol
Eupen: Haas Johann
Forces Belges en Allemagne: Jeanmoye Joseph
D.C. Italienne: Virone Carmelo
Province de Luxembourg: Hanin Philippe
- c) des Chefs de Groupes P.S.C. des assemblées législatives
Sénat: Willame Magdeleine
Chambre: Lefevre Jacques
Conseil Com. Française: Antoine André
Conseil Rég. Wallon: Wintgens Pierre
Conseil Rég. Bruxellois: Harmel Dominique
- d) de deux membres du Sénat et de deux membres de la Chambre choisis par leur groupe respectif
Sénat: Milquet Joëlle
 Delcourt Andrée
Chambre: Fournaux Richard
- e) de deux Ministres choisis par leurs pairs
 Lebrun Michel
 Maystadt Philippe
- f) de la Présidente nationale des femmes P.S.C.
 Bribosia Michèle
- g) du Président national des Jeunes P.S.C.
 Cugnon Emmanuelle
- h) du Président de l' Association des Mandataires Locaux
 Bols Michel
2. Avec voix consultative
- a) des Ministres et Secrétaires d'Etat
 Grafé Jean-Pierre
 Lebrun Michel
 Lutgen Guy
 Maraite Joseph
- b) des Présidents P.S.C. des assemblées législatives
 Corbisier-Hagon Anne-Marie
 Grosch Mathieu
 Langendries Raymond
- c) du Conseiller politique
 Bertrand Marc
- d) du Secrétaire général
 Brouillard Jean-François
- e) de la Secrétaire politique nationale des Femmes P.S.C.
 Lejeune Annie
- f) du Secrétaire général des Jeunes P.S.C.
 Georges Yannick
- g) du secrétaire général du CEPSS
 Michel Etienne
- h) d'un délégué du C.S.P.
 Gehlen Albert

- i) d'un représentant des élus du P.S.C. au Parlement européen Herman Fernand
- j) du responsable financier Thissen Rene
- k) de toute personne que le Comité directeur estimera utile d'inviter, de cas en cas, en raison de sa compétence particulière."
- Le Président de la Commission des Sages:*
Hallet Jean
Le Président de la Communauté Educative Sociale Chrétienne:
Charlier Philippe
Le Président de la Commission Agricole:
Sondag Jean
Attaché de presse: Hostens Olivier
Le Délégué du P.S.C. en R.F.A.:
Jeanmoye Joseph
Invité au Comité Directeur:
Dispaux-Cornil Elisabeth

3.2 Fréquence des réunions: hebdomadaire

3.3 Compétences

Art. 36 des statuts:

"Le Comité directeur constitue l'instance de direction du Parti. Ses pouvoirs émanent du Congrès qui lui donne mandat et décharge de son action. Il arbitre les litiges et, en ce qui concerne les conflits de personnes, il ne se prononce qu'après avoir pris l'avis de son Conseil des Sages. Il assure la coordination entre le Parti, les groupes parlementaires et les Ministres."

4. Le Président

Gerard Deprez a été réélu président le 7 juillet 1994 ⁷:

Votes valables:		16.416
Blancs et nuls:		59
	Deprez Gerard	8.371
	Langendries Raymond	6.402
	Bertrand Marc	1.627

Nothomb Charles-Ferdinand a été élu président le 29 mars 1996 au suffrage universel des membres.

Le résultat du scrutin ⁸:

Votes valables:	21.930
-----------------	--------

⁷ *Le Soir*, 8 juillet 1994.

⁸ S. FIERS, *Een oneigenlijke keuze. Machtsmomenten in de selectie van de partijvoorzitters in België in de jaren '80 en '90*. Leuven, Afdeling Politologie, 1996, p. 36. Publication inédite.

Blancs et nuls:	93
Rossignon André:	933
Milquet Joëlle:	10.487
Nothomb Charles-Ferdinand:	10.510

5. Le personnel du parti

Énumération des fonctions principales

Situation 1996

La Présidence

Président:	Nothomb Charles-Ferdinand
Vice-Présidents:	Viseur Jean-Jacques Cogels-Le Grelle Dominique Harmel Dominique
Secrétariat particulier:	Meurs Jacqueline
Le conseiller politique:	Bertrand Marc

Le Secrétariat Général

Secrétaire général:	Brouillard Jean-François
Administrateur général:	Thissen Rene
Attachée de presse:	Hostens Olivier
Secrétariat politique:	Leroy Myriam
Service membres:	Sevrin Véronique
PSC Services:	Sottiaux Claudine

Les associations:

Centre Permanent pour la Citoyenneté et la Participation	Maucq Serge (Président)
Association des mandataires locaux	Bols Michel (Président)
CEPESS	Thieuw Michel (Secrétaire général)
Femmes P.S.C.	Bribosia Michèle (Présidente)
Jeunes P.S.C.	Cugnon Emmanuelle (Président national)
Ainés du P.S.C.	Dispaux Elisabeth (Présidente)
Communauté Educative Sociale Chrétienne	Charlier Philippe (Président)

6. Les cadres

Le P.S.C. a:	
conseillers provinciaux	86
députés permanents	1
conseillers communaux	1.056
échevins	266
bourgmestres	76
conseillers CPAS	482
présidents CPAS	63

7. Les membres du parti

Le P.S.C. avait 32.769 membres en 1994 et 30.941 en 1995 dont 59% d'hommes et 41% de femmes. Le P.S.C. est structuré en 24 arrondissements et 297 sections locales.

Distribution par âge ⁹:

< 35	3.464	13,33%
35-60	10.534	40,53%
> 60	8.810	33,90%
Inconnu	3.183	12,25%
	25.991	100,00%

Distribution par arrondissement:

	1994	1995
Arlon	478	483
Ath	796	803
Bastogne	483	491
Bruxelles	3.615	3.032
Charleroi	1.969	1.835
Dinant	1.151	1.153
Huy	942	878
Liège	4.556	4.259
Marche	654	664
Mons	1.975	1.785
Mouscron	411	405
Namur	2.486	2.508
Neufchâteau	1.028	845
Nivelles	2.304	2.271
Philippeville	1.053	1.005
Soignies	1.724	1.699
Thuin	1.568	1.447
Tournai	1.051	1.039
Verviers	2.871	2.784
Virton	568	539
Waremme	936	875
Flandres	85	94
Forces Belges en Allemagne	38	33
Outre-Mer	27	14
TOTAL	32.769	30.941

⁹ Chiffres concernant l'année 1996.

8. Comptes déclarés par le parti ¹⁰

Les rapports couvrent la période du 1er janvier 1994 au 31 décembre 1995. Les données sont le résultat des activités du Parti Social Chrétien (secrétariat national) ainsi que de l'A.S.B.L. ACTION SOLIDAIRE ¹¹ et de l'A.S.B.L. CENTRE 2000 ¹².

Recettes	1994	1995
- produits courants	73.980.004	68.179.068
- résultats financiers	3.284.764	1.703.781
<i>Dépenses</i>		
- charges courantes	69.563.387	108.053.740
- résultats exceptionnels	865.654	-59.129
<i>Résultat:</i>	6.835.727	-38.230.020

9. Publications

Périodiques

- *Temps Nouveaux* (mensuel, tirage: 30.000 exemplaires)
- *Infor sections* (tous les 15 jours, tirage: 300 exemplaires)
- *Textes du Congrès* (3000 exemplaires)

10. Organigramme

Etant donné qu'il ne s'est pas produit de modification par rapport à la situation de 1993, nous renvoyons à l'organigramme publié dans la "Morphologie des partis politiques francophones", *Res Publica*, 1994, n° 3-4, p. 325.

PARTI REFORMATEUR LIBERAL (PRL)

1. Le Congrès

- Liège, 10 décembre 1994. Congrès programmatrice.
- Charleroi, 4 mars 1995. Congrès statutaire.

¹⁰ Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1994), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 1810/1 (S.O. 1994-1995) (Chambre), p. 50-58. Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1995), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 558/1 (S.O. 1995-1996) (Chambre), p. 50-58.

¹¹ Créée en vertu de l'article 22 de la loi du 4 juillet 1989.

¹² Créée en vertu de l'article 104 (anciennement 71) du Code des impôts sur les revenus.

2. Le Comité Permanent

2.1 Composition

Art. 6, § 1 des statuts: "Le Comité Permanent comprend:

- le Président;
- les Vice-Présidents;
- les anciens Présidents;
- les anciens Vice-Présidents élus conformément à l'article 10 des statuts;
- le Président de la Régionale de Bruxelles;
- le secrétaire général;
- le secrétaire général adjoint;
- les membres du Bureau;
- les membres de la Commission de Conciliation et d'Arbitrage;
- les parlementaires nationaux et européens ainsi que leur premier suppléant;
- les membres des Conseils régionaux ainsi que leur premier suppléant;
- les députés permanents;
- les chefs de groupe aux Conseils provinciaux;
- les membres du Conseil de la Communauté germanophone;
- les Présidents et Secrétaires généraux politiques des Fédérations provinciales et d'arrondissement et le Secrétaire général politique de la Régionale de Bruxelles;
- le Président régional PFF (Partei für Freiheit und Fortschritt) de la Région de langue allemande;
- le Secrétaire administratif du PRL;
- le Trésorier et le Trésorier-adjoint du PRL;
- le directeur du Centre Paul Hymans ou son délégué, membre du PRL;
- les membres représentant le PRL dans les organismes régionaux et économiques de la Wallonie, de Bruxelles et de la Communauté germanophone.

Le Comité Permanent comprend également:

- 6 représentants de la Fédération des Femmes PRL;
- 2 représentants de l'Association Défense de la périphérie bruxelloise;
- 1 représentant de la Société Libérale d'études et de conférences;
- 1 représentant de l'Association solidarité libérale;
- 4 représentants de la Confédération des Organisations de Jeunesse libérales;
- 2 représentants de la Ligue des Mutualités Libérales;
- 2 représentants du Syndicat Libre de la Fonction Publique;
- 14 représentants de la Fédération des Mandataires provinciaux, communaux, et de CPAS à raison de deux par province et quatre pour la Régionale de Bruxelles;
- 1 représentant de l'Institut Libéral de Formation et d'Animation culturelle;
- 3 représentants des Associations s'occupant du Tiers Monde;
- 2 représentants de la Centrale Générale des Syndicaux Libéraux de Belgique (CGSLB);
- 3 représentants du Mouvement Libéral Wallon;
- 1 représentant du Cercle Libéral d'Etude et de Réflexion (CLER);
- 7 représentants des Jeunes Réformateurs Libéraux (JRL) dont 2 doivent appartenir à la Région bruxelloise;
- 6 représentants de la Ligue des Pensionnés Libéraux;
- 3 représentants de chaque Commission d'études agréée par le Bureau;
- 3 représentants du Centre d'Etudes Charles Rogier.

Ces représentants, qui doivent être membres du PRL, sont désignés par les orga-

nismes qu'ils représentent.

Le Comité Permanent comprend en outre:

- 4 membres désignés conjointement par le Président du PRL et le Président de la Régionale de Bruxelles pour leurs compétences particulières;
- des délégués désignés par les Fédérations d'arrondissement et la Régionale de Bruxelles à raison d'un délégué par tranche de 5000 voix obtenues lors du scrutin sur la liste de la Chambre des Représentants."

2.2 *Fréquence des réunions*: au moins quatre fois par an

2.3 *Compétences*

Art.6, § 2 des statuts:

"Le Comité Permanent:

- est souverain entre les Congrès;
- contrôle les activités du Bureau;
- reconnaît les organismes sociaux, politiques, économiques, culturels ou autres qui seront représentés au sein des différentes instances du PRL."

3. Le Bureau

3.1 *Composition*

Art. 7, § 1 des statuts: "Le Bureau comprend:

	<i>Situation fin 1995</i>
- le Président du PRL	Michel Louis
- les Vice-Présidents du PRL	Reynders Didier Detaille Michèle Severin Jean-Marie
- le Président de la Régionale de Bruxelles	de Donnea François-Xavier
- les anciens Présidents du PRL	Damseaux André Van Halteren Pierre
- les anciens Vice-Présidents élus sur base de l'article 10 des statuts adoptés le 2 décembre 1989	
- le Secrétaire général	Simonet Jacques
- le Secrétaire général adjoint	Bertrand Etienne
- le Président et le Secrétaire de la Commission de Conciliation et d'Arbitrage	Michel Louis (a.i.) Vandermeulen Lucien (a.i.)
- les parlementaires et parlementaires européens	<i>Parlementaires</i> Aubecq Charles Bacquelaine Daniel Barzin Jean Bertouille Chantal Bock Jean

	Cornet d'Elzius Christine
	Dardenne Jean-Pierre
	Decléty Arnaud
	De Decker Armand
	Denis Robert
	Destexhe Alain
	D'Hondt Denis
	Draps Willem
	Ducarme Daniel*
	Duquesne Antoine*
	Evers Alfred
	Hatry Paul
	Hazette Pierre
	Herzet-Govaerts Jacqueline
	Hinnekens Raymond
	Hotermans Roger
	Houssa Joseph
	Knoops Etienne
	Mathieu Gérard
	Mayence-Goossens Jacqueline
	Moerman Jean-Paul
	Neven Marcel
	Pierard Guy
	Saulmont Guy
	Seghin Philippe
	Servais-Thyssen Annie
	Stengers Marie-Laure
	Vandenhautte Jacques
	Wahl Jean-Paul
	Wauthier Michel
	<i>Parlementaires européens</i>
	André-Leonard Anne
	Monfils Philippe
- les chefs de groupe PRL dans les Conseils régionaux et de communau- tés	Collas Berni
	Kubla Serge
	van Weddingen Eric
	Ducarme Daniel
- les députés permanents	André Jean-Marie
	Boucher Pierre
	Deleuze Yolande
	Ledoux Jean-Marie
	le Hardy de Baulieu Baudouin
	Pire Georges
	Schanus Armand
	Sevrin Georges
	Tilmans Dominique
	Wathelet Philippe
- le secrétaire administratif du PRL	Vandermeulen Lucien

* Membre du Bureau dans sa fonction de parlementaire et non d'ancien président.

- le Trésorier et le Trésorier adjoint du PRL
  - les Présidents des Fédérations d'arrondissement
  - les Ministres d'Etat s'ils ne sont pas Ministre en fonction, les anciens Ministres, les anciens Secrétaires d'Etat et les anciens Présidents d'Assemblée
  - 25 membres élus par le Comité Permanent en son sein et après appel aux candidatures, dont au moins 10 membres appartenant à la Régionale de Bruxelles
- Foret Michel
 Robert Claude
 Awoust Louis
 Blanche Marc
 Dutrieux Jean
 Fontaine Philippe
 Frippiat Michel
 Gobeyn André
 Groulard Léon
 Haag Michel
 Huin Michel
 Lagneau André
 Léonard Charles
 Maizieres Jean-Marie
 Marchand Bernard
 Schreder Philippe
 Vernieuwe Guy
 Watthiez Claude
Ministres d'Etat
 Toussaint Michel
 Defraigne Jean
 Henrion Robert
Anciens Ministres
 Bertouille André
 Cornet d'Elzius Charles
 Demuyter Albert
 Fagnoul Bruno
 Gentges Bernd
 Tromont Michel
 Van Offelen Jacques
 Adler Georges
 Brassine Jacques
 Burstin Francis
 Carion Alain
 Colson Jean-Claude
 Cools Marc
 Defraigne Christine
 de Jonghe d'Ardoye Yves
 Janssens Frédéric
 Leblicq Jacqueline
 Lemesre Marion
 Lenoir Marie-Claire
 Malevez Ado
 Mathen Denis
 Moll Michel
 Pary-Mille Florine
 Petitjean Charles
 Plas Virginie
 Poswick Eric
 Rigô Paul
 Schepmans Françoise

Straus-Godet Anne-Marie
 Van Espen Jean-Marc
 Vaxelaire Patrick
 Zenner Alain

- 2 membres cooptés par le Bureau ainsi constitué

- 2 représentantes des Femmes PRL

Cambier Josette
 Van Rompaey Gaby

- 3 représentants des JRL

Leclercq Christian
 Van Cranem Philippe
 Wastiaux Denis

- 1 représentant PRL de la périphérie.

Dandoy Michel

La fonction de membre du Bureau est incompatible avec celle de Ministre ou de Secrétaire d'Etat en fonction. Ils sont néanmoins invités au Bureau et y ont voix consultative.

Hasquin Hervé
 André Eric

Le Bureau comprend en outre:

- un délégué du Centre Paul Hymans, membre du PRL

Rutten Benoît

- un représentant du Syndicat Libre de la Fonction Publique, membre du PRL

Ongena Marcel

- un représentant de la Ligue des Mutualités Libérales, membre du PRL

Marechal Raymond

- un représentant de la Ligue des Pensionnés Libéraux, membre du PRL."

Charlier-Guillaume Marcelle

3.2 *Fréquence des réunions*: bimensuelle

3.3 *Compétences*

Art.7, § 2 des statuts:

"Le Bureau représente le PRL, assure sa gestion politique et administrative et prend les décisions commandées par la situation politique.... Sur proposition de son Président, et du Président de la Régionale de Bruxelles, il élit le Trésorier et le Trésorier adjoint, conformément aux stipulations de l'article 15, § 1 des présents statuts.... Le Bureau fixe le montant annuel de la cotisation des mandataires. En cas d'urgence, il décide de la convocation du Congrès et fixe l'ordre du jour."

4. Le Comité exécutif

4.1 *Composition*

Art. 8, § 1 des statuts: "Le comité exécutif comprend:

	<i>Situation fin 1995</i>
- le Président du PRL	Michel Louis
- les Vice-Présidents du PRL	Reynders Didier Detaille Michèle Severin Jean-Marie
- les anciens Présidents du PRL	Damseaux André Duquesne Antoine Van Halteren Pierre (<i>Bruxelles</i>) Ducarme Daniel
- les anciens Vice-Présidents du PRL élu conformément à l'article 10 des statuts adoptés le 2 décembre 1989	
- le Président de la Régionale de Bruxelles	de Donnea François-Xavier
- le Secrétaire général et le Secrétaire général adjoint, le Trésorier et le Trésorier-adjoint	Simonet Jacques Bertrand Etienne Foret Michel Robert Claude
- les chefs de groupe de la Chambre, du Sénat, du Conseil de la Communauté Française, du Conseil Régional Wallon et du Conseil Régional Bruxellois	Collas Berni (<i>Communauté germanophone</i>) Reynders Didier (<i>Chambre</i>) Foret Michel (<i>Sénat</i>) van Weddingen Eric (<i>Région Bruxelles-Capitale</i>) Kubla Serge (<i>Région Wallonne</i>) Ducarme Daniel (<i>Communauté française</i>)
- le Président de l'inter-groupe parlementaire	Duquesne Antoine
- deux membres du Bureau appartenant à la Régionale de Bruxelles désignés par le Bureau sur proposition du Président de la Régionale de Bruxelles	Demuyter Albert Draps Willem
- le Président de la Commission de Conciliation et d'Arbitrage	Michel Louis (a.i.)
- le Président des JRL	Mathen Denis
- la Présidente des Femmes PRL	Herzet-Govaerts Jacqueline
- un membre germanophone du Bureau désigné par celui-ci	Gentges Bernd
- éventuellement et sur proposition du Président du PRL, trois membres du Bureau cooptés par le Comité Exécutif à la majorité des 2/3	Hazette Pierre
- les Présidents d'Assemblée, les Ministres et Secrétares d'Etat en fonction	De Decker Armand Hasquin Hervé André Eric

- les anciens Présidents d'Assemblée, Ministres et Secrétaires d'Etat, membres du PRL."

Ancien Président d'Assemblée

Defraigne Jean

Anciens Ministres

Aubecq Charles

Bertouille André

Cornet d'Elzius Charles

Declety Arnaud

Fagnoul Bruno

Hatry Paul

Henrion Robert

Knoops Etienne

Mayence-Goossens Jacqueline

Monfils Philippe

Olivier Louis

Toussaint Michel

Tromont Michel

Van Offelen Jacques

4.2 *Fréquence des réunions*: presque une fois par mois

4.3 *Compétences*

Art. 8, § 2 des statuts:

"Le Comité Exécutif exerce les compétences du Bureau dans les limites fixées par celui-ci.

Le Comité Exécutif peut notamment recevoir mandat du Bureau d'exercer les compétences de celui-ci:

1) en période de crise gouvernementale

2) en période électorale

3) lors de négociations gouvernementales.

Le Comité Exécutif fait rapport au Bureau de l'exercice de son mandat. Il prépare les réunions des divers autres organes du PRL, traite les questions politiques urgentes, assiste le Président du PRL dans sa mission, forme les délégations du PRL, notamment en cas de négociations. Il est présidé par le Président du PRL."

5. Elections des mandats

Jean Gol a été réélu Président du PRL le 2 juillet 1995. Il a obtenu 4370 des 4714 voix valables. 344 ont voté non. Il était le seul candidat.¹³

Louis Michel a été élu Président du PRL par les membres du Congrès le 21 octobre 1995 pour achever le mandat de Jean Gol, décédé. Il y avait 1.034 votants. Ils ont exprimé 1.026 votes valables. 923 ont voté oui, 103 non.

Le 21 octobre 1995 le Comité Permanent a élu les Vice-Présidents, le Secrétaire général, le Secrétaire général adjoint et 25 membres du Bureau. Les résultats du scrutin:

¹³ *De Morgen*, 3 juillet 1995.

Vice-Présidents:	Didier Reynders	255 voix sur 302
	Michèle Detaille	212 voix sur 302
	Jean-Marie Severin	155 voix sur 302
Secrétaire général:	Jacques Simonet	278 voix sur 303
Secrétaire général adjoint:	Etienne Bertrand	280 voix sur 304

6. Le personnel du parti

Énumération des fonctions principales

a) Le cabinet du président du parti:

Le chef de cabinet:	Miller Richard
Le directeur de cabinet:	Rutten Benoit
Le porte-parole:	Burstin Francis
Le directeur-adjoint du cabinet:	Robe Jean-François
Le secrétaire général administratif:	Vandermeulen Lucien

b) Le Centre Paul Hymans

Michel Louis
De Croo Herman

c) Institut Libéral de Formation et d'Animation Culturelle (ILFAC)

Burstin Francis
Jadot Philippe

d) Les groupements de catégories spécifiques

Jeunes Réformateurs Libéraux (JRL)	Mathen Denis
Fédération des Étudiants Libéraux (FEL)	Baudrenghien Alex
Confédération des Organisations de Jeunesse (COJL)	Leclercq Christian
Fédération des Femmes PRL	Herzet Jacqueline
La Pensée Libérale (éditions, radio, TV)	Burstin Francis
Besace STL (sport, tourisme, loisirs)	Albert Clarisse Jadot Philippe
ReForm (recherche et formation socio-culturelles)	Jottard Françoise Leclercq Christian
Centre libéral d'Action et de Réflexion sur l'Audiovisuel (CLARA)	Cools Marc Bricteux Guy
Centre d'Aide au Développement dans la Liberté et le Progrès (Delipro)	Petitjean Charles
Coopération et Progrès	Brassinne Jacques
Solidarité libérale	N

7. Les cadres

Le PRL a:

conseillers provinciaux	82
députés permanents	10
conseillers communaux	1.192
échevins	250
bourgmestres	73

8. Les membres du parti

Le PRL comptait 33.949 membres en 1994 et 33.050 en 1995 dont deux tiers d'hommes et un tiers de femmes.

Le PRL national compte 5 fédérations provinciales et 21 fédérations d'arrondissement (+ la fédération d'Outre-Mer). Le PRL comporte également 288 sections locales.

9. Publications

Publications programmatrices

- *Le contrat de confiance entre le PRL et le citoyen.*
- *Déclaration de principes.*
- *Programmes électoraux.*
- *Discours.*

Périodiques

- *PRL Téléx* (bimensuel sauf périodes vacances)
- *PRL Documents* (mensuel sauf périodes vacances)
- *Liberté* (mensuel sauf périodes vacances)
- *Libéralisme* (trimestriel)

10. Comptes déclarés par le parti ¹⁴

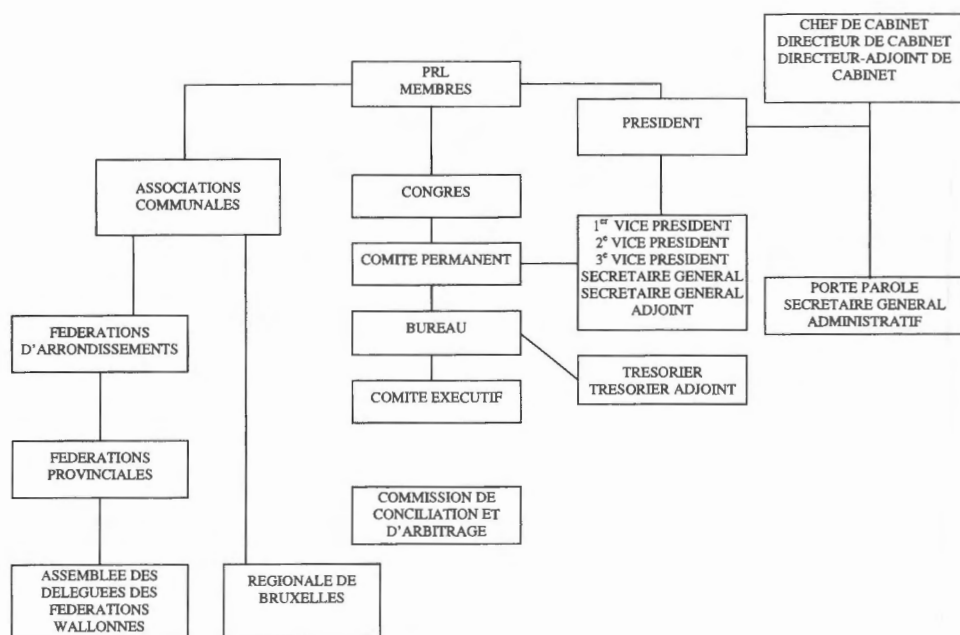
Les données figurant dans le rapport sont le résultat des activités de l'A.S.B.L. GESTION ET ACTION LIBÉRALE ¹⁵ pour la période du 1er janvier 1994 au 31 décembre 1995.

¹⁴ Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1994), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 1810/1 (S.O. 1994-1995) (Chambre), p. 41-49. Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1995), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 558/1 (S.O. 1995-1996) (Chambre), p. 41-49.

¹⁵ Créée en vertu de l'article 22 de la loi du 4 juillet 1989.

<i>Recettes</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>
- produits courants	102.563.050	132.451.455
<i>Dépenses</i>		
- charges courantes	81.140.082	128.147.265
- résultats financiers	573.457	1.055.856
- résultats exceptionnels	1.575.239	3.201.367
<i>Résultat:</i>	19.274.272	46.967

11. Organigramme

ECOLO

1. L'Assemblée Générale

ECOLO a organisé 8 assemblées générales en 1994-1995:

- Huy, 22 et 23 janvier 1994. Assemblée statutaire.
Ordre du jour: Restructuration du parti: fonctionnement et statuts.
Participants: 200 personnes
- Namur, 6 mars 1994. Assemblée thématique.
Ordre du jour: La place des femmes en politique.

Participants: 90 personnes

- Gembloux, 26 mars 1994. Assemblée électorale.

Ordre du jour: Poll électoral Europe et programme.

Participants: 140 personnes

- Namur, 23 avril 1994. Assemblée statutaire.

Ordre du jour: Restructuration du parti: statuts (suite et fin). Elections internes.

Participants: 220 personnes

- Namur, 14 octobre 1994. Assemblée électorale. Conseil de fédération élargi avec statut d'Assemblée Générale.

Ordre du jour: Evaluation des élections communales.

Participants: 180 personnes

- Spa, 29 janvier 1995. Assemblée électorale et statutaire.

Ordre du jour: Poll électoral Sénat. Modifications statutaires (suites Réforme Etat).

Participants: 300 personnes

- Bruxelles, 26 mars 1995. Assemblée thématique.

Ordre du jour: Congrès commun ECOLO-AGALEV. Sécurité sociale. Election Bureau fédéral.

Participants: 180 personnes

- La Louvière, 29 octobre 1995. Congrès thématique.

Ordre du jour: Orientation politique.

Participants: 465 personnes

2. Le Conseil de Fédération

2.1 Composition

Art. Y2.1 des statuts:

"Tous les Groupes régionaux sont fédérés au sein du Conseil de Fédération. Chaque Groupe régional y délègue deux représentants au moins choisis parmi les membres effectifs; chaque Groupe régional y délègue un représentant supplémentaire par tranche de 100 membres effectifs au sein du Groupe, comptés au 31 décembre de l'année précédente.

Le Conseil de fédération est composé des délégués des régionales et d'un nombre d'autres membres cooptés par le Conseil de fédération n'excédant pas 25% du nombre de délégués, soit 20% de l'ensemble du Conseil.

...

Chaque Groupe régional fixe souverainement la durée et l'étendue du mandat de ses délégués, sous réserve qu'un de ses délégués, effectif ou suppléant, soit mandaté pour 1 an au moins.

Les parlementaires (Chambre, Sénat, Parlement européen, Conseillers à la Communauté Française ou Germanophone, au Conseil Régional Wallon ou Bruxellois) ne peuvent être ni délégués ni membres cooptés du Conseil de fédération....

Une minorité, dans un Groupe régional, qui n'est pas représentée au Conseil de fédération, peut demander que deux de ses délégués y soient entendus.... Les délégués de la minorité sont invités mais n'ont pas droit de vote."

2.2 Nombre de participants

Avec droit de vote

Le nombre de participants varie en fonction du nombre de membres par groupe régional. Actuellement il y a 47 délégués des groupes régionaux et 3 délégués cooptés. Les délégués peuvent donc varier d'un mois à l'autre parce que les délégués sont choisis souverainement par leur groupe régional pour chaque réunion du Conseil de fédération.

Avec voix consultative

Les secrétaires fédéraux, les membres du Bureau du Conseil de fédération, les parlementaires de toutes assemblées, tout membre ECOLO qui le souhaite.

2.3 Fréquence des réunions: mensuelle (le troisième vendredi de chaque mois)

2.4 Compétences

Art. V.2.2 des statuts:

"Le Conseil de fédération est l'organe politique du Mouvement. Il assume la responsabilité politique du Mouvement entre deux Assemblées.

Dans cette optique et dans le respect des sphères d'autonomie prévues par le chapitre IV, il a pour missions:

- 1° de contrôler la gestion du Secrétariat fédéral...
- 2° de prendre position et de s'exprimer au nom du Mouvement sur les problèmes politiques, sur base des décisions et options de l'assemblée;
- 3° d'organiser et de coordonner les campagnes d'action et les prises de position décidées au niveau fédéral, national et international;
- 4° de régler l'organisation interne du Mouvement, et de définir l'organigramme du personnel;
- 5° de décider annuellement le budget fédéral et d'en vérifier l'exécution par le Secrétariat fédéral.

Un certain nombre de missions spécifiques sont attribuées explicitement au Conseil de fédération, à savoir:

- 1° l'adoption des procès-verbaux des Assemblées Générales (de manière à en permettre la publication rapide, un recours étant toujours possible auprès du Comité d'Arbitrage);
- 2° l'adoption de la plate-forme électorale en cas d'élection partielle pour la Chambre ou le Sénat, et en cas d'élection partielle des Conseils régionaux et communautaires;
- 3° l'adoption du Règlement d'ordre intérieur;
- 4° l'adoption de la procédure de constitution de la liste des candidats pour l'élection du Sénat et du Parlement européen;
- 5° l'approbation des listes électorales dans les cas prévu à l'art. VII.3.2;
- 6° l'arrêt de la procédure relative à la désignation des candidats, à l'établissement des listes électorales, et de son calendrier pour les élections européens, législatives, régionales, communautaires et provinciales, lequel débutera six mois au moins avant le terme prévu par la loi électorale;
- 7° l'appréciation du respect par les parlementaires et par les conseillers régionaux et communautaires de leurs engagements à l'égard du Mouvement (afin de

déterminer notamment, lorsque l'un d'entre eux est mis en cause, si sa démission s'impose et doit être proposée à l'instance compétente en vertu de l'art. VII.4);

8° l'adoption des modifications du règlement de procédure ayant trait au Comité d'arbitrage;

9° l'adoption du règlement d'ordre intérieur, des modalités d'organisation (y compris la désignation du ou des présidents de séance) et du contenu de l'Assemblée générale. En ce qui concerne ce contenu, le Conseil fédéral décide, pour chaque Assemblée Générale, sur avis du Secrétariat fédéral, s'il y a lieu de soumettre les statuts à révision, et dans l'affirmative, quels articles ou parties d'articles...;

10° la nomination et révocation des secrétaires de commissions.

Le Conseil de fédération assume également les compétences qui ne sont explicitement attribuées à aucun organe du Mouvement.

3. Le Secrétariat fédéral

3.1 Composition

Avec droit de vote

- les trois secrétaires fédéraux

Durant Isabelle

Josse Dany

Moraël Jacky

- les sept présidents des groupes parlementaires

Lannoye Paul (*Parlement Européen*)

Jonckheer Pierre (*Sénat*)

Deleuze Olivier (*Chambre*)

Cheron Marcel (*Conseil Comm. Française*)

Daras José (*Conseil Rég. Wallon*)

Nagy Marie (*Conseil Rég. Bruxellois*)

Jaegers Lambert (*Rat der Deutsch. Gem.*)

Avec voix consultative

Tout membre qui le souhaite.

Principalement les autres parlementaires et mandataires, ainsi que les membres du Bureau du Conseil de fédération, les permanents, les responsables des commissions thématiques, les experts, etc.

3.2 Fréquence des réunions: hebdomadaire (chaque vendredi)

4. L'Exécutif

Il s'agit d'un organe, sans nom précis ni existence statutaire, qui regroupe:

- un ou plusieurs des secrétaires fédéraux;

- un ou plusieurs des membres du Bureau du Conseil de fédération;

- le secrétaire général (= directeur administratif), éventuellement le trésorier-comptable;

- le directeur du centre d'études (le cas échéant);

- le personnel de secrétariat du siège fédéral.

Sa tâche est la gestion administrative courante: calendrier, dépenses courantes, etc.. Les réunions se tiennent le lundi; les décisions sont prises au consensus (ou, à défaut, reportées à une réunion du Secrétariat fédéral élargi).

5. Election des fonctions

5.1 Election du Secrétariat fédéral

Le Secrétariat fédéral a été élu par l'Assemblée générale le 23 avril 1994 pour une période de quatre ans.

	POUR	CONTRE	ABSTENTION
<i>Equipe</i>			
Durant-Josse-Moraël	102	42	23
<i>Individuellement</i>			
Durant I.	105		
Josse D.	106		
Moraël J.	129		

5.2 Election du Bureau du Conseil de fédération

Le Bureau a été élu pour un an le 17 juin 1994 par le Conseil de fédération. Le terme a été prolongé pour un an jusqu'à l'automne 1996.

	POUR	CONTRE	ABSTENTION
<i>Equipe</i>			
Adriaen-Burnotte-Dezille	33	3	2
<i>Individuellement</i>			
Adriaen C.	32	2	4
Burnotte D.	32	4	2
Dezille P.	30	5	3
<i>Coordination</i>			
Burnotte D.	34	4	0

6. Le personnel du parti

6.1 Enumération des fonctions les plus importantes

Direction du parti	direction collégiale de trois secrétaires fédéraux
Centre d'études	Somville Michel
Attachés de presses	Biérin Eric Hermie Vincent
Centre de formation	Somville Michel

Secrétaire général

Sondag Pierre

Commissions du Conseil de fédération

Agriculture

Secrétaires

Lambert Laurence

Klee Renaud

Société de l'information

Rombauts André

Carpet Danièle

Defeyt Philippe

Culture-Media

Simons Henri

Enseignement

Wertz Vincent

Environnement

Wespael Bernard

Immigration - Citoyenneté

N

Nord-Sud

Gorez Béatrice

Dujardin Bruno

Sécurité, paix et désarmement

Lamberts Philippe

Relations internationales

Gilon Bernard

Santé

Mariage Olivier

Socio-économique

Mont José

Logement

Mocole Alexandra

Monnier Bernard

Déchets

Streel Dominique

Transports et déplacements

N

Autres groupes de travail (hors commissions)

Aide à la jeunesse

Vanopdenbosch Brigitte

Aménagement du territoire

Cheron Marcel

Europe '96

Jonckheer Pierre

Femmes

Coenen Marie-Thérèse (coordination)

Lienard Claudine (secrétariat)

Formation

Piroton Gérard

Fonction publique

Coernelle Didier

Prisons

Decroly Vincent

Personnes sans abri

Decroly Vincent

Daems Alain

GT Syndicats

Dezille Patrick

Josse Dany

Forum Modes d'Emploi

C.I.R.A.T. (Antoine Bernard)

6.2 Collaborateurs parlementaires ¹⁶

	Collaborateurs de groupe	Collaborateurs individuel
Chambre et Sénat	4	9
Conseil Rég. Bruxellois	2	7
Conseil Rég. Wallon	2	8
Conseil Comm. Française	4	

6.3 Collaborateurs au siège du parti: 27 personnes

7. Les cadres

conseillers provinciaux	25
conseillers communaux	190
échevins	12

8. Les membres

ECOLO avait 2.406 membres en 1994 et 2540 membres en 1995. ECOLO est structuré en 173 sections locales et 15 groupes régionaux.

Distribution par sexe

	1994	1995
hommes	1.420	1.532
femmes	986	1.008
TOTAL	2.406	2.540

Distribution par groupe régional

	1994	1995
Arlon-Marche-Bastogne	55	93
Brabant wallon	343	410
Bruxelles	346	437
Charleroi	120	94
Dinant-Philippeville	126	110
Ostbelgien	48	56
Huy-Waremme	145	142
Liège	252	277
Mons	136	131
Namur	211	227

¹⁶ Les collaborateurs individuels sont des emplois mi-temps; les collaborateurs de groupe sont des emplois temps-plein.

Neufchâteau-Virton	43	38
Picardie	193	168
Soignies	95	104
Thuin	125	71
Verviers	164	178

9. Publications

9.1 Publication programmatrices

A l'occasion des élections européennes de 1994 et législatives de 1995: textes publiés dans les revues internes; édition de multiples tracts et brochures.

9.2 Brochures

- Dans la collection *Agir en Ecologie*:
Eau de vie, 1994, 104 p.

- Dans la collection *Dossiers de référence*:
Electromagnetisme et santé, 1994, 148 p.
Pesticides: le temps des alternatives, 1994, 115 p.
Les inondations en Région Wallonne, 1995, 87 p.

- Dans la collection *Notes Techniques*:
Décharges et Santé.
Gestion des boucs d'épuration.
Elevages intensifs.
Supprimer toute trace de dioxine.

- Co-édition:
Le nucléaire détrôné, 1994, 28 p.

9.3 Périodiques

- *ECOLO-Info*: mensuel d'information interne adressé à tous les membres (tirage: 2.500 exemplaires).
- *ECOLO en actions*: mensuel (tirage: 17.000 exemplaires).
- *Ecoles en Vert*: trimestriel de la commission Enseignement d'ECOLO (tirage: 2.500 exemplaires).
- *Journal de campagne*: à l'attention des membres pendant les périodes électorales de 1994-1995

10. Comptes déclarés par le parti ¹⁷

Les données figurant dans les rapports sont le résultat des activités enregistrées dans les comptes couvrant la période du 1er janvier 1994 au 31 décembre 1995 du parti Mouvement Ecolo (secrétariat fédéral), ainsi que de l' A.S.B.L. Ecodonta ¹⁸.

<i>Recettes</i>	1994	1995
- produits courants	102.016.026	93.209.699
- résultats financiers	40.290	79.859
- résultats exceptionnels	323.874	
<i>Dépenses</i>		
- charges courantes	102.481.226	95.449.067
- résultats exceptionnels		29.620
<i>Résultat:</i>	-101.036	-2.189.129

11. Organigramme

Etant donné qu'il ne s'est pas produit de modification par rapport à la situation de 1989, nous renvoyons à l'organigramme publié dans la "Morphologie des partis politiques francophones", *Res Publica*, 1990, n° 2-3, p. 344.

17 Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1994), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 1810/1 (S.O. 1994-1995) (Chambre), p. 59-67. Publication des rapports financiers des réviseurs d'entreprises sur la comptabilité des partis politiques (exercice 1995), *Commission de contrôle des dépenses électorales et de la comptabilité des partis politiques. Chambre des Représentants et Sénat*, 558/1 (S.O. 1995-1996) (Chambre), p. 67-75.

18 Créée en vertu de l'article 22 de la loi du 4 juillet 1989.

Het moeilijke keren van een kolos: de Europese Unie in 1995

Bart KERREMANS

Docent en Postdoctoraal Onderzoeker FWO aan de KU Leuven

I. Inleiding

Het voorbije jaar kan op vele vlakken een jaar van continuïteit en van een nieuw begin voor de Europese Unie beschouwd worden. Het was een jaar waarin een nieuwe Commissie aan de slag ging die overigens volgens een nieuwe procedure benoemd werd¹. Het was tevens een jaar waarin de Unie met vijftien i.p.v. twaalf leden aan de slag ging. In dit zelfde jaar trad uiteindelijk het Schengen-Akkoord in werking en werd voor het eerst een Europees collectief Akkoord (over het zwangerschapsverlof) in een richtlijn omgezet. Ondertussen trad fraude als nieuw te bestrijden probleem in de EU op de voorgrond en benoemde het Europese Parlement de eerste Europese Ombudsman.

Continuïteit was er evenwel ook. Zo bleef de Europese Unie kampen met het probleem van de enorme werkloosheid. Tevens werd er verder gewerkt aan de voorbereiding van de uitbreiding van de Europese Unie naar het oosten en het zuiden. Eveneens veel aandacht ging er naar de voorbereiding van de derde fase van de economische en monetaire unie (EMU), de problemen met de implementatie van de richtlijnen in het kader van de Interne Markt, de verkleining van de beruchte afstand tussen de Europese Unie en de burger, de uitbouw van een Europees ontwikkelingsbeleid en de sterkere internationale profilering van de Europese Unie inzake milieu en sociale zaken. In de intensifiëring van de relaties tussen de Europese Unie en de rest van de wereld was 1995 overigens een druk bezet jaar. Voor zowat alle regio's in de wereld werden initiatieven genomen ter verbetering van de betrekkingen. Meestal gebeurde dit op bilaterale basis, soms ook via interregionale initiatieven. Zo werd een akkoord met de Mercosur gesloten en werd de Top tussen de EU en de ASEAN van maart 1996 druk voorbereid.

Als men over continuïteit in de Europese Unie spreekt, dan kan men langzamerhand ook tot die continuïteit rekenen het feit dat steeds meer EU-voorzitterschappen te kampen krijgen met verkiezingen tijdens of vlak na hun voorzitterschap. Dat was reeds in 1994 het geval met het Duitse voorzitterschap. In 1995 was het niet anders (overigens ook niet in 1996 waarin het Italiaanse voorzitterschap met verkiezingen te maken krijgt). Middenin het Franse voorzitterschap vonden de Franse presidentsverkiezingen plaats. Dit had duidelijk een effect op de werking van de Europese Unie. Vanaf einde maart tot eind april lagen de werkzaamheden van de Raden nagenoeg volledig stil ook al ging het werk op het niveau van de Coreper's en de werkgroepen gewoon door. Ook het Spaanse voorzitterschap kreeg met verkiezingen af te rekenen. Deze vonden dan wel niet plaats tijdens dat voorzitterschap maar niet lang daarna. Bovendien bleek de enige be-

---

¹ Het Europese Parlement moest immers voor het eerst haar instemming aan deze benoeming geven.

staansreden van de Spaanse regering precies dat voorzitterschap te zijn ². Eerder dan een negatief effect, bleek dit een positief effect op dat voorzitterschap te hebben gehad. Vooral Gonzalez wilde van het Spaanse voorzitterschap gebruik maken om zich extra als staatsleider te profileren. Het was echter niet Gonzalez maar wel zijn minister van buitenlandse zaken, Javier Solana, die de meeste vruchten van het voorzitterschap kon plukken. In december werd hij immers de nieuwe secretaris-generaal van de NAVO.

Als men naar de omvang van de activiteiten van de EU in 1995 kijkt, dan valt nauwelijks te merken dat de EU ondertussen met drie lidstaten is uitgebreid maar toch met dezelfde structuren moest verderwerken. Wat wel te merken was, was de meer voorzichtige aanpak van de nieuwe Commissie. Reeds uit het wetgevende programma van de Commissie voor 1995 bleek dat deze instelling het aantal wetgevende initiatieven aanzienlijk had gereduceerd. Dit is een trend die overigens in het wetgevende programma van 1996 wordt verdergezet. Daarnaast hanteert de Commissie nu ook een andere werkwijze. Eerder dan direct met formele voorstellen uit te pakken, werkt ze nu met groenboeken en andere studies die eerst het voorwerp uitmaken van hoorzittingen en openbare discussies en pas daarna worden omgewerkt tot specifieke voorstellen. En zelfs dan nog lijkt deze Commissie eerder de voorkeur te willen geven aan kaderprogramma's en -beslissingen. Daarmee wil ze duidelijk aangeven dat ze het subsidiariteitsbeginsel strict wil toepassen.

Toch heeft de uitbreiding reeds op de EU gewogen. In de voorbereiding van de Intergoevernementele Conferentie van 1996 bleek immers reeds dat de nieuwe lidstaten andere visies hanteren ten aanzien van o.m. het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid. Ook is gebleken dat de komende uitbreidingen naar het oosten en het zuiden evenwichten in het gedrang dreigen te brengen waarop de Europese Unie ten dele gebouwd is. Het is dan ook zeer de vraag of de kolos die de Europese Unie het voorbije jaar is geworden maar die tevens bewezen heeft nog te kunnen varen, in staat zal zijn zich te keren in een richting die het mogelijk moet maken met twintig of meer leden verder te gaan.

II. Economische context

A. Economische groei en werkgelegenheid

Als er een probleem is dat de economische beleidsagenda van de Europese Unie gedurende het hele jaar heeft gedomineerd dan is het wel de werkloosheid. Met een gemiddeld werkloosheidspercentage van 10.7% van de beroepsbevolking gaat het hier over een probleem waarmee ruim 18 miljoen Europeanen te maken krijgen. Niet alleen heeft dit belangrijke sociale consequenties, ook budgetair weegt het zeer zwaar door.

Toch betekent dit helemaal niet dat er binnen de Europese Unie een consensus zou bestaan over de manier waarop dit probleem moet worden aangepakt. Dat is o.m. gebleken uit de nu bijna oeverloze discussies over de financiële ge-

---

² De Catalaanse regeringpartner van Gonzalez had immers bij het begin van het Voorzitterschap te kennen gegeven dat het zich op het einde daarvan uit de regering zou terugtrekken.

volgen die men moet verbinden aan het ondertussen berucht geworden Witboek omtrent Groei, Concurrentievermogen en Werkgelegenheid (COM (93) 700, zie Kerremans, 1994: 304-305). De economieën van de EU-lidstaten mochten zich dan al wat herpakt hebben in de loop van 1995, het effect daarvan op de werkgelegenheid was vrij gering. Volgens de Europese Commissie genereerde de economische groei van 2.7% in 1995 een toename van de werkgelegenheid van 0.75% van de beroepsbevolking van de EU (AV³ 1995: 31). In vergelijking met de totale werkloosheid van de EU gaat het hier slechts om een zeer geringe toename die overigens zeer ongelijk over de lidstaten verspreid is. Zo noteerde Duitsland een werkloosheid van 8.6% van de beroepsbevolking (december 1995, zie *European Voice*, 1995, 8: 31) terwijl dit voor België 10.3% was en voor Spanje 22.2%⁴.

Verre van een echte Europese strategie te genereren, blijft de Europese aanpak van het probleem vrij beperkt. Het bovenvermelde Witboek voorzag in een aantal strategieën (waaronder onderwijs, permanente vorming, arbeidsflexibilisering, reductie van de arbeidskost) om dit probleem aan te pakken. Daartoe behoorden ook een reeks projecten die door de Europese Unie zouden worden gefinancierd en die de werkgelegenheid moesten stimuleren. Op de Top van Essen werd het principe van de financiering van een reeks van die projecten goedgekeurd (Kerremans, 1995: 463). De Raad voor Economie en Financiën nam daarop een aantal beslissingen omtrent de regels die van toepassing zouden zijn op die financiën (AE, n° 6453: 11-12)⁵. Op de Top van Cannes werden dan ook, na lange en moeizame voorbereidingen, de eerste 500 miljoen ECU⁶ vrijgemaakt voor dergelijke projecten⁷. Grotendeels bleef het Europese antwoord op de werkloosheid tot dit alles beperkt. Voor het overige wordt het aan de lidstaten overgelaten om initiatieven te nemen i.v.m. arbeidsflexibilisering of de reductie van de arbeidskost.

B. Interne Markt

De maatregelen m.b.t. de Interne Markt stonden in 1995 vooral in het teken van de omzetting van de richtlijnen in het nationale recht van de lidstaten, de daarmee gepaard gaande bevordering van de administratieve samenwerking en de afwerking van het Interne Marktprogramma in een aantal sectoren (waaronder vooral het vrij verkeer van personen en de intellectuele eigendomsrechten).

(i) Implementatie en administratieve samenwerking

Uit het jaarlijks verslag over de werking van de Interne Markt blijkt dat de omzetting van de richtlijnen omtrent de Interne Markt in nationale wetten in ongelijke mate gebeurt in de diverse lidstaten. Het omzettingpercentage varieert immers van 96.3% (voor Denemarken) en 93.6% (voor Frankrijk, Nederland en Luxemburg) tot 85.4% (voor Duitsland) en 80.4% (voor Griekenland). Ook blij-

³ AV: Algemeen Verslag over de werkzaamheden van de Europese Unie

⁴ Voor de jongerenwerkloosheid (-25 jaar) ging het om 8.4 resp. 24 en 38.2%. Het EU-gemiddelde bedraagt hier 20.8%.

⁵ AE: Agence Europe

⁶ ECU staat tegenover iets meer dan 38 BEF.

⁷ Het gaat hier vooral over projecten m.b.t. Transeuropese netwerken, zoals de aanleg van de TGV-lijnen.

ken er meer problemen op te duiken in bepaalde sectoren. Terwijl een sector als sanitaire en fytosanitaire maatregelen een percentage van omzetting laat noteren van 91.5%, ligt dat voor intellectuele eigendomsrechten op 67% en voor overheidsopdrachten op 51% (zie tabel I en II in COM (95) 238: 17-18).

Omdat het respect voor de regels van de Interne Markt samenhangt met het wederzijdse vertrouwen van de lidstaten ten aanzien van de getrouwe uitvoering van de regels en de homogene toepassing ervan, heeft de Commissie van de administratieve samenwerking één van haar grote blijvende opdrachten in verband met het Interne Marktprogramma gemaakt. De Raad vertoont op dit terrein echter weerstand tegen verplichte samenwerking. Vandaar dat de Commissie de lidstaten wil overtuigen om op een vrijwillige basis contacten tot stand te brengen tussen de bureaucratie instanties van de lidstaten die instaan voor de controle op de rechtshandhaving van de interne marktregels. De eerste stappen in die richting werden gezet door de aanmaak van een databestand waarin de contactpersonen van de diverse administraties zijn weergegeven (AV, 1995: 54).

(ii) Het vrij verkeer van personen

Het vrij verkeer van personen vormde wellicht één van de grootste problemen in de EU in 1995. Nochtans werden ook hier een aantal successen geboekt. Ten eerste keurde de Raad in mei een verordening goed m.b.t. de invoering van een uniform visummodel. Het ging het om de eerste toepassing van artikel 100C van het Verdrag. In november volgde dan een verordening m.b.t. die landen waarvan de onderdanen in het bezit moeten zijn van een visum bij het overschrijden van de buitengrenzen van de EU (AV 1995: 12). Opvallend daarbij is dat de lidstaten bijkomende landen kunnen voorzien waarvan de onderdanen over een visum moeten beschikken. Op termijn valt deze bepaling moeilijk te rijmen met de doelstelling van de afschaffing van de controle aan de binnengrenzen van de EU. De Commissie diende immers een voorstel in om dergelijke controles tegen het einde van 1996 af te schaffen. De ervaringen met het Schengen Akkoord leren echter dat de kans op slagen van dit voorstel vrij gering is.

Men kan het afgelopen jaar als een succes en een zware tegenvaller voor het Schengen Akkoord beschouwen. Enerzijds trad het Akkoord op 26 maart in werking⁸. Daardoor vielen de personencontroles aan de binnengrenzen van het Schengengebied⁹ weg. Voor een vliegtuigreis van Brussel naar Londen moet men dus nog langs de personencontrole passeren, voor een trip van Brussel naar Madrid niet meer. De Schengen Conventie bevat evenwel een vrijwaringsclausule waarop landen zich kunnen baseren om tijdelijk terug grenscontroles in te voeren. Dat gebeurde ook vrij snel na de inwerkingtreding. Reeds na één week bleek dat Frankrijk bepaalde bepalingen van het Akkoord niet wilde toepassen. Daar-

⁸ In feite gaat het om het Uitvoeringsakkoord van Schengen. Dit akkoord werd in 1990 gesloten en moet het oorspronkelijke akkoord van 1985 uitvoeren (zie Fontanaud, 1996; O'Keefe, 1995: 23).

⁹ Het gaat om België, Nederland, Luxemburg, Duitsland, Frankrijk, Spanje en Portugal. Italië en Griekenland behoren ook tot de Schengengroep maar passen het akkoord voorlopig niet toe. Denemarken, Zweden en Finland zullen dat wellicht in 1996 doen (de procedure werd reeds opgestart). Het probleem dat zich daarbij stelt is de paspoort-vrije zone tussen deze landen en Noorwegen en IJsland. Die twee landen hebben overigens omwille van die reden de status van waarnemer gevraagd (European Voice, 1996, 1: 2).

toe behoorden het recht van politiediensten om een achtervolging in een andere Schengenstaat voort te zetten (Le Monde, 8-4-95; 22-4-95) en de afschaffing van de controles aan de binnengrenzen. Dat laatste was vooral een gevolg van de campagne voor de Franse presidentsverkiezingen. Daarin werden twijfels geuit over de effectiviteit van de controle tegen immigratie in Frankrijk's buurlanden¹⁰ en over de hoge mate van tolerantie in het Nederlandse drugsbeleid. Na de verkiezingen bleef het probleem van de grenscontroles opduiken. Centraal daarin stonden de Franse ergernis over het Nederlandse drugsbeleid en de reeks terreuraanslagen die in het voorjaar in Frankrijk gepleegd werden. Frankrijk vroeg daarom verschillende malen uitstel voor de toepassing van sommige Schengenbepalingen. Eerst ging het om drie maanden (na 26 maart), daarna om zes maanden en uiteindelijk om een jaar. In de loop van 1996 bleek overigens dat het dispuut tussen Frankrijk en Nederland over het Nederlandse drugsbeleid steeds zwaarder op de werking van Schengen begint te wegen.

Het vrij verkeer van personen kreeg overigens met nog een tweede groot probleem te maken. Dit had betrekking op de Europol-Conventie. Europol is niet echt een Europese politiedienst maar fungeert vooral als systeem voor de uitwisseling van informatie tussen de politiediensten in de EU-lidstaten. Daarmee wil men het probleem van de internationale criminaliteit (waaronder vooral de handel in drugs en de strijd tegen het terrorisme) effectiever aanpakken. Het grote probleem in deze conventie werd gevormd door de vraag of het Hof van Justitie van de EG betrokken moest worden bij de oplossing van geschillen omtrent bepalingen van de Conventie (Lepoivre, 1995: 329). De Benelux-landen waren hier voorstander van omdat politiesamenwerking een gevoelig terrein is en daarom geen ruimte kan openlaten voor verschillende juridische interpretaties. Daartegenover stond de Britse houding dat de Europol Conventie een onderdeel vormt van de zgn. derde pijler van Maastricht, dat het hier om een puur intergouvernementele samenwerking gaat en dat een instelling als het Hof hier dus geen rol toebedeeld kan krijgen¹¹. De halsstarrigheid waarmee John Major dit standpunt verdedigde had veel te maken met zijn zwakke politieke positie in Londen. Eén week na de Top van Cannes (waar de beslissing over de Conventie werd genomen) vond immers een verkiezing over het leiderschap van de conservatieven plaats. De tegenkandidaat van Major was de Eurosceptische Redwood. Toegevingen over de Conventie zouden de kansen van Major in deze verkiezing aanzienlijk verkleind hebben. Dat de andere Europese leiders daar terdege rekening mee gehouden hebben en dus aanvaardden dat een "agreement to disagree" werd bereikt, bleek uit de commentaar van Chirac (die de Top van Cannes voorzat): "*Le Conseil n'a pas voulu gêner John Major, qui se trouve chez lui dans une situation politique ardue*" (Le Monde, 29-6-95). Uiteindelijk werd de Conventie toch ondertekend. Alle lidstaten behalve het Verenigd Koninkrijk voegden daar echter een verklaring aan toe dat zij geschillen aan het Hof van Justitie zouden voorleggen. Deze oplossing zou voor 12 maanden gelden. Daarmee was het probleem echter niet van de baan. Geen enkel nationaal parlement startte de ratifi-

10 Zo verklaarde de latere president Jacques Chirac in Brest: "*Les Accords de Schengen ont pour ambition de renforcer notre frontière commune afin de lutter plus efficacement contre l'immigration. S'il en allait autrement, il appartiendrait à la France d'en tirer immédiatement les conséquences et de renégocier les conditions d'application de ces accords avec nos partenaires*" (Le Monde, 7-4-95).

11 De Europol Conventie is gebaseerd op artikel K.3. van het Verdrag betreffende de Europese Unie.

catieprocedure van de Conventie, verschillende onder hen, zoals dat van België, Nederland en Duitsland, omdat er geen duidelijkheid bestond over de rol van het Hof van Justitie. Op de Top van Madrid kwam de zaak dus terug op tafel. Daar probeerde Gonzalez de brokken te lijmen, evenwel zonder succes. De zaak zal dus blijven aanslepen tot op de Top van Firenze in juni 1996.

De discussies rond de uitvoering van Schengen en rond de Europol Conventie geven duidelijk aan dat het Europese integratieproces steeds meer moeilijkheden ondervindt van haar eigen succes. Schengen en Europol grijpen immers in op zaken die traditioneel tot de nationale soevereiniteit behoren en die bovendien kwesties raken die de dag van vandaag op veel publieke belangstelling kunnen rekenen. Politici tonen zich hier dus veel gevoeliger dan op sommige andere EU-dossiers¹². Bovendien zijn deze kwesties het gedroomde object van discussies "voor of tegen Europa". Dat bleek tijdens de Franse presidentsverkiezingen maar ook uit de hele Britse houding tegenover de Europese Unie. Wat dat laatste betreft, geeft de Europol discussie aan dat het Europese integratieproces voor een belangrijk deel van de Britse politieke klasse de grenzen van het toelaatbare reeds heeft overschreden. Koppel daaraan een eerste minister die over een snel slinkende meerderheid in zijn parlement beschikt, en meteen is aangegeven waarom de problemen van één land (het weze dan een grote lidstaat) de wil van de veertien andere kan blokkeren. Er valt af te wachten of dit in de toekomst zal veranderen. Men moet er immers rekening mee houden dat ook in de Labour Party, waarvan iedereen verwacht dat ze de volgende Britse verkiezingen (ten laatste in mei 1997) zal winnen, een belangrijke "Euro-sceptische" vleugel bestaat. Of deze zijn wil aan Tony Blair, de partijvoorzitter, zal kunnen opleggen, zal dus afhangen van de marge waarover Labour in het Lagerhuis zal kunnen beschikken. Als deze, net als in het geval van Major, tot enkele zetels meerderheid beperkt blijft (hoewel daar op dit moment geen indicaties van zijn), is Blair hetzelfde lot beschoren als zijn voorganger. In het andere geval valt af te wachten hoe de waarschijnlijke opvolger van Major zich op de diverse Europese dossiers zal positioneren. Het is immers verre van een uitgemaakte zaak dat Labour's houding ten gunste van een Europees sociaal beleid (wat toch een radicaal andere houding is dan deze van de Tories) ook betekent dat het op andere dossiers meer Europese integratie na wil streven. Cruciaal in deze context zal niet zozeer de Britse houding ten aanzien van Europol zijn, maar wel de keuze van Labour voor of tegen een toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de derde fase van de Economische en Monetaire Unie.

C. Economische en Monetaire Unie

Op het vlak van de Economische en Monetaire Unie (EMU) had 1995 iets halucinants. Enerzijds doken er problemen op die door sommigen als een overtuigend bewijs van de onmogelijkheid van de EMU werden gezien. Anderzijds ging het voorbereidingsproces gewoon door alsof de start van de derde fase slechts een kwestie van tijd is. De combinatie van beide gaf dan ook aanleiding tot menig speculatie voor of tegen de haalbaarheid van de EMU.

---

12 Een ander voorbeeld van die "gevoeligheid" is ongetwijfeld de Spaanse reactie op de beslissing van een Belgische rechter om twee asielzoekers die door het Spaanse gerecht gezocht werden voor hun vermeende betrokkenheid bij ETA-aanslagen, vrij te laten. Daardoor werd uitlevering aan Spanje onmogelijk.

(i) De problemen

Nieuwjaar 1995 betekende op monetaire vlak een grote ontzuivering voor het EMS. Eind december was de Mexicaanse peso ineengestort en dat had aanzienlijke gevolgen voor de Amerikaanse dollar teweeggebracht. Die zakte op zijn beurt ineen. Beleggers gingen dan ook op zoek naar de enige munt die steeds weer als reddingsboei fungeert: de Duitse mark. Dit had tot gevolg dat de andere munten in het EMS onder druk kwamen te staan. Speculaties over mogelijke devaluaties hadden tot gevolg dat de Spaanse peseta tot op haar bodemkoers in het EMS zakte, terwijl de Italiaanse lire, het Britse pond en de Zweedse kroon (alle drie munten die niet tot het EMS behoren¹³) zwaar onder druk kwamen te staan. Dat het precies om deze munten ging, had te maken met een mengeling van economische (vooral voor Zweden en Groot-Brittannië) en politieke (voor Spanje¹⁴ en Italië) factoren. Hoewel de monetaire storm eind januari ging liggen, bleef het vertrouwen in deze munten vrij zwak. Dat bleek toen de Barings Bank op 26 februari falliet ging. Opnieuw bracht dit een storm van speculaties teweeg die de Spaanse peseta dicht bij haar bodemkoers in het EMS bracht in die in zijn kielzog het Britse pond, de Italiaanse lire en de Zweedse kroon meesleurde¹⁵. De Spaanse regering wachtte echter niet totdat de peseta daadwerkelijk op haar bodemkoers zou terechtkomen. Op zondag 5 maart vroeg en verkreeg de Spaanse regering vanwege de Europese ministers van financiën de devaluatie van de peseta met 7%. Het ging om de vierde devaluatie in evenveel jaren (Le Monde, 7-3-95). Daaraan gekoppeld werd ook de Portugese escudo gedevalueerd (met 3.5%). Gezien de intensieve handelsbetrekkingen van Portugal met Spanje zou het uitblijven van een beperktere devaluatie van de escudo de concurrentiepositie van de Portugese bedrijven op de Spaanse markt té zeer hebben aangetast.

De opeenvolgende crises van EMS-munten brachten een golf van speculaties op gang over de haalbaarheid van de EMU. Sommigen zagen hierin het bewijs dat de EMU een droom zou blijven. Anderen vonden juist dat de reactie van het EMS op de crisis van de peseta aantoonde dat het aangepaste systeem afdoende werkte¹⁶. Sommigen zagen in de crisis zelf het afdoende bewijs dat een EMU broodnodig was. Zo schreef Le Monde (18-1-95): "*Le paradoxe, c'est que les attaques contre le peseta espagnole et la lire italienne soulignent à la fois la nécessité de créer une monnaie unique et la difficulté de sa mise en place*".

13 Van de nieuwe lidstaten trad voorlopig alleen de Oostenrijkse schilling tot het EMS toe. Dat gebeurde op 8 januari 1995.

14 De regering Gonzales zat opgescheept met een reeks schandalen en dreigde over kop te gaan als gevolg van een eventuele terugtrekking van de Catalaanse coalitiepartner. Uiteindelijk gebeurde dit ook in het najaar van 1995.

15 Andere EMS-munten kwamen ook onder druk zonder dat ze echter in de beurt van hun bodemkoers terechtkwamen. Vooral de Franse frank kreeg het omwille van de onzekerheden als gevolg van de presidentsverkiezingen, even moeilijk.

16 In augustus 1993 werden de fluctuatiemarges immers verruimd van $\pm 2.25\%$ tot $\pm 15\%$.

Wat echter wel gaandeweg duidelijk werd, was dat de kansen op de aanvang van de derde fase van de EMU begin 1997 zeer klein werden¹⁷. Ook hierover bestonden nogal wat speculaties. De Franse president François Mitterrand had in zijn laatste toespraak voor het Europese Parlement de doelstelling van 1997 nog eens onderlijnd. Hij was daarin gevolgd door zijn eerste minister, Edouard Balladur. De hoop op die unie tegen 1997 werd eveneens uitgedrukt door premier Dehaene en door gouverneur Verplaetse. De voorzitter van de Nederlandse centrale bank, Wim Duisenberg, verkondigde echter eind januari wat velen dachten maar niet zegden: de monetaire unie was onmogelijk te realiseren in 1997 (*Le Monde*, 31-1-95). Er was teveel monetaire instabiliteit (men geraakte zelfs niet aan de acht lidstaten die aan deze voorwaarde zouden voldoen) en teveel lidstaten konden niet aan de overige vier convergentiecriteria voldoen. Ook technisch gezien waren er redenen om de monetaire unie nog wat uit te stellen. Een nieuwe munt vergt immers een kostelijke, en dus best in de tijd gespreide aanpassing van betalingssystemen, computers in financiële instellingen, belastingssystemen, geldautomaten e.d. Die argumenten werden naar voor geschoven in een groenboek van de Europese Commissie over de overgang naar de derde fase (zie COM (95) 333) en in het Eerste Jaarverslag van het Europees Monetair Instituut. Uiteindelijk werden op 19 juni alle twijfels weggenomen. De ECOFIN (Raad van ministers van financiën en economie) stelde die dag bij unanimité vast dat 1997 niet haalbaar was. Op de Top van Cannes een week later, werd dit door de staatshoofden en regeringsleiders bevestigd.

(ii) Het scenario en de voorwaarden

Met de vaststelling van de onmogelijkheid van "1997" werd het scenario voor de realisatie van de monetaire unie zoals dat door de Commissie en het EMI was opgesteld waarschijnlijker. De Top van Madrid van december 1995 legde dat scenario vast. Het werkt via drie fases. Fase A behelst de beslissing van de Raad (samengesteld uit de staatshoofden en regeringsleiders) omtrent de landen die vanaf 1 januari 1999 deel zullen uitmaken van de monetaire unie. Die beslissing moet in principe voor juli 1998 vallen. Het moment zelf van de beslissing vormt nog stof van discussie. In april 1998 vinden er immers Franse parlementsverkiezingen plaats. Daarom wil de Franse regering dat de beslissing voor april valt. Overigens betekent dit beslissingsmoment ook dat de lidstaten eind 1997 aan de vijf criteria moeten voldoen. De eerste maanden van 1998 geven de lidstaten en de Commissie de tijd om de nodige gegevens te verzamelen en de evalueren. Daarna kan de beslissing vallen.

Fase B start op 1 januari 1999. Op die dag worden de Europese Centrale Bank en het Europees Stelsel van Centrale Banken opgericht. Tevens worden wisselkoersen van de munten die aan de monetaire unie participeren, ten opzichte van elkaar bevroren. Als gevolg van de beslissing van de Europese Raad van Madrid om de nieuwe Europese munt "euro" te noemen, houdt die dag de ECU op te

---

¹⁷ Het Verdrag betreffende de Europese Unie voorzag in de mogelijkheid op een monetaire unie vanaf januari 1997. Daartoe moest ten laatste eind 1995 vastgelegd worden dat 8 van de 15 lidstaten aan de vijf convergentiecriteria (cf. *infra*) voldeden. De beslissing daartoe zou door een Europese Raad (eigenlijk een Raad samengesteld uit de staatshoofden en regeringsleiders), bij gekwalificeerde meerderheid genomen worden, dit op voorstel van de Commissie, na advies van de ministers van financiën en na raadpleging van het Europese Parlement.

bestaan en wordt ze door de euro vervangen. Een "kritische massa van verrichtingen" moeten vanaf die dag in euro gebeuren. Dat moet o.m. voor staatsobligaties en voor verrichtingen van de betrokken monetaire overheden.

Op 1 januari 2002 start fase C. Deze duurt maximum zes maanden. In die periode worden de nationale munten door de euro vervangen. Op het einde van die periode, d.w.z. 1 juli 2002, wordt de euro het enige wettige betaalmiddel in de landen die tot de monetaire unie mochten toetreden.

Met de vaststelling van dit scenario zijn echter niet alle vragen beantwoord. Evenmin is er een einde gekomen aan de talloze speculaties over de haalbaarheid van de monetaire unie tegen 1999. Veel daarvan heeft te maken met de problemen die de lidstaten ook in 1995 hebben ondervonden om aan de vijf convergentiecriteria te voldoen. Inzake monetaire stabiliteit bleek dit reeds uit de turbulenties op de wisselkoersmarkten. Maar meer nog inzake overheidstekort en overheidsschuld zijn de problemen bijzonder groot. Op het vlak van inflatie daarentegen, leken de problemen kleiner te worden. Tabel 1 geeft hieromtrent meer details.

TABEL 1
Prestaties van de lidstaten op drie EMU-criteria (1995) ¹⁸

Lidstaat	Inflatie (in%)	Overheids- tekort (in % BNP)	Overheids- schuld (in %BNP)
België	1.4	-4.5	134.4
Denemarken	2.3	-2	73.6
Duitsland	1.6	-2.9	58.8
Griekenland	9	-9.3	114.4
Spanje	4.7	-5.9	64.8
Frankrijk	1.7	-5	51.5
Ierland	2.4	-2.7	85.9
Italië	5.4	-7.4	124.9
Luxemburg	1.9	0.4	6.3
Nederland	1.1	-3.1	78.4
Oostenrijk	2	-5.5	68
Portugal	3.8	-5.4	70.5
Finland	1	-5.4	63.2
Zweden	2.9	-7	81.4
Verenigd Koninkrijk	3	-5.1	52.5

Deze tabel geeft duidelijk aan dat slechts twee landen voor toetreding tot de monetaire unie in aanmerking kwamen: Duitsland en Luxemburg. De prognoses

¹⁸ Bron: Financial Times, 3-4-96: 2. De voorwaarden zijn de volgende: inzake inflatie: maximum 1.5% boven het gemiddelde van de drie best presterende landen; inzake overheidstekort: maximum 3% van het BNP; inzake overheidsschuld: maximum 60% van het BNP.

van 1996 geven echter aan dat het tot die twee beperkt blijft tenzij de voorwaarde over de overheidsschuld soepeler wordt geïnterpreteerd. Als men als voorwaarde "op weg naar de 60%" zou nemen dan zouden naast Luxemburg en Duitsland ook België, Nederland, Frankrijk, Oostenrijk, Denemarken en Finland tot de derde fase kunnen worden toegelaten. Al deze landen realiseren of plannen immers een begrotingstekort van 3% of minder in 1996 (voor Frankrijk: 1997). Finland moet dan wel tot het EMS toetreden¹⁹ terwijl in het Deense geval nog een parlementaire goedkeuring vereist is. Als men daarnaast de cijfers van 1995 met deze van de jaren daarvoor vergelijkt dan valt op hoe nagenoeg alle lidstaten aanzienlijk beter presteren op de criteria (zie Kerremans, 1995: 465). Toch bleef de Europese Commissie, daarin gevolgd door de ECOFIN hameren op het probleem van de "buitensporige tekorten" van de overheidsbegrotingen. Slechts drie landen, Ierland, Luxemburg en Ierland, werden geacht niet over een dergelijk tekort te beschikken (AV 1995: 33).

(iii) Wat daarna?

Stel dat de monetaire unie wel degelijk op 1 januari 1999 kan ingaan. Betekent dit dan dat de lidstaten van het keurslijf van de convergentiecriteria verlost zijn? Dat is een vraag die de Duitse minister van financiën, Theo Waigel, in het najaar van 1995 als een knuppel in het Europese hoenderhok gooide. Dat deed hij door de stelling te poneren dat na 1999 een systeem moest ingevoerd worden waarin EMU-lidstaten hun overheidstekort moeten beperken tot 1% van het BNP. Alleen in tijden van recessie zou een tekort van 3% aanvaardbaar zijn. Landen die dit percentage zouden overschrijden zouden een waarborg van 0.25% van hun BNP moeten storten aan de Europese Commissie. Indien het tekort gedurende twee jaar boven de 3% zou blijven, zou de waarborg een boete worden. Om dit alles te beoordelen zou een nieuwe Raad, de Stabilisatieraad, geïnstalleerd worden. Deze zou alleen uit de EMU-lidstaten bestaan en met speciale meerderheden werken.

De reacties van de lidstaten hierop waren niet onverdeeld negatief. Hoewel de 1%-norm niet meteen aanvaard werd, stemden de meeste lidstaten in met het principe dat ook na 1999 garanties moesten blijven bestaan voor het respect voor de convergentiecriteria. Het grootste probleem werd evenwel gevormd door de Stabilisatieraad. De meeste lidstaten (waaronder de Benelux-landen en Denemarken) en de Europese Commissie verwierpen de idee van een nieuwe instelling die los van de bestaande EU-instellingen zou kunnen opereren. De beoordeling van de begrotingsdiscipline na 1999 moest blijvend door de ECOFIN gebeuren. In feite verwijst het probleem van de Stabilisatieraad naar een ruimer probleem, m.n. dat van de relatie tussen de lidstaten die deel uitmaken van de monetaire

19 De toetreding van de Finse markka lijkt slechts een kwestie van tijd te zijn. Algemeen wordt verwacht dat het Finse parlement de zaak rond krijgt in het eerste semester van 1996. Voor Zweden ligt dit anders. Daar heeft de monetaire crisis van 1992 (waar de vrijwillige koppeling van de kroon aan het EMS moest losgelaten worden nadat de Zweedse centrale bank eerst een korte termijn interest van 500% had gehanteerd) een psychologische drempel t.a.v. het EMS gecreëerd. Een toetreding van de Finse markka zonder een toetreding van de Zweedse kroon ligt echter moeilijk. Beide landen voeren gelijkaardige produkten uit. Concurrentievervalsing door competitieve devaluaties van de kroon moeten derhalve, wat Finland betreft, via het EMS vermeden worden (zie European Voice, 1995, 12: 29 & Venna, 1995: 13).

unie en zij die (al dan niet voorlopig) buiten deze unie gebleven zijn. Dat probleem geraakte niet meer in 1995 opgelost. In de loop van 1996 deed de Commissie hier echter wel een aantal voorstellen over.

III. Begroting en financiën

A. De begrotingen van de voorgaande jaren

Begrotingen lijken wel ieder jaar omwille van één of andere reden de gemoeieren te verhitten. In 1994 ging het om de door het Parlement geweigerde kwijting voor de begroting 1992. Dat was een gevolg van de Spaanse en Italiaanse weigering om de boetes voor de overschrijding van de melkquota te betalen en van de opinie van het Europese Parlement dat de Commissie té weinig tegen fraude ondernam. Beide argumenten waren in 1995 niet meer van toepassing. Enerzijds was er reeds in oktober 1994 een oplossing voor de Italiaanse en Spaanse boetes gevonden. Met terugwerkende kracht werden de melkquota's verhoogd zodat de betrokken boetes lager uitvielen. Anderzijds manifesteerde de nieuwe Commissie zich zeer sterk in het de bestrijding van de fraude. Daarom maakte het Parlement geen bezwaren meer voor het verlenen van de kwijting aan de begrotingen van 1992 en 1993.

Wat de begroting van 1995 betreft, kan gesteld worden dat er zich een spectaculair probleem stelde dat echter vrij snel opgelost werd. Voor de vaststelling van deze begroting hadden zich in de loop van 1994 ernstige problemen gesteld. Dit was vooral te wijten aan het uitblijven van een ratificatie door alle lidstaten van het Eigen Middelen Besluit van 31 oktober 1994²⁰. Daardoor moest de EU een begroting opstellen binnen de oude inkomstenmarges (1.2% van het communautaire BNP). Daarnaast bleek het Parlement zich ook steeds meer te ergeren aan het onderscheid tussen verplichte en niet-verplichte uitgaven in de procedure van artikel 203. Daardoor had het Parlement in haar eindbesluit over de begroting 1995 nog een aantal amendementen aan uitgaven aangebracht. De Raad was echter van oordeel dat het hier om verplichte uitgaven ging en daar kan het Parlement overeenkomstig artikel 203, lid 4 geen amendementen in aanbrengen. Juridisch was de begroting 1995 dus aanvechtbaar. De Raad bracht de zaak dan ook voor het Hof van Justitie. Die vernietigde in haar arrest C-41/95 van 7 december 1995 de begroting 1995. Opvallend was evenwel dat deze vernietiging niet het gevolg was van een door het Hof gehanteerde classificatie van de uitgaven. Dat moeten, zo stelde het Hof, de betrokken instellingen maar in onderling overleg doen. De vernietiging was een gevolg van het feit dat de verschuiving van verplichte naar niet-verplichte uitgaven betekende dat het Parlement het maximum stijgingspercentage van deze uitgaven had overschreden. Dat percentage moet volgens artikel 203 lid 9 in een Interinstitutioneel Akkoord vastgelegd worden (wat op 29 november 1994 was gebeurd, zie tabel 23 in AV 1994: 410) en daarna door de betrokken instellingen gerespecteerd worden. Het Hof hield zich dus afzijdig in de bijzonder netelige kwestie van het exacte onderscheid tussen de verplichte en de niet-verplichte uitgaven. Om vervelende gevolgen voor de lopende begroting te vermijden, besliste het Hof dat de gevolgen van de vernietigde begroting 1995 geldig zouden blijven totdat een aangepaste begroting 1995 werd vastgesteld, iets wat ondertussen is gebeurd.

²⁰ Publikatieblad EG, L 293, 12-11-94: 9-13

Het interessante aan deze hele kwestie is dat hoewel het onderscheid tussen verplichte en niet-verplichte uitgaven voordurend een twistappel vormt tussen het Europese Parlement en de Raad, het verschuiven in dit onderscheid juridische consequenties met zich meebrengt. Dat geeft de Raad de mogelijkheid om eenzijdige verschuivingen in het onderscheid voor het Hof van Justitie aan te vechten. Voor het Parlement vereist dit wellicht een andere strategie. Eenzijdige handelingen zullen daarin plaats moeten maken voor wijzigingen die met de Raad zijn afgesproken. Op die manier vormen de verschillende juridische aspecten van de begrotingsprocedure een garantie dat een zeker evenwicht tussen de twee belangrijkste begrotingsautoriteiten gehandhaafd blijft. Uit de vaststelling van de begroting 1996 bleek dat een dergelijk evenwicht optimaal kan functioneren.

B. De begroting 1996

De begroting 1996 was de eerste begroting die werd vastgesteld door de uitgebreide Unie. Het was de tweede begroting die rekening moest houden met de macro-economische parameters van een EU van vijftien lidstaten. Daartoe werden de financiële perspectieven die in het bovenvernoemde Interinstitutionele Akkoord werden vastgelegd technisch aangepast voor de periode 1995-1999. Grafiek 1 geeft aan hoe die perspectieven doorwerken in het relatieve belang van de grootste uitgavenposten²¹ en welke verandering dit in het uitgavenpatroon van de EU teweegbrengt. Daarmee moet rekening gehouden worden met een toename van het uitgavenmaximum van 1.21% van het communautaire BNP in 1995 tot 1.27% van dat BNP in 1999. De facto lag dat maximum in 1995 nog op 1.20% omdat het Eigen Middelen Besluit van 1994 (dat die maxima had vastgelegd) nog niet door alle lidstaten was geratificeerd. Hetzelfde probleem stelt zich overigens voor de begroting 1996 (cf. infra).

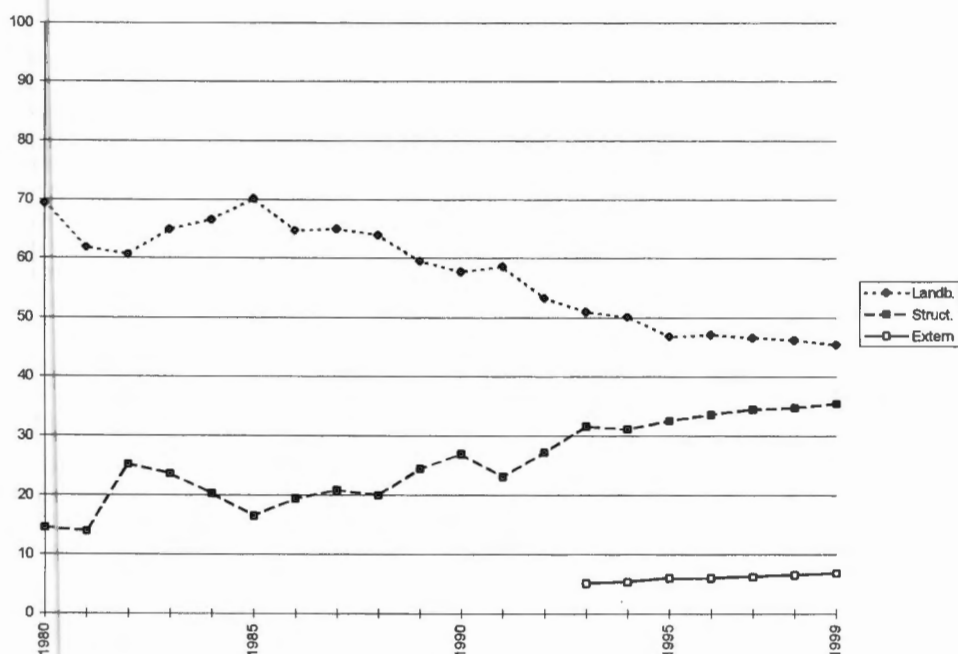
GRAFIEK 1

Deze grafiek geeft duidelijk aan hoe de Europese Unie de lijnen van haar begrotingsbeleid zoals die sinds 1992 werden uitgetekend, tracht door te trekken tot in 1999. De belangrijkste ingrediënten daarin vormen de afbouw van het aandeel van het landbouwgarantiebeleid, de toename van de middelen voor het structureel beleid (wat vooral in het voordeel van de armere lidstaten speelt) en de toename van de aandacht voor de internationale verantwoordelijkheden van de EU. Daarin spelen de relaties met Centraal en Oost-Europa, met de landen uit het Middellandse zeegebied en met de ACP-landen²² een centrale rol. Wat deze externe acties betreft werd een verdeelsleutel op de Top van Cannes afgesproken. Daarmee werd een compromis vastgelegd tussen Duitsland (dat veel aandacht voor Centraal en Oost-Europa bepleit) en Frankrijk (dat zich meer op het zuiden en op de ACP-landen richt).

Zoals gesteld werd de vastlegging van de begroting 1995 gekenmerkt door bittere discussies tussen Parlement en Raad over de omvang van de verplichte en de niet-verplichte uitgaven (zie Kerremans, 1995: 468-469). Daarmee werd de eer-

21 Bron: Gegevens tot 1994: Rapporten Rekenkamer 1980-1994; Gegevens vanaf 1995: AV 1995: 433. Het gaat telkenmale om vastleggingskredieten.

22 Het gaat om 70 landen (veelal oud-kolonies van EU-lidstaten) in Afrika, de Stille Zuidzee en het Caribisch Gebied waarmee de EU preferentiële handelsbetrekkingen onderhoudt.

ste toepassing van het "ad hoc" overleg voor de goedkeuring van de Ontwerpbegroting door de Raad een mislukking²³. Met de begroting 1996 vormde dat een wezenlijk verschil. Het ad hoc overleg resulteerde dit keer wel in een akkoord over de verplichte uitgaven (vooral dan voor de landbouwgarantie). Dat nam meteen een zware hypotheek van de begrotingsprocedure weg en liet een normale vaststelling van de begroting toe²⁴.

Ondanks dit vrij soepele verloop, bleef er zich in 1995 een probleem stellen. De vaststelling van de begroting binnen een uitgavenmaximum van 1.22% van het communautaire BNP was voorlopig hypothetisch. De oorzaak daarvan lag niet in Straatsburg of in Brussel, maar in Den Haag.

De vaststelling van de uitgavenmaxima gebeurt door een Eigen Middelenbesluit. Een dergelijk besluit moet door de diverse lidstaten worden geratificeerd. Tot op heden is Nederland de enige lidstaat die dat niet heeft gedaan. Zolang dit

23 Dat "ad hoc overleg" werd vastgelegd in het Interinstitutionele Akkoord van 29 oktober 1993 en voorziet in een Trialoog tussen Commissie, Raad en Parlement voordat de Raad de Ontwerpbegroting vastlegt. Dit geeft het Parlement de mogelijkheid op meer inpraak op de vastlegging van de verplichte uitgaven.

24 Het enige zware meningsverschil had betrekking op het bedrag dat uitbesteed zou worden voor de landen uit het Middellandse zeegebied. Terwijl de Raad (als gevolg van het compromis op de Top van Cannes) 900 miljoen ECU wilde besteden, wilde het Parlement dit tot 700 miljoen ECU beperken. Het compromis was uiteindelijk dat het verschil van 200 miljoen op de financiële reserve van de begroting 1996 werd gezet. Het bedrag kan dus besteed worden, indien de omstandigheden dat vereisen (zie *European Voice*, 1995, 10: 4).

het geval is, blijft het oude maximum, m.n. 1.20%, van toepassing. De redenen hiervoor moeten gezocht worden in de ergernis van de Tweede Kamer met het onevenwicht tussen de bijdrage van Nederland aan het communautaire budget en datgene wat het er uit terugkrijgt. Berekent in de bijdrage per capita is Nederland momenteel de grootste netto-bijdrager aan dat budget. De financiële perspectieven voor 1995-1999 zoals die in het Eigen Middelenbesluit van 1994 zijn vastgelegd, verhogen de omvang van die netto-bijdrage nog eens. Dat is, vooral bij de VVD (die deel uitmaakt van de Nederlandse regeringscoalitie) op verzet gestoten. De kritiek is dat de andere grote netto-bijdragers, het Verenigd Koninkrijk en Duitsland, kunnen genieten van een compensatieregeling die het verschil tussen hun bijdrage en hun ontvangsten wat mildert. Voor Nederland is er geen dergelijke regeling.

Het Nederlandse verzet heeft echter een ruimere betekenis. Het geeft uitdrukking aan de toenemende ergernis van de "rijkere" lidstaten met de toename van hun budgettaire bijdragen aan het EU-budget. Omdat het relatieve belang van de rechtstreekse bijdrage op basis van het BNP toeneemt²⁵, wordt de verzwaring van de budgettaire consequenties van het Europese integratieproces voor deze landen direct tastbaar in hun nationale begrotingen. Dat gebeurt op een moment dat er in deze begrotingen, omwille van de convergentiecriteria voor de EMU, zwaar gesnoeid moet worden. Met de te verwachten uitbreidingen van de EU, begin volgende eeuw, mag men verwachten dat dit conflict nog scherper zal worden. De club van de netto-bijdragers zal immers groter worden - de verwachte nieuwe lidstaten zijn immers allen, op Malta²⁶ na, nog armer dan de armste EU-lidstaat van het moment: Griekenland - terwijl het verschil tussen bijdrage en ontvangsten zal toenemen (Kerremans, 1996).

IV. Sociaal beleid

Het sociaal beleid van de Europese Unie werd het afgelopen jaar gekenmerkt door twee markante gebeurtenissen. Ten eerste lanceerde de Commissie een Tweede Sociaal Actieprogramma ter uitvoering van het Sociaal Handvest van december 1989. Ten tweede slaagden de Europese sociale partners er voor het eerst in een Europees Sociaal Akkoord te sluiten. De Raad zette dit om in een richtlijn. Daarmee werd voor het eerst de mogelijkheid van artikel 4 van de Overeenkomst betreffende de Sociale Politiek benut²⁷. Het desbetreffende akkoord had betrekking op het zwangerschapsverlof dat op 14 weken werd vastgesteld.

V. Landbouwbeleid

Het landbouwbeleid van de Europese Unie concentreerde zich in 1995 rond een viertal thema's: de jaarlijkse vaststelling van de landbouwprijzen en de ver-

---

²⁵ De BNP-bijdrage is een bijdrage die betaald moet worden om het verschil te overbruggen tussen de inkomsten uit BTW-heffingen, douaneheffingen en landbouwheffingen en het maximumniveau van de uitgaven dat is uitgedrukt in een percentage van het communautaire BNP. Gezien deze bijdrage van elk van de lidstaten in verhouding staat tot het aandeel van het BNP van elke lidstaat in het BNP van de EU, noemt men deze bijdrage de BNP-bijdrage.

²⁶ En Slovenië, maar dat heeft nog geen officieel verzoek tot toetreding ingediend.

²⁷ Het gaat om een overeenkomst waarbij het Verenigd Koninkrijk als enige EU-lidstaat geen partij is.

dere aanpassing van de markordeningen in het licht van de afwerking van de hervorming van 1992, het opvangen van de effecten van de monetaire schommelingen op de landbouwsectoren in sommige lidstaten en de aanpassing van sommige sectoren aan de akkoorden die in het kader van de GATT Uruguay Ronde waren gesloten.

De jaarlijkse vaststelling van de landbouwprijzen was opnieuw een moeilijke bevalling. Nochtans waren de omstandigheden voor deze beslissing veel gunstiger dan in het verleden. De produktie is onder controle, het graanverbruik is toegenomen wat een gunstig effect heeft op de overschotten²⁸, en de landbouwincomens zijn gestegen (AV 1995: 216). Toch bleek de vaststelling van de landbouwprijzen een moeilijke zaak. Dat had te maken met discussies rond melkquota (vooral voor Italië en Griekenland²⁹), de marktordeningen die nog voor een aantal sectoren moesten worden vastgelegd, de politiek gevoelige discussie over het dierentransport en de pijnlijke gevolgen van de monetaire schommelingen op de situatie van de landbouwers in sommige sectoren (zoals tuinbouw) en sommige lidstaten (zoals België). Het prijzenpakket dat uiteindelijk na een marathonzitting op 22 juni werd vastgesteld, bleef evenwel vasthouden aan de orthodoxie van de landbouwhervorming: de prijzen werden bevroren op het peil van het lopende seizoen (met uitzondering van de interventieprijs voor melk).

Zoals reeds werd aangegeven bij de bespreking van de EMU, hebben er zich in het voorbije jaar tal van monetaire schommelingen voorgedaan. Sommige munten ondervonden een waardedaling, andere niet. Voor de landbouw betekende dit dat de produkten komende uit landen met een gedeprecieerde munt (zoals Spanje en Italië) goedkoper waren geworden, wat schade dreigde toe te brengen aan de landbouwproduktie van landen met een stabiele munt. In België werd dit zichtbaar in alarmkreten van de tuinbouwsector tegen de invoer van goedkopere Spaanse tomaten. Op 22 juni keurde de Landbouwradaad dan ook een regeling goed die de lidstaten toelaat de dalingen van de landbouwincomens die veroorzaakt zijn door de monetaire schommelingen te compenseren. De steun dient evenwel beperkt te blijven tot de getroffen landbouwsectoren en moet in omvang beperkt blijven tot de geleden schade. Tevens moet de steun over een periode van drie jaar afgebouwd worden en moest nog de instemming van de Commissie (op basis van artikel 93 EU) bekomen worden (Doc. EP, A4-213/95). Een principiële instemming voor dergelijke steun werd op 25 oktober door de Commissie toegezegd.

Op 1 januari 1995 traden de Akkoorden van de Uruguay Ronde in werking. Dat had tot gevolg dat de Europese Unie in verschillende landbouwsectoren steunreducties moest invoeren, vooral wat de exportsteun betreft, en haar tarifaire handelsbelemmeringen moest afbouwen. Dat gebeurde ondertussen voor de sectoren wijn, bananen (waarvoor de Verenigde Staten een klacht bij het Geschillenregulingsorgaan van de Wereldhandelsorganisatie heeft neergelegd), rijst en rundsvlees (AV 1995: 222-226).

---

²⁸ Als gevolg hiervan werd b.v. de verplichte braaklegging van landbouwgronden voor de produktie van graan voor middelgrote en grote landbouwbedrijven die in aanmerking wenssen te komen voor de financiële compensaties voor de reductie van de interventieprijs, verlaagd van 12 naar 10% (AV 1995: 220).

²⁹ Deze werden definitief verhoogd.

VI. Buitenlands beleid en externe betrekkingen

Tijdens het voorbije jaar heeft de Europese Unie haar zichtbaarheid in de wereld aanzienlijk kunnen versterken. Het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) geraakte langzaam maar zeker uit het Joegoslavische slop waarin het de voorbije jaren was terechtgekomen. In dat kader werd overigens voor het eerst gebruik gemaakt van de mogelijkheid van de gekwalificeerde meerderheid³⁰ (m.n. betreffende de beslissing van de anti-persoonsmijnen). Op het vlak van de externe economische betrekkingen kende 1995 een ware "boom". Niet alleen werd er intensief verder gewerkt aan de intensifiëring van de relaties tussen de Europese Unie en haar Centraal- en Oosteuropese burenen. Tevens werd er gewerkt aan de vernauwing van de economische banden met tal van andere landen in de wereld. De intensiteit op dat vlak was dermate groot, dat vragen beginnen te rijzen omtrent de verenigbaarheid van de daaruit resulterende akkoorden met de verplichtingen van de Europese Unie in de Wereldhandelsorganisatie. Ook werden vragen opgeworpen omtrent de noodzakelijke evenwichten die er moeten gerealiseerd worden in de betrekkingen van de EU met diverse delen van de wereld.

A. De betrekkingen met de ACP-landen

Eén van de belangrijkste thema's op de agenda van de EU in 1995 was ongetwijfeld de hernieuwing van het financiële protocol van de Vierde Conventie van Lomé. Het gaat hier om een herziening "mi-parcours". In 2000 moet immers een nieuwe Conventie gesloten worden. In deze herziening kwamen de aloude discussies rond de ACP-conventies weer boven. Daarin staan de tegenstelling tussen handel en steun ("Trade versus Aid") centraal. Sommige EU-lidstaten wensen een verbetering van de betrekkingen met de ACP-landen te realiseren door hen een betere toegang tot de EU-markt toe te kennen. Het gaat hier dan vooral om de noordelijke lidstaten. Een andere groep van lidstaten, met Frankrijk op kop, wensen die verbetering vooral waar te maken door een toename van de financiële hulp. Dit gebeurt via twee instrumenten: leningen van de Europese Investeringsbank en financiële steun van het Europees Ontwikkelingsfonds (EOF). De discussies tussen de EU-lidstaten richtten zich dan ook al snel op de omvang van de financiële middelen voor het Achtste EOF. De Commissie stelde een bedrag van 14.3 miljard ECU voor³¹. Frankrijk (op dat moment Raadsvoorzitter) stelde 14.6 miljard voor. De ACP-landen eisten 15.8 miljard (AE, n° 6421: 6). Het door de Commissie voorgestelde bedrag betekende een nominale stijging van 21.5% ten opzichte van het Zevende EOF. In reële termen ging het echter om hetzelfde bedrag, ondanks de uitbreiding van de EU van twaalf naar vijftien lidstaten. Bovendien wilden twee van de drie grootste bijdragers aan het EOF, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk, hun bijdrage gereduceerd zien. Duitsland wilde dit door de bijdrage in ECU constant te houden (wat een reductie in DM zou betekenen) terwijl het Verenigd Koninkrijk een algemene reductie voorstond.

30 Artikel J.3, lid 2 EU stelt dat de Raad bij unanimiteit kan beslissen over welke beslissingen i.v.m. een gemeenschappelijk optreden de Raad bij gekwalificeerde meerderheid zal beslissen. In het geval van de anti-persoonsmijnen gebeurde dit op voorstel van België.

31 Een ECU komt overeen met iets meer dan 38 BEF.

Terwijl de ministeriële conferentie van de EU en de ACP in februari al gauw de handelsconcessies van de EU aanvaardde (AE, n° 6420: 4 & n° 6421: 5-6)³², bleef een compromis over de omvang van het Achtste EOF uit (AE, n° 6422: 6). Een doorbraak in dat dossier was slechts mogelijk na een compromis tussen de staats-
hoofden en de regeringsleiders van de EU op de Top van Cannes over de verdeling van de communautaire middelen voor steun aan derde landen. Op 30 juni (drie dagen na die Top) werd dan ook een compromis over het EOF tussen de EU en de ACP-landen bereikt. Het omvatte o.m. een dotatie van 12.9 miljard ECU aan het Achtste EOF (wat dus aanzienlijk minder is dan aanvankelijk voorgesteld door de Commissie en Frankrijk) en van 1.6 miljard aan de Europese Investeringsbank. Bovendien werd de toebedeling van de hulp gewijzigd. Voortaan gebeurt dit in twee schijven. Indien een land de eerste schijf slecht beheert of slecht besteedt, dan wordt de tweede schijf niet uitbetaald en onder de andere ACP-landen verdeeld (AE, n° 6514: 7-8). De conclusie van deze discussie is echter verre van positief. Met vijftien lidstaten betaalt de Europese Unie uiteindelijk slechts evenveel als met twaalf lidstaten. Overigens zijn 450 miljoen ECU voor het Achtste EOF afkomstig van middelen van het Zevende EOF die ongebruikt waren gebleven nadat Soedan, wegens massale schendingen van de mensenrechten, van enige steun was uitgesloten (Le Monde, 24-6-95).

B. Betrekkingen met de landen van Centraal- en Oost-Europa

In de relaties tussen de Europese Unie en de landen van Centraal en Oost-Europa stonden twee thema's centraal: de associatie-akkoorden en de voorbereiding van de toetreding³³.

(i) De Europa-Akkoorden

Op het vlak van de associatie-akkoorden traden de Europa-Akkoorden met Roemenië en Bulgarije op 1 februari 1995 in werking. Ondertussen werd gewerkt aan de uitbreiding van de cumulatierregels i.v.m. de oorsprong van produkten van de Visegrad-landen naar Roemenië en Bulgarije. Dat laat toe een produkt dat in verschillende van deze landen is geproduceerd sneller te laten profiteren van de handelsvoordelen van de Europa-Akkoorden. Door de cumulatierregels wordt het immers sneller als een produkt van oorsprong uit een geassocieerd land beschouwd.

Belangrijk was ook dat de Europese Unie op 12 juni Europa-Akkoorden heeft gesloten met de Baltische Republieken (AE, n° 6499: 7; Peers, 1995). Op basis van artikel 238 EU heeft het Europese Parlement haar instemming met deze akkoorden betuigd³⁴. Op dit moment is het ratificatieproces in de diverse lidstaten aan de gang.

---

32 Dit pakket had o.m. betrekking op een betere toegang voor landbouwprodukten (met een douaneheffing van gemiddeld 16% voor produkten vallend onder het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid) en op een geografische spreiding van de cumulatie van de oorspronkelijkheidsregels (cumulatie van "local content").

33 Het PHARE-programma werd ondertussen naar Kroatië en Macedonië uitgebreid. De uitbreiding werd ondertussen tijdelijk opgeschort wegens de Kroatische aanvallen op Krajina.

34 Zie doc. EP, A4-264/95 (Estland), A4-263/95 (Letland) en A4-262/95 (Litouwen).

Met Slovenië werd eveneens een Europa-Akkoord gesloten. Daar zijn echter nog de discussies aan de gang over de inhoud van de Interim-Overeenkomsten (dat zijn vooral handelsbepalingen die van toepassing zijn zolang het ratificatieproces niet rond is).

Overigens vormde de financiële steun aan de landen van Centraal en Oost-Europa één van de grote thema's van de Europese Raad van Cannes. De afweging die daar tussen steun aan de ACP-landen, de landen van het Middellandse Zeegebied en de landen van Centraal en Oost-Europa werd gemaakt, resulteerde in de toebedeling van 6.6 miljard ECU aan deze laatste voor de periode 1995-1999 (Bull. 6-1995: I.57).

(ii) De uitbreiding

In de loop van 1995 werd uitvoering gegeven aan de besluiten die inzake de voorbereiding van de uitbreiding op de Top van Essen van december 1994 waren genomen. Dit hield twee zaken in. Ten eerste de toepassing van de gestructureerde dialoog en ten tweede de analyse door de Commissie van de problemen van een dergelijke uitbreiding.

Het eerste resulteerde alvast in een ruim aantal Raadsbijeenkomsten waaraan de landen van Centraal en Oost-Europa konden participeren. In totaal ging het om 13 zittingen van verschillende Raden (Bull. 12-1995: bijlage 6; Europe Documents, n° 1943: 3-4). Vanaf 29 mei werden de Baltische Staten in deze dialoog betrokken. Vanaf 12 juni vielen Malta en Cyprus dezelfde eer te beurt (AE, n° 6499: 6). Met de gestructureerde dialoog wil de Europese Unie de betrokken kandidaat-lidstaten de kans geven om hun problemen met de opname van de EU-regels (de zgn. *acquis communautaire*) met de EU-lidstaten en met de Commissie te bespreken. Toch kan men deze dialoog niet als een onverdeeld succes beschouwen. Het eerste jaar van ervaringen met deze dialoog toonde aan dat de Centraal en Oosteuropese landen de vergaderingen veelal gebruiken om de EU te bewijzen hoe goed ze wel opschieten met de aanpassing van hun wetgeving aan deze van de EU. Daardoor kwamen echter zodanig veel onderwerpen op deze vergaderingen aan bod, dat grondige discussies onmogelijk werden gemaakt. Dit had tot gevolg, zo citeerde *European Voice* een betrokken ambtenaar (1996, 8: 11), dat "*these meetings have degenerated into exercises generating a degree of boredom exceptional even by the generous standards of international diplomacy*". In februari 1996 heeft men dan ook de eerste wijzigingen aan de gestructureerde dialoog aangebracht. Het aantal thema's wordt beperkt terwijl de Commissie over deze thema's discussie papers opstelt. De praktijk zal moeten aantonen in hoeverre daarmee een echte dialoog gerealiseerd zal worden. Een handicap is alleszins het grote aantal deelnemers dat nu reeds (de Raad en de Commissie meegerekend) 27 bedraagt³⁵. Daarmee krijgt men af te rekenen met het soort vergaderproblemen dat zich zal stellen nadat de opeenvolgende uitbreidingsrondes van de EU afgelopen zullen zijn.

35 Elf van de twaalf kandidaat-lidstaten zijn reeds in deze dialoog betrokken. Alleen Turkije participeert niet. Roemenië, Bulgarije, Slowakije, Letland, Estland en Litouwen stelden hun kandidatuur in de loop van 1995. Polen en Hongarije hadden dat reeds in 1994 gedaan. De Tsjechische Republiek verkoos te wachten tot 1996.

Belangrijk inzake de uitbreiding is ook de beslissing van de Europese Raad van Madrid om de onderhandelingen over de Oostelijke uitbreiding te laten aanvangen zes maanden na het einde van de Intergoevernementele Conferentie van 1996. Gezien men verwacht dat dit tegen juni 1997 zal gebeuren, zouden de toetredingsonderhandelingen in januari 1998 aanvangen. Toch is de exacte betekenis van de beslissing van de Europese Raad niet duidelijk. De Raad drukt immers, anders dan in het geval van Cyprus en Malta, een wens uit. In de besluiten van de Top van Madrid staat immers te lezen (Bull. 12-1995: 20-21): "De Europese Raad herhaalt dat de onderhandelingen inzake de toetreding van Malta en Cyprus tot de Unie (...) zes maanden na de afsluiting van de Intergoevernementele Conferentie van 1996 *zullen* aanvangen. (...) De Europese Raad *wenst* dat de eerste fase van de onderhandelingen [over de oostelijke uitbreiding] samenvallen met het begin van de onderhandelingen met Cyprus en Malta".

C. Betrekkingen met de landen van het Middellandse Zeegebied

In 1995 werden eveneens belangrijke stappen gezet in de intensifiëring van de relaties van de EU met de landen uit het Middellandse Zeegebied. Dat is niet toevallig. De grote aandacht voor Centraal en Oost-Europa wordt in het zuiden van het continent met argusogen bekeken. Vooral Frankrijk vreest dat de centrale rol van Duitsland versterkt wordt. Een "zuiders" tegengewicht kon dan ook niet uitblijven. Bovendien groeit de politieke instabiliteit in deze regio. De landen die dat het eerste zullen ondervinden, zullen de Zuideuropese lidstaten zijn. Vandaar dat reeds op de Top van Corfu in juni 1994 beslist werd dat een Euro-Mediterrane Conferentie georganiseerd moest worden met het oog op de versterking van de relaties tussen de EU en haar zuiderburen. Ter voorbereiding van die conferentie werd door de Commissie een "Mededeling over een Euro-Mediterraan Partnerschap" aan de Raad voorgelegd en werd een speciale begrotingsfaciliteit "MEDA" gecreëerd (zie Bull., 1995, Supl. 2). Het bedrag voor dat laatste maakte dan weer deel uit van het grote budgettaire compromis van Cannes. Voor de periode 1995-1999 werd 4.6 miljard ECU uitgetrokken ³⁶.

De conferentie zelf vond op 27 en 28 november plaats te Barcelona. Daaraan namen naast de EU-lidstaten, de Commissie en de Palestijnse Autoriteit ook 11 Mediterrane landen deel. Het ging om Algerije, Cyprus, Egypte, Israël, Jordanië, Libanon, Malta, Marokko, Syrië, Tunesië en Turkije. De conferentie resulteerde in een Verklaring en een Werkprogramma (zie Bull. 11-1995: 2.3.1). In dat werkprogramma worden tal van domeinen voorzien waarrond samenwerking moet gerealiseerd worden. Dat gaat van een politieke dialoog tot handelsbetrekkingen (waar een vrijhandelszone wordt beoogd ³⁷), media, sociale ontwikkeling, migratie, gezondheid en terrorisme). Dit alles moet gebeuren via regelmatige bijeenkomsten van comités van hoge ambtenaren, van de ministers van buitenlandse zaken en van een nieuw opgericht "Euro-Mediterraan Comité voor het Proces van Barcelona". Dat laatste zou bestaan uit hoge ambtenaren van de EU-Troïka en van de Mediterrane partners.

³⁶ Een bedrag dat volgens sommigen onvoldoende is om te kunnen inspelen op de grote noden van deze regio (zie o.m. Kebabjan, 1995).

³⁷ Deze zou tegen 2010 gerealiseerd moeten zijn.

Een land dat niet hoeft te wachten op de vrijhandelszone is Turkije³⁸. Krachtens een beslissing van de Associatieraad EU-Turkije werd vanaf 1 januari 1996 een douane-unie tussen de Europese Unie en Turkije tot stand gebracht. In feite gaat het hier om de uitvoering van een mogelijkheid die reeds in het Associatieakkoord van 1963 tussen de EU en Turkije was voorzien. Toch was het nemen van deze beslissing verre van gemakkelijk. Er was principieel verzet van Griekenland gerezen. Om de Grieken toch over de lijn de krijgen, werd beloofd dat zes maanden na het einde van de IGC van 1996 onderhandelingen met Cyprus zouden starten over de toetreding van dat land tot de Unie. Aanvankelijk had de Raad slechts beloofd dat onderhandelingen *konden* starten. Maar dat was duidelijk niet voldoende voor Athene (Le Monde, 11-2-95). Daarom werd later beslist dat de onderhandelingen *zullen* starten.

Wel moest het Europese Parlement krachtens artikel 238 zijn instemming verlenen. Dat werd, zoals te verwachten was, gekoppeld aan de mensenrechtensituatie in Turkije. Voor de Turkse regering was een Europese instemming belangrijk. Er waren immers verkiezingen op til. Moeite noch kosten werden gespaard om minimum 314 Europarlementsleden³⁹ te overtuigen van de noodzaak van de douane-unie en van de verbetering van de mensenrechtensituatie in Turkije. Dit was des te meer noodzakelijk omdat het Parlement in oktober nog een verklaring had aangenomen waarin die vereiste nog eens extra in de verf werd gezet. Uiteindelijk keurden 343 van de 626 leden de douane-unie goed. 149 stemden tegen terwijl 36 zich onthielden (European Voice, 1995, 11: 7). Het grote belang van de kwestie bleek uit de recorddeelname aan de stemming (528). De goedkeuring was vooral gebaseerd op het argument dat de douane-unie het respect voor de mensenrechten positief zou beïnvloeden. Sommigen zien daarin evenwel het bewijs dat het Parlement op die manier haar politieke maturiteit wilde aantonen. Een afkeuring kon immers negatieve effecten hebben teweegbrengen op de positie van het Parlement in de komende IGC (European Voice, 1995, 12: 20).

D. Economische betrekkingen met de rest van de wereld

In de loop van 1995 werden door de Europese Unie tal van deuren opengezet voor de intensifiëring van de relaties met andere delen van de wereld. Daartoe behoren de voorbereiding van de Euro-Aziatische Top (tussen de EU en de ASEAN-landen) die ondertussen heeft plaatsgevonden, de sluiting van een Interregionale Kaderovereenkomst tussen de EU en de Mercosur⁴⁰, de verdieping van de relaties tussen de EU en Japan (Europe Documents, n° 1939), de EU en Mexico (Doc. EP 270/95), de EU en Canada, de EU en China (Europe Documents, n° 1972) en de EU en Zuid-Afrika (Doc. EP 208/95 & 150/95). Wellicht de meeste aandacht kregen echter de activiteiten in het kader van de verdieping van de relaties tussen de Europese Unie en de Verenigde Staten. Daar dook zelfs de idee op van een Transatlantic Free Trade Association, een idee dat vooral gesteund wordt door

38 Overigens geldt dit niet alleen voor Turkije. In de loop van 1995 werden nieuwe associatie-akkoorden gesloten met Marokko (waar tomaten en vis de moeilijke dossiers waren), Tunesië en Israël. Met Algerije, Libanon en Jordanië zijn dergelijke onderhandelingen aan de gang.

39 Dat is de meerderheid die voor een instemmingsbesluit (beter bekend als "avis conforme") vereist is.

40 Dat is een vrijhandelsorganisatie tussen Brazilië, Argentinië, Paraguay en Uruguay.

Bonn en Londen, maar met argusogen wordt bekeken in Parijs. Toch werden in deze relaties belangrijke stappen gezet.

Op 10 november vond de eerste Transatlantic Business Dialogue plaats te Sevilla. Het gaat om een kader waarbinnen Europese en Amerikaanse bedrijfsleiders aanbevelingen aan de Europese en Amerikaanse besluitvormers kunnen doen. Daarin werd o.m. gepleit voor een stricte toepassing van de WTO-regels, de wederzijdse erkenning van technische normen en voor de stricte toepassing van het principe van de nationale behandeling op investeringen. Op 3 december vond dan de Euro-Amerikaanse Top plaats in Madrid. Daar werd een Transatlantische Agenda vastgelegd waaraan een Actieprogramma werd gekoppeld. Dat voorziet in samenwerkingsvormen op gebieden zoals drugs, toerisme, georganiseerde misdaad, milieu, illegale immigratie en AIDS (Europe Documents, n° 1970). Tevens werd afgesproken dat de bilaterale economische betrekkingen zouden worden geïntensifieerd.

E. Het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid

"Intergovernmental and loose" dat zijn de twee kernbegrippen waarmee het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie kan geduid worden (European Voice, 1995, 12: 17)⁴¹. De oorzaken daarvan zijn de aloude klacht dat de structuren van het GBVB geen echt voorbereid buitenlands beleid toelaten en dat de unanimiteitsregel blokkerend werkt op elke kwestie waarover geschillen tussen de lidstaten bestaan. De verwezenlijkingen van het GBVB in 1995 hadden dan ook vooral betrekking op niet-controversiële kwesties, terwijl het grote dossier van het moment, Bosnië-Herzegovina, veelal ondanks dan dank zij het GBVB gedeblokkeerd geraakte. Daarvoor was een Amerikaanse onderhandelaar nodig, geen EU-voorzitter of Troïka.

In 1995 kwam er bij de structurele problemen van het GBVB nog een ander probleem bij: de Franse kernproeven. Deze zaaiden verdeeldheid tussen de lidstaten en bemoeilijkten de relaties van Frankrijk met haar EU-partners. Tot in de VN toe, participeerden EU-landen aan de internationale veroordeling van die proeven. Het Franse voorstel om de nucleaire paraplu ter beschikking te stellen van de Europese veiligheid (zonder evenwel de beslissingsmacht ervan uit Franse handen te geven) werd dan ook met gemengde gevoelens onthaald. Deze gingen veelal van een verwerping (de nieuwe Scandinavische leden) tot een voorzichtige reserve (Duitsland).

Naar het einde van het jaar concentreerden de discussies in het kader van het GBVB zich steeds meer, niet op de lopende problemen, maar wel op de toekomst. Hoe moeten de structuren van dat GBVB aangepast worden opdat de EU ook op dat terrein een vuist zou kunnen maken. De terughoudendheid van verschillende lidstaten (het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen op kop) geeft aan dat doorbraken op dit terrein niet direct te verwachten zijn. Het grote verschil tussen een krachtige EU op economisch gebied en een zwakke EU op politiek gebied zal dus nog een tijd blijven bestaan.

41 Voor een andere visie hierop, zie Holland, 1995

VII. De Intergoevernementele Conferentie van 1996

40 jaar nadat de Conferentie van Messina (die in het EEG en het Euratom-verdrag zou resulteren) van start ging, werd het startschot gegeven van een lang en wellicht moeilijk proces waaruit een verbeterde versie van het Verdrag van Maastricht moet resulteren (Lupsius, 1995; Devuyst, 1996). Het gaat om de Intergoevernementele Conferentie van 1996 waarvoor in het voorbije jaar vooral voorbereidende werkzaamheden zijn uitgevoerd. Zo hebben de diverse instellingen (Raad, Commissie, Parlement, Economisch en Sociaal Comité, Hof van Justitie, Comité van de Regio's) hun evaluaties van het Verdrag van Maastricht gepubliceerd. Een reflectiegroep bestaande uit vertegenwoordigers van de lidstaten, een lid van de Commissie en twee leden van het Europese Parlement, heeft onder tussen twee rapporten uitgevaardigd (Reflection Group, 1995) waarin een lange lijst van problemen wordt opgesomd die op de IGC aan bod moeten komen en waarin in grote lijnen de tegenstellingen tussen groepen van lidstaten omtrent deze kwesties uiteen worden gezet. Die geven aan dat de IGC van 1996 een lange en moeilijke oefening wordt. Met de start van deze Conferentie op 27 maart 1996 te Turijn is een proces op gang gezet dat wellicht zijn beslag zal krijgen tegen het einde van het eerste semester van 1997. Het is immers wachten geblazen totdat Downing Street 10 een andere bewoner krijgt. Of dat zal volstaan om de plooiën tussen de nu al vijftien lidstaten glad te strijken, zal de toekomst moeten uitwijzen.

VIII. Conclusie

Het eerste jaar van een uitgebreide Europese Unie is achter de rug. Daarin hebben zich geen noemenswaardige problemen als gevolg van die uitbreiding gesteld. Op vele beleidsdomeinen ging het leven zijn gang en werden de nodige beslissingen genomen. Toch heeft het uitbreidingsdossier zelf wél op de Unie gewogen. De nu vijftien lidstaten zijn immers volop met de voorbereiding van nieuwe uitbreidingen bezig. Dat zal institutionele aanpassingen van de EU én moeilijke onderhandelingen met de kandidaat-lidstaten vergen (Preston, 1995; Keremans, 1996). In het voorbije jaar werd reeds aangegeven dat het om een moeilijke oefening zal gaan. Evenwichten tussen relaties met verschillende regio's worden nagestreefd om iedereen tevreden te stellen. Tevens lijken beslissingen i.v.m. het landbouwbeleid moeilijk te vallen, zelfs in tijden dat de structurele tekorten van dat beleid minder zwaar wegen. Op budgettair vlak weegt de terughoudendheid van de "netto-betalers" steeds meer door. En de voorbereidingen van de IGC van 1996 hebben getoond dat de vijftien lidstaten zeer uiteenlopende opvattingen hanteren over de institutionale en politieke toekomst van de Europese Unie. Men moet zich dan ook de vraag stellen in hoeverre de kolos die de Europese Unie nu reeds is geworden in staat zal zijn zich in de juiste positie te keren opdat varen met twintig of meer leden nog mogelijk wordt. Misschien zal het komende jaar daar reeds het antwoord op bieden.

REFERENTIES

EUROPESE COMMISSIE (1993), *Witboek omtrent Groei, Concurrentievermogen en werkgelegenheid*, COM (93) 700

EUROPESE COMMISSIE (1995), *Verslag van de Commissie aan de Raad en het Europese Parlement: De Interne Markt in 1994*, COM (95) 238

EUROPESE COMMISSIE (1995), *Groenboek betreffende de wijze van invoering van één munteenheid*, COM (95) 333

DEVUYST, Y. (1996), "The European Union's Future. A Preview of the Intergovernmental Conference of 1996", in: *Res Publica*, Vol. XXXVIII, n° 1, pp. 21-48

FONTANAUD, D. (1996), "Commentaire de la Convention de Schengen", in: *Gazette du Palais: Journal spécial des Sociétés*, 12 avril 1996, pp. 4-27

HOLLAND, M. (1995), "Bridging the Capability - Expectations Gap: A Case Study of the CFSP Joint Action in South Africa", in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 33, n° 4, pp. 555-572

KEBADJAN, G. (1995), "La Méditerranée, horizon naturel de l'Europe", in: *Le Monde Diplomatique*, novembre 1995, pp. 14-15

KERREMANS, B. (1994), "Van anti-climax naar langzaam herstel: De Europese Unie in 1993", in *Res Publica*, Vol. XXXVI, n° 3-4, pp. 301-318

KERREMANS, B. (1995), "Het laatste jaar van de twaalf: de Europese Unie in 1995", in: *Res Publica*, Vol. XXXVII, n° 3-4, pp. 461-479

KERREMANS, B. (1996), "Enlarging the European Union to the East: Mission Impossible?", in: *European Studies Journal*, in druk

LEPOIVRE, M. (1995), "Le domaine de la justice et des affaires intérieures dans le perspective de la conférence intergouvernementale de 1996", in: *Cahiers de droit européen*, 1995, n° 3-4, pp. 323-349

LUPSIUS, J. (1995), "The 1996 Intergovernmental Conference", in: *European Law Review*, Vol. 20, n° 3, pp. 235-267

O'KEEFFE, D. (1995), "The Emergence of a European Immigration Policy", in: *European Law Review*, Vol. 20, n° 1, pp. 20-36

PEERS, S. (1995), "The Queue for Accession Lengthens", in: *European Law Review*, Vol. 20, n° 3, pp. 323-329

PRESTON, C. (1995), "Obstacles to EU Enlargement: The Classical Community Method and the Prospects for a Wider Europa", in: *Journal of Common Market Studies*, Vol. 33, n° 3, pp. 451-463

REFLECTION GROUP (1995), *Reflection Group's Report*, verkrijgbaar op internet, <http://www.cec.lu/en/agenda/igc-home/eu-doc/reflect/final.html>

VENNA, Y. (1995), "EU-Finland, First-Year Impressions", in: *EIPASCOPE*, 1995/3, pp. 11-13

Abstract: The difficult process of turning a colossus: the European Union in 1995

In 1995 the newly enlarged European Union has proved to be capable to handle its problems and to take decisions in a large array of issues. The EU tried to cope with unemployment, continued the preparation of the third stage of the

Economic and Monetary Union, adopted its 1996 budget decisions relatively smoothly, and intensified its relations with different parts of the world. On the other hand however, enlargement itself is increasingly affecting the Union as it preparing itself for the upcoming accession of some of its Central European and Mediterranean neighbors. The northern member states look with some suspicion at the budgetary consequences and already show a lot of restraint in paying more to the EU-budget, for the sake of their southern counterparts. Some member states are looking for a balanced enlargement in which the eastern enlargement would be counterbalanced by a Mediterranean one, and for a balance in the financial support that is provided by the EU to third countries. The biggest issue is however, the institutional adaptation of the European Union to a new enlargement. The preparations of the 1996 Intergovernmental Conference that took place in 1995, have shown however, that this process will be a difficult one. With the 1995 enlargement, the European Union has increased the number of member states that perceive the process of European integration primarily as an economic one. This will make institutional adaptations more difficult and risks to paralyze the Common Foreign and Security Policy of the Union even more than it already did in the past few years. Stated differently, 1995 has left a number of question marks on the EU's future. Whether these will disappear soon, 1996 will show.

Culturele deprivatie en politieke aliënantie

Een tussentijds rapport.

Guido DIERICKX

Gewoon hoogleraar aan de UFSIA en aan de UIA

Caroline GIJSELINCKX

Onderzoeksmedewerker verbonden aan het Departement voor Sociologie en Sociaal Beleid van de UFSIA.

Peter THIJSEN

Mandaatassistent werkzaam in de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen aan de UFSIA.

Inleiding.

In onze studie over politieke aliënantie bij jongeren zetten we twee doelstellingen voorop. Vooreerst een bijdrage tot de begripsverheldering. In de jaren zestig reeds hebben W.GAMSON en D.EASTON het begrip politieke aliënantie op een specifieke wijze ingevuld. Gamson maakte een onderscheid tussen input-aliënantie en output-aliënantie (GAMSON, 1968). Easton legde de nadruk op het onderscheid tussen aliënantie ten aanzien van individuele politieke gezagsdragers enerzijds en ten aanzien van het politieke systeem als geheel anderzijds (EASTON, 1965). In de literatuur over politieke aliënantie werd niet altijd rekening gehouden met deze theoretische distincties. Gedurende lange tijd hield men bijgevolg geen rekening met de multi-dimensionaliteit van een zo complex fenomeen als politieke aliënantie. In longitudinale onderzoeken trachtte men "de" evolutie van politieke aliënantie te meten terwijl er zich waarschijnlijk meerdere, soms uiteenlopende evoluties voordeden. Cross-sectionele onderzoeken leden bovendien aan een gebrek aan vergelijkbaarheid. Wij pleiten ervoor deze multi-dimensionaliteit ook in de empirie te erkennen en meerdere schalen te hanteren die de verschillende dimensies meten.

Onze tweede doelstelling betreft de verklaring van politieke aliënantie. De verklaring wordt gewoonlijk vooral gezocht in endogene factoren, eigen aan het politiek systeem zelf. Men kan niet ontkennen dat de werking van het politieke systeem zelf tot een politieke vervreemding aanleiding kan geven. Hierbij verdienen vooral lange termijn factoren onze aandacht, en wel voornamelijk de toegenomen en nog steeds toenemende informatieoverlast. Gevoelens van vervreemding ontstaan immers het gemakkelijkst als mensen overspoeld worden door een (hoe) veelheid informatie die ze niet meer kunnen beheersen.

Maar wellicht zijn exogene factoren eveneens van belang. Hier spitsen we onze aandacht toe op de culturele factor. De meer gebruikelijke sociaal-economische en demografische factoren verklaren niet erg veel. Onze hypothese is dat de culturele bagage van een individu, gedefinieerd als de kennis en waardenoriëntaties die vereist zijn voor een goed functioneren in het politieke systeem, van doorslaggevend belang zijn bij de verklaring van politieke aliënantie. Zoals deze omschrijving reeds laat uitschijnen onderscheiden we in de culturele factor twee aspecten: het cognitieve aspect (het leervermogen) en het evaluatieve aspect (de waardenoriëntaties). Wat kan de culturele factor bijdragen tot de verklaring van het fenomeen van politieke aliënantie? Dat is onze eigenlijke vraag.

1 - Politieke aliënantie.

1.1 - Het begrip politieke aliënantie.

In recente jaren is in onze streken opnieuw aandacht gegroeid voor het politiek onbehagen van de burgers. Dit onbehagen wordt onderkend in allerlei vormen en in verschillende graden. De waarnemers maken zich bezorgd om de politieke apathie en het cynisme van de burger, om het democratisch deficit, de kloof tussen burger en politiek enzovoort. Dat er voor hetzelfde fenomeen zoveel verschillende termen bedacht werden, bewijst dat de bezorgdheid diepgaand en ruim verspreid is. Het bewijst ook dat het verschijnsel zelf nog niet verhelderd werd door een algemeen aanvaarde sociologische probleemanalyse.

In de jaren zeventig hebben sociologen en politicologen zich ook al eens gebogen over fenomenen die op het eind van de jaren zestig expliciet tot uiting kwamen en die toen nogal eens aangeduid werden met de term *politieke aliënantie*. Die term zouden we willen overnemen. Overigens kunnen we van de toenmalige analyses nog meer overnemen. Belangwekkend waren vooreerst de pogingen om het verschijnsel te definiëren. Politieke aliënantie, daarover kan men het eens zijn, is een algemeen gevoel van onmacht en/of wantrouwen dat burgers koesteren als ze tegenover het politieke bestel staan. Natuurlijk is het niet ongewoon dat burgers ontgoocheld worden door het optreden van bepaalde politieke gezagsdragers. Maar soms breidt deze ontgoocheling zich uit tot een bestendig en algemeen gevoel van wantrouwen/onmacht tegenover alle politieke gezagsdragers en zelfs tegenover alle politieke instellingen. We mogen pas gewaagen van politieke aliënantie als het gaat om een bestendig¹ en veralgemeend wantrouwen/onmacht. Wat de politicus ook moge zeggen of doen, hij zal zelden op de steun van de gealiëneerde burger mogen rekenen. Al wat deze laatste wil is de 'smeerlappen buiten te gooien', daarbij veronderstellend dat alle politici 'smeerlappen' zijn.

Maar zo'n globale definitie vraagt natuurlijk om distincties. Uit de politicologische literatuur heeft men vooral twee distincties onthouden. De eerste is verbonden met de naam van D. EASTON (1965) en betreft de *referenten* van de politieke aliënantie. De burger kan zich immers gealiëneerd voelen ten overstaan van specifieke *politieke gezagsdragers* of van het *politieke bestel* in zijn geheel². Uiteraard is de aliënantie van de politieke gezagsdragers de minst diepgaande. Zelfs wie vindt dat de politici niet deugen, kan zijn vertrouwen in het democratisch regime bewaren. In ieder geval is het goed op te merken dat de politieke aliënantie min of meer ver om zich heen kan grijpen en dat ze zelden tot op de bodem van het politieke leven ("het politieke systeem") doordringt.

1 De bestendigheid van het gevoel van onmacht of wantrouwen is moeilijk in cross-sectioneel onderzoek te meten. Hiervoor is een longitudinaal of panel onderzoekspopzet beter geschikt. Met onze onderzoeksgegevens zijn wij dan ook niet in staat iets over dit, toch wel cruciale, aspect van politieke aliënantie te zeggen.

2 Easton zelf spreekt in dit verband over specifieke versus diffuse steun (EASTON, D., 1965). Geïnspireerd door zijn onderscheid willen wij de nadruk leggen op het onderscheid tussen specifieke steun aan politici (actoren) en diffuse steun aan het regime (het bestel, het systeem).

De tweede distinctie is vooral te danken aan W.GAMSON (1968) en is gebaseerd op de *momenten* van de politieke participatie van de burger. De burger kan participeren in de produktie van het overheidsbeleid. Als hij/zij zich daartoe niet in staat voelt en overweldigd wordt door gevoelens van politiek onvermogen, spreekt Gamson van *input-aliënatie*. Dat gevoel van politiek onvermogen kan de burger wijten aan zichzelf, omdat hij geen politieke hulpmiddelen heeft, of aan de politici, omdat die ongevoelig zijn voor de wensen van 'mensen zoals ik'.

De burger kan echter ook participeren als consument van het overheidsbeleid. Als hij/zij het overheidsbeleid niet vertrouwt, om welke reden dan ook, kan men spreken van *output-aliënatie*. Ook aan het nut van deze distinctie kan niet getwijfeld worden. Burgers kunnen hun eigen politiek vermogen erg laag inschatten en toch een groot vertrouwen hebben in de politieke overheid. En omgekeerd.

Deze distincties dringen zich op. Helaas was de trein van het empirisch onderzoek over politieke aliënatie al vertrokken toen deze distincties ingang vonden. Het Amerikaanse longitudinale onderzoek volgde de ontwikkeling van de politieke aliënatie van de jaren vijftig tot heden met behulp van surveys die onvoldoende oog hadden voor de genoemde distincties. Het gevolg was dat men in de gegevens één enkele, globale evolutie van de politieke aliënatie poogde te lezen waar er misschien meerdere, uiteenlopende evoluties te bespeuren waren. Voor het vergelijkend onderzoek over de staatsgrenzen heen had de onbepaaldheid van de indicatoren van aliënatie zo mogelijk nog meer verwarring tot gevolg.

In Europa zijn longitudinale onderzoeksgegevens over politieke aliënatie nog schraler dan in de VS. Er is de volgehouden poging van de Eurobarometer surveys van de Europese Commissie om het niveau van politieke ontevredenheid in de lidstaten te volgen. Maar de relevante items in de vragenlijst betreffen het vertrouwen in de democratische instellingen. De scores schommelen van periode tot periode en van land tot land. Blijkbaar zijn ze niet echt gevoelig voor welke tendens dan ook. Pas onlangs zijn betere longitudinale gegevens beschikbaar gekomen (KLINGEMANN en FUCHS, 1995), maar de tijdsperiode die erdoor bestreken wordt is te kort om er grote conclusies aan te verbinden. Het lijkt er nochtans op, ten minste in Skandinavische landen, dat het vertrouwen in de politieke overheid een dalende tendens vertoont, terwijl het vertrouwen in het democratisch regime niet aangetast wordt.

Nieuw onderzoek naar politieke aliënatie zal meer gedifferentieerde vragenbatterijen moeten gebruiken om de ontwikkelingen van de politieke aliënatie beter in kaart te brengen. Dit is dan ook wat wij in ons onderzoek nastreven door de afhankelijke variabele 'politieke aliënatie' uiteen te trekken in twee deelaspecten. Enerzijds is er het gevoel van onbekwaamheid, eerder omschreven als de input-dimensie van politieke aliënatie. Anderzijds hebben we te maken met een gevoel van wantrouwen, ofwel output-aliënatie. Beide dimensies van politieke aliënatie behoeven echter nog verdere verfijning.

Het gevoel van politieke onmacht zullen we, in overeenstemming met GAMSON's theorie van politieke aliënatie, als de *input-dimensie* van politieke aliënatie beschouwen. Deze input-dimensie operationaliseerden we door middel van twee

schalen³. De eerste daarvan meet de 'input-aliënatie met betrekking tot politieke informatie'. De centrale vraag is hier of de respondent akkoord gaat met de stelling dat deze informatie 'voor mensen zoals hij' te veel, te verscheiden, te moeilijk, te ingewikkeld is. Mensen die zich overstelpt voelen door deze informatie zullen op deze items affirmatief antwoorden. De tweede schaal meet de 'input aliënatie met betrekking tot politieke participatie' (NIEMI, CRAIG, MATTEI, 1989). Hier vragen we ons af of respondenten van zichzelf denken dat ze, even goed als iemand anders, in staat zouden zijn om daadwerkelijk een politieke functie op zich te nemen. Voor een gedetailleerde beschrijving van de items verwijzen we naar de bijlage. Ook ELCHARDUS e.a. maakten reeds het onderscheid tussen een louter verwerken van informatie en een actieve participatie aan het politieke leven. Ze hebben dit onderscheid echter op een andere manier geoperationaliseerd (ELCHARDUS e.a., 1993).

Vervolgens operationaliseerden we het gevoel van wantrouwen. Dit beschouwen we, eveneens in het kader van GAMSON's theorie, als de *output-dimensie* van politieke aliënatie. Geïnspireerd door de theorie van EASTON maken we hierbij nog een onderscheid tussen de referenten van de politieke aliënatie. We maken met name om een onderscheid tussen wantrouwen ten aanzien van politieke gezagsdragers ('specifieke politieke output aliënatie') en wantrouwen ten aanzien van het politieke bestel in zijn algemeenheid ('diffuse politieke output aliënatie'). Zodoende construeerden we twee schalen⁴ voor politieke output aliënatie: een schaal die het wantrouwen ten aanzien van individuele politieke gezagsdragers ('de politici') meet en een schaal die het wantrouwen ten aanzien van het politieke systeem als geheel (de 'democratie') meet.

Uiteraard hebben we veel aandacht besteed aan het controleren van de schalen op hun validiteit en betrouwbaarheid. De betrouwbaarheid werd getest middels de Cronbach's alpha (met SPSS-PC+), alsmede middels een nog stringenter confirmatorische factoranalyse met LISREL⁵.

1.2 - Endogene verklaringen voor politieke aliënatie.

De grootste behoefte aan aanvulling van het vroegere onderzoek laat zich echter voelen op het niveau van de verklaring. Kennelijk bestaat er een neiging om de evolutie van de politieke aliënatie toe te schrijven aan politieke factoren, d.i. aan factoren die endogeen zijn aan het politieke subsysteem van de samenle-

³ De items voor de schaal voor *input-aliënatie m.b.t. politieke informatie* zijn gebaseerd op de vragenlijst van het Interuniversitair Steunpunt voor Politieke-Opinie Onderzoek (KULeuven). De items voor de schaal die de *input-aliënatie m.b.t. politieke participatie* moet meten zijn een vertaling van de political efficacy-schaal van NIEMI, CRAIG en MATTEI (1991).

⁴ De items voor deze twee schalen zijn afkomstig uit de vragenlijst van het Interuniversitair Steunpunt voor Politieke-Opinie Onderzoek (KULeuven). Een weergave van deze items vindt men in de bijlage.

⁵ Een gedetailleerde methodologische fiche met alle betrouwbaarheidsmaten en fit-statistieken kan verkregen worden bij de auteurs. We kunnen hier reeds melden dat alle schalen een Cronbach's alpha hebben die hoger ligt dan .70, de schaal voor Expressief Individualisme uitgezonderd. Hiervoor bedraagt de Cronbach's alpha .62. De resultaten van de confirmatorische factoranalyse met LISREL8 waren echter goed en dit gegeven, samen met het theoretisch belang dat we aan de schaal hechten, deed ons besluiten ze toch in de multivariate analyse op te nemen.

ving. Op zichzelf is dit een verdienstelijke idee. Immers, demografische factoren, zoals bijvoorbeeld opleiding en leeftijd, kunnen wel enigszins de spreiding van de politieke aliënatie over de bevolking voorspellen, maar ze kunnen nauwelijks de ontwikkeling van de politieke aliënatie over de tijd en de verschillen tussen de landen verklaren. In dat opzicht presteren de politiek-endogene factoren beter.

De belangrijkste politiek endogene factoren slaan niet op de individuele kenmerken van de burger of van de politicus, maar wel op de relaties tussen de burgers en hun politieke overheden. Deze kunnen ver of nabij zijn, direct of indirect. Ongetwijfeld heeft de aard van deze relatie belang voor de groei van gevoelens van politieke aliënatie. Zo zal politieke aliënatie zich gemakkelijker ontwikkelen tussen de burger en zijn nationale overheden dan tussen de burger en zijn lokale overheden.

Om te beginnen zijn deze relaties tussen de burgers en hun politieke overheden natuurlijk ook gevoelig voor conjuncturele factoren. Daarvan zijn vele voorbeelden te geven. De burgers van de nieuwe Duitse Bondsrepublieken stonden in de jaren veertig en vijftig nog erg wantrouwig tegenover hun politieke overheden en zelfs tegenover hun politiek regime. Thans zijn zij zowat de minst gealiëneerde burgers in de Europese Unie. Kennelijk heeft het succes van de Duitse overheid inzake sociaal-economisch beleid een nieuwe politieke mentaliteit gevormd. Anderzijds heeft het politieke vertrouwen in de VS in de jaren zestig een zware klap gekregen ten gevolge van de crisissen van de oorlog in Vietnam en van de rassenintegratie.

Men zou ook mogen zeggen dat er zoiets als een minorisatie-effect bestaat. Politieke minderheden met intense, radicale overtuigingen, maar zonder uitzicht op politiek succes op lange termijn, m.a.w. extremisten van links of van rechts, vallen gemakkelijker ten prooi aan politieke aliënatie. Extremisten zijn geneigd meer emotionele energie te investeren in de politiek, vooral in tijden van crisis en dikwijls vanuit een groot optimisme in de goede afloop van die crisis. Voor hen is de ervaring van de inertie van de politieke beleidsvorming dan ook moeilijker te verwerken.

Het belang van deze conjuncturele factoren kan echter gemakkelijk overschat worden. Ze zijn haast te verleidelijk om van journalisten en waarnemers geen vedetteplaats in de media te krijgen. Men schrijft de groei van de politieke aliënatie dan meteen toe aan het lamlendig optreden van politici of aan een recente reeks politieke schandalen. Maar zou het niet kunnen dat de gepercipieerde mediocriteit van de politici en het opduiken van schandalen slechts symptomen zijn van onderliggende evoluties op langere termijn? Misschien is het publiek gretig naar schandalen omdat het al door andere factoren gealiëneerd is geraakt?

Overigens is de invloed van politieke gebeurtenissen niet inzichtelijk te maken zonder ze in combinatie met andere (contextuele) lange-termijn factoren te gebruiken. Amerikaanse onderzoekers die de toename van politieke aliënatie in hun land bestudeerden, merkten dat die hoog bleef, ook toen de oorlog in Vietnam en de rassenrellen al lang voorbij waren. Waarom bleef de aliënatie ook daarna nog op zo'n onrustwekkend hoog niveau? Was het een houding die het publiek nu eenmaal had aangenomen? En waarom zou de aliënatie ook in vele andere landen rond diezelfde tijd zijn toegenomen? Het lijkt erop dat die crisissen enkel aanleiding zijn geweest voor een toename die zich in ieder geval zou voor-

gedaan hebben, zo niet naar aanleiding van de ene dan wel van een andere crisis. Er is aliënantie omdat er schandalen zijn, maar er zijn ook schandalen omdat er een (latente) aliënantie bestaat.

In een verklarend model moet er dus niet alleen plaats ingeruimd worden voor conjuncturele, maar ook voor lange termijn factoren. Het beste uitgangspunt lijkt ons het volgende. In de hedendaagse democratieën kan de relatie tussen politieke overheden en burgers meer en meer gekenmerkt worden als een proces van communicatie. Om aan dit proces te kunnen deelnemen moeten zowel de politieke elites als het publiek steeds meer informatie verwerken, over elkaar en over de problemen op de politieke agenda.

Laten we derhalve veronderstellen dat de vraag naar informatie vanwege de burgers vrij groot is en in ieder geval veel groter dan vroeger. De burgers in onze landen, dat weten we sinds 'The Civic Culture' (ALMOND en VERBA, 1965), zijn politiek gemobiliseerd als nooit tevoren. Ze verlangen te participeren, ze verlangen ook geïnformeerd te worden. Het probleem is dat het aanbod van informatie (vanwege politici en vanwege andere elites in het politieke systeem) niet aangepast is aan de vraag naar informatie.

In een samenleving waarin steeds meer onderwerpen op de politieke agenda komen en waarin de media steeds meer informatie over de politiek verstrekken, is het gevaar niet denkbeeldig dat de burger door de bomen het bos niet meer ziet. Dikwijls betreedt de doorsnee burger de politieke arena niet zozeer met een tekort aan informatie, dan wel met onvoldoende capaciteiten om de grote hoeveelheid en verscheidenheid van informatie die hem langs verschillende kanalen aangeboden wordt, te verwerken. Daardoor wordt hij naar de periferie van het politieke communicatieproces verdrongen. Naar een marginale participatie aan de democratische besluitvorming dus. Gevoelens van vervreemding steken in dergelijke omstandigheden licht de kop op.

Ons uitgangspunt is dus dat van de informatieoverlast in het democratisch bestel. De eerste vraag luidt waarom die informatieoverlast lijkt toe te nemen. Aan de aanbodzijde is het antwoord vrij duidelijk. De agenda van de (centrale) politieke beleidsvorming wordt steeds langer, alle pogingen tot decentralisering en deregulering ten spijt. En de media slagen er niet in om de informatieoverlast ten grieve van het publiek te vereenvoudigen, alle pogingen tot duiding ten spijt. Wel integendeel. Het overaanbod van informatie moeten we wellicht beschouwen als een constant (of constant toenemend) gegeven. Het zal steeds voor alle min of meer wakkere burgers een grote uitdaging blijven.

De volgende vraag is welke burgers zich weerbaar voelen tegenover deze uitdaging en welke niet. Let wel: het feit dat sommige burgers ten overstaan van het democratisch bestel objectief gedepriveerd zijn, is voor onze probleemstelling minder belangwekkend dan het feit dat sommige burgers zich subjectief gedepriveerd voelen. Immers, uit de categorie van subjectief gedepriveerden zullen ook de politiek gealiënerden gerecruteerd worden. De subjectief gedepriveerden vinden het moeilijk de informatie te verwerken of te "leren". De politiek gealiënerden besluiten daaruit dat deze informatie de inspanning van het leren niet waard is. Ze lijden onder politieke schoolmoetheid.

De zoektocht naar de endogene factoren van de politieke aliënantie is een beloftevolle onderneming die nog lang niet voltooid is. Maar mag het model daar-

toe beperkt blijven? Endogene factoren zijn vertrouwd aan de politicologen. Ze zijn ook vertrouwd aan de politieke hervormers. Doorgaans gaat het immers om structuren of spelregels van het politieke bestel die hervormd kunnen worden, zij het soms tegen een hoge kost.

Dit alles geldt veel minder voor de exogene factoren. Die betreffen immers grootschalige evoluties van de sociale structuur of van de cultuur en de reacties van de individuen daarop. Deze hebben wel een invloed op het politieke subsysteem, maar kunnen van hieruit niet gemakkelijk beheerst worden. Misschien zullen we moeten erkennen dat sommige sociale en culturele tendenzen de politieke aliënatie bevorderen, zonder dat we er veel aan kunnen verhelpen.

1.3 - Exogene verklaringen voor politieke aliënatie.

In wat volgt zullen we dan ook voornamelijk aandacht besteden aan exogene factoren. Structurele exogene factoren worden in het onderzoek al routinematig gebruikt. Zo wordt in vele onderzoeken de nadruk gelegd op structurele (en demografische) factoren zoals geslacht, leeftijd, gezinsinkomen, beroep en opleidingsniveau. Deze variabelen moeten ook in een globaal verklaringsmodel voor politieke aliënatie zeer zeker opgenomen worden. In ons onderzoek willen we echter bijzondere aandacht besteden aan het verklaringspotentieel van culturele factoren. Het zou best kunnen dat de culturele evoluties van onze post-industriële samenleving vele individuen voor grote moeilijkheden plaatsen en dan vooral de minder cultureel bevoorrechtten onder ons. De vraag is of dergelijke culturele evoluties een weerslag hebben op de onderscheiden dimensies van politieke aliënatie. Welke culturele kenmerken geven aanleiding tot meer politieke aliënatie? Waarom zou de ene burger minder weerbaar zijn tegenover de uitdaging van de politieke informatie, minder vertrouwen hebben in de politici en in het politieke systeem en zich minder goed in staat achten om aan de politiek deel te nemen dan de andere?

Onze eigenlijke vraag is dus of de gevoelens van politieke aliënatie ook niet onder de invloed staan van exogene en meer bepaald culturele factoren. Hierbinnen maken we een onderscheid tussen het *cognitieve aspect van de cultuur* (voornamelijk het leervermogen) en het *evaluatieve aspect van de cultuur* (de waardenoriëntaties). De vraag is vooreerst wat deze onderscheiden aspecten bijdragen tot de verklaring van een fenomeen als politieke aliënatie en vervolgens hoe ze zich verhouden tot de klassieke structurele en demografische factoren⁶. Een afzonderlijke plaats zullen we inruimen voor de structuur van de cultuur-overdracht (voor jongeren vooral de socialisatie op school). Dit is eigenlijk een structurele factor die echter kan dienen als 'proxy' voor de culturele bagage van het individu.

---

6 Omwille van de gehanteerde analyse-techniek is het tot hertoe nog niet mogelijk geweest een causale structuur in de verklarende variabelen aan te brengen. In de logistische regressie hebben we alle variabelen, zowel de structurele als de culturele, op één lijn gesteld. Het is echter wel de bedoeling in een volgende onderzoeksfase deze causale structuur na te gaan.

2 - Een culturele verklaring voor politieke aliënatie.

2.1 - Een definitie van cultuur.

Cultuur wordt hier gedefinieerd als de *culturele bagage* die door het individu verworven ('geleerd') werd en die het hem mogelijk maakt het hoofd te bieden aan de eisen en uitdagingen die uitgaan van de samenleving. Deze culturele bagage is als het ware een koffer waarin de burger verschillende vaardigheden, denkbeelden en waarden opbergt om ze op het gepaste moment tevoorschijn te halen. Aldus gaat het om de cognitieve en evaluatieve aspecten van de cultuur, om de cultuur met een kleine c.

Dat jongeren wantrouwig staan en zich machteloos voelen tegenover de politiek zou wel eens te maken kunnen hebben met het gevoel dat hun culturele bagage ontoereikend of onangepast is. Met andere woorden, dat ze uit hun koffer niet voldoende, of niet de juiste denkbeelden en waarden kunnen halen om in een bepaald systeem van de samenleving goed te functioneren.

2.2 - De structuren van de cultuuroverdracht.

Met de structuren van de cultuuroverdracht doelen we op de belangrijke interactie- en communicatiepatronen waarbinnen de culturele bagage wordt overgedragen. Hierbij denken we vooreerst aan het gezin. We zullen dus variabelen opnemen die de structuren van de primaire socialisatie betreffen, om na te gaan hoe groot hun verklarende kracht is in een model waarin ook culturele factoren worden opgenomen. Het gaat hier met name om de variabelen 'onderwijsniveau van vader' en 'beroep van vader'.

Het onderwijs is een tweede socialiserende instantie. Twee kenmerken van interactie- en communicatiepatronen op school komen ons inziens in aanmerking als determinanten van politieke aliënatie. Het eerste is de *studierichting* die de jongere volgt. De hypothese luidt hier dat jongeren die een meer algemene vorming hebben genoten meer kans maken om een adequaat leervermogen te ontwikkelen. Daardoor zouden ze beter kunnen inspelen op de (toenemende) eisen en uitdagingen van de samenleving, in casu van de politiek.

Jongeren die daarenboven herhaaldelijk met mislukkingen op school geconfronteerd werden (die bijvoorbeeld bleven zitten, of van richting moesten veranderen) krijgen van anderen als het ware een attitude opgedrongen betreffende hun eigen leervermogen. Het leven op school is uitstekend ingericht om jongeren te herinneren aan hun mislukkingen terzake. Het is te verwachten dat deze processen van bewustmaking een invloed zullen uitoefenen op de subjectieve weerbaarheid van de jongere, en daardoor onrechtstreeks op een fenomeen als politieke aliënatie. De *schoolloopbaan* werd dus eveneens in rekening gebracht. We veronderstellen dat jongeren die negatieve ervaringen hebben opgedaan tijdens hun schoolloopbaan het ook moeilijker hebben op andere terreinen van het maatschappelijk leven, en bijvoorbeeld meer politiek gealiëneerd zullen zijn. Voor een gedetailleerde beschrijving van de variabele 'schoolloopbaan' wordt verwezen naar de bijlage.

2.3 - De dimensies van de culturele factor.

In de verschillende communicatie -en interactiesystemen worden jongeren heden ten dage overstelpt door een enorme hoeveelheid informatie en door een grote verscheidenheid aan gezichtspunten. Ze worden geacht uit dit brede aanbod de bouwstenen te selecteren waarmee ze hun leven vorm kunnen geven. Een efficiënte omgang met de beschikbare informatie is van cruciaal belang om te slagen in het leven. Dit is niet altijd een gemakkelijke opgave voor iemand die zich niet bewust wordt van de wereld en bijvoorbeeld op het punt staat zich een opinie over de politiek te vormen. We stellen dat iemand die problemen heeft met het verwerken van deze grote (hoe)veelheid informatie ook grote kans maakt politiek gealiëneerd te zijn. Wie zal zulke problemen ondervinden? Natuurlijk de mensen die niet de nodige *kennis* en vaardigheden bezitten om aan het politieke leven te kunnen participeren, maar ook de mensen die niet de geschikte *waarden* hebben om hen tot zulke participatie te motiveren. Een gebrek aan waarden en motivatie zou wel eens even nefast kunnen zijn voor het politieke (zelf)vertrouwen als een gebrek aan denkbeelden en competentie.

Het probleem van de grote informatieoverlast is kenmerkend voor de post-industriële westerse samenleving en treft vooral mensen met een ontoereikend leer- en leervermogen. Individuen met een goed leervermogen zullen, zo luidt de hypothese, niet het gevoel hebben te verdrinken in de grote (hoe)veelheid informatie. Ze weten selectief met de informatie om te gaan. Ze zijn in staat op het gepaste ogenblik alleen die informatie te gebruiken die van toepassing is voor hun optreden binnen een welbepaald maatschappelijk subsysteem, zoals bijvoorbeeld voor het deelnemen aan verkiezingen. Uiteraard kan deze attitude tegenover de *algemene informatie* zelf onder invloed staan van allerlei factoren van structurele, demografische of culturele aard. In ons verklaringsmodel zullen we ze echter als onafhankelijke variabele opnemen. Voor een gedetailleerde beschrijving van de schaal verwijzen we naar de bijlage.

De andere onafhankelijke variabelen betreffen het *evaluatieve aspect van de cultuur*: de waardenoriëntaties. Men is het erover eens dat de evaluatieve cultuurpatronen in de westerse samenleving een evolutie vertonen die men poogt te vatten als tendenzen naar waardenpluralisme, individualisme... enzovoort ⁷.

Een karakteristieke verandering in het na-oorlogse westerse cultuurpatroon is volgens vele sociologen de tendens naar *individualisering*. Dit is echter een veelomvattend begrip en lang niet iedereen is het eens over de precieze inhoud ervan. Ulrich Beck (1983) definieerde het als het verzwakken van klasse -en gezagsstructuren (de-traditionalisering) en als een groeiende individuele keuze -en beslissingsmogelijkheid, vooral waar het de *privé-sfeer* betreft. Waar het de inrichting van het eigen persoonlijke leven betreft, wordt ieder individu geacht zijn eigen planbureau te zijn (LAERMANS, 1991). Verschillende auteurs hebben reeds

⁷ Vele sociologen overvalt een gezond gevoel van scepsis wanneer ze een operationalisering van dergelijke variabelen onder ogen krijgen. Deze scepsis is niet zo verwonderlijk. Uiteraard zullen ook wij niet in staat zijn de evolutie van het culturele klimaat te vatten. Onze methodologie laat enkel toe een moment-opname te registreren. We kunnen wel trachten verschillende dimensies van de veronderstelde veranderingen te onderkennen en na te gaan of deze samenhangen met houdingen van politieke machteloosheid of politiek wantrouwen. Het is zaak deze dimensies duidelijk te definiëren en te operationaliseren.

gewezen op het problematische van deze keuzevrijheid (zo o.m. LUHMAN, 1995). De vraag is of alle jongeren met deze verscheidenheid aan waarden en met de eigen keuze -en beslissingsvrijheid overweg kunnen en of ze uit de vele waarden op het gepaste tijdstip die waardenoriëntaties tevoorschijn kunnen halen die vereist zijn om in een specifiek maatschappelijk subsysteem te kunnen functioneren. Zo is het niet onwaarschijnlijk dat velen zich politiek wantrouwig en machteloos zullen voelen, precies omdat ze het politieke gebeuren niet meer percipiëren vanuit een zingevend kader dat hun toelaat alle gebeurtenissen zonder al te veel mentale inspanningen te ordenen. Het is ook best mogelijk dat bepaalde waarden een ongunstige invloed uitoefenen op de weerbaarheid van het individu in het publieke leven. De subsystemen eigen aan de *publieke sfeer*, zoals bijvoorbeeld het politiek systeem blijven immers nog steeds hun eisen stellen. De 'individuele', 'private' waardenoriëntaties kunnen bijgevolg in conflict komen met de eisen van de subsystemen in de publieke sfeer.

Bekijken we enkele van deze waarden en hun mogelijke invloed op de politieke aliënatie wat meer in detail.

We denken daarbij vooreerst aan het individualisme. Daar waar de term individualisering een proces aanduidt, wordt het begrip *individualisme* gebruikt om te verwijzen naar een "houding die het recht opeist om autonoom te handelen, dat is te handelen naar eigen gevoel of belang, op een manier waarbij zo weinig mogelijk rekening moet gehouden worden met wat niet onmiddellijk met dat persoonlijk belang of gevoel te maken heeft" (ELCHARDUS en HEYVAERT, 1990). Legt men daarbij meer nadruk op het gevoel, dan spreken Elchardus en Heyvaert, voortbouwend op de theorie van Robert BELLAH (1985), van *expressief individualisme*. Legt men eerder de nadruk op handelen vanuit (eigen)belang, dan gaat men van *utilitair individualisme*.

Individualisme zou aanleiding kunnen geven tot politieke aliënatie omdat een echte individualist slechts belangstelling voor de politiek opbrengt vanuit zijn eigen persoonlijk belang of gevoel. Hij weigert zich iets aan te trekken van alles wat hem niet direct aanbelangt of waar hij zich niet bij betrokken voelt. En als hij er wel belang bij heeft of er zich wel mee betrokken voelt, keurt hij alleen die beslissingen goed die overeenstemmen met zijn eigen directe belangen en gevoelens. Utilitaire individualisten vinden bovendien dat iedereen maar voor zichzelf moet zorgen en zijn eigen succes en belang moet nastreven. Volgens hen hoeft de overheid niet te zorgen voor diegenen die hiertoe zelf niet in staat zijn. Aldus kan een doorgedreven individualistische houding aanleiding geven tot gevoelens van wantrouwen ten aanzien van de politieke gezagsdragers ('de politici zijn dikwijls niet in staat de belastingsgelden van de mensen nuttig te besteden'). ELCHARDUS e.a. (1993) onderzochten reeds de invloed die het utilitair individualisme zou kunnen uitoefenen op politieke participatie. Ze vonden dat (vooral laaggeschoolde) utilitaire individualisten een lage mate van politieke belangstelling en participatie ontwikkelden (ELCHARDUS, e.a., 1993). Expressieve individualisten worden van hun kant geacht de informatie over en de werking van het politiek systeem negatief percipiëren. Zij hanteren immers geen overkoepelend zingevend of ideologisch kader om de politieke informatie te interpreteren. In onze vragenlijst hebben we schalen voor beide dimensies van individualisme opgenomen (voor een gedetailleerde beschrijving van de items wordt verwezen naar de bijlage). Beide zijn sterk geïnspireerd door de schalen die Mark ELCHARDUS en Peter HEYVAERT (1990) construeerden.

Een andere waarde in de hedendaagse samenleving is de *bier-en-nu houding*. Zoals de term al doet vermoeden, kunnen ook hier twee dimensies onderkend worden: de gerichtheid op het *nu* enerzijds en de gerichtheid op het *bier* anderzijds. Beide betreffen de vernauwing van het bewustzijn, de eerste in termen van tijd, de tweede in termen van ruimte. Het zijn wederom twee criteria om selectief te reageren op de prikkels van de omgeving. Voor individuen die voor het *nu* leven is de toekomst een zorg voor later. Ze verkiezen de onmiddellijke voldoening op korte termijn boven een uitgestelde voldoening op langere termijn. Het zou dus best kunnen dat ze geen boodschap hebben aan overheidsbeslissingen die op korte termijn hard aankomen en die pas op langere termijn vruchten zullen afwerpen. Mensen die op het *bier* gericht zijn houden zich voornamelijk bezig met wat zich in hun directe omgeving afspeelt, met wat ze in hun dagdagelijkse leefwereld meemaken. Al wat geografisch of geestelijk verder van hen af staat (bijvoorbeeld de grote politiek?) wensen ze zich niet aan te trekken. Ook de schaal voor het meten van deze hier-en-nu ingesteldheid hebben we van Elcharidus en Heyvaert (1990) overgenomen (voor een beschrijving van de items: zie bijlage).

Nog een waarde die de laatste tijd veel opgang maakt, zouden we het *dionysianisme* willen noemen. Deze naam is afgeleid van de feesten die in het antieke Griekenland ter ere van de god Dionysos werden gehouden. Het betreft een opheffen van tijd en ruimte, alsmede van het eigen zelf. Men gaat op zoek naar het Andere en wil daarbij buiten de grenzen van zijn eigen lichaam en van zijn actuele ruimte treden. Voor de dionysiër verdwijnen alle grenzen tussen de categorieën, niets is nog redelijk, niets nog definitief (VERNANT, 1990; BENEDICT, 1970). Iemand die dionysisch ingesteld, zoekt in momenten van beroezing het heden af te kunnen sluiten van verleden en toekomst, wil zijn ogen sluiten voor de wereld rondom hem. Een voortdurende toestand van beroezing is nefast voor het maatschappelijk functioneren in het algemeen en voor het functioneren in het politiek subsysteem in het bijzonder. Als het dionysianisme een allesoverheersende waarde wordt, zou dit kunnen leiden tot een houding van onverschilligheid en zelfs van afkeer voor de politiek, kortom tot politieke aliënatie.

Deze waarde is, naar we hebben kunnen nagaan, nog nooit geoperationaliseerd geworden in een schaal. We hebben dan ook zelf een schaal geconstrueerd waarin een positieve houding ten aanzien van extreme gemoedstoestanden zoals 'trance', 'volledig uit de bol gaan', 'alle remmen loslaten' en 'extensief uitgaan' centraal staan. Iemand die met deze vier items akkoord gaat, kan dionysisch genoemd worden (voor een gedetailleerde beschrijving: zie bijlage).

Wat is de nu verklarende kracht van deze culturele variabelen voor de verschillende dimensies van politieke aliënatie? Dat is de vraag waarop we een empirisch antwoord zullen trachten te formuleren.

In onderstaand schema zetten we eerst alle verklarende en te verklaren variabelen op een rij.

SCHEMA 1: Verklarende en te verklaren variabelen.

Verklarende variabelen		Te verklaren variabelen
Demografische en structurele variabelen	Dimensies van de culturele factor	Dimensies van politieke aliëntatie
* demogr.: - geslacht	* attitude tov informatie in het algemeen	* input aliëntatie:
* gezin: - beroep vader	* utilitair individualisme	- m.b.t. politieke informatie
- opleiding vader	* expressief individualisme	- m.b.t. politieke participatie
* school: - studierichting	* hier en nu houding	* output aliëntatie:
- schoolloopbaan	* dionysianisme	- specifieke
		- diffuse

3 - Onderzoeksgegevens.

Voor dit artikel werden gegevens gebruikt die werden verzameld in het kader van een breder onderzoek naar (domeinoverschrijdende) sociale deprivatie. Naar aanleiding van dit onderzoek werd een schriftelijke enquête gehouden onder een representatieve steekproef jongeren.

Deze enquête werd vooreerst afgenomen in de aula's van onze eigen instelling, de UFSIA, meer bepaald bij de eerste kandidatuursstudenten van de faculteiten Politieke en Sociale Wetenschappen, Toegepaste Economische Wetenschappen, Rechten en Germaanse Filologie (N=819). Het ogenblik van de bevraging - in de loop van de eerste maand van het academiejaar - werd zo gekozen dat de studenten nog niet echt door de universiteit 'gevormd' konden zijn en zodat er ook nog geen groepseffecten konden spelen. Men zou deze studenten dan ook kunnen beschouwen als representanten van scholieren uit het algemeen vormend secundair onderwijs⁸. Ten tweede werd dezelfde schriftelijke enquête afgenomen bij een representatieve steekproef jongeren uit de beroeps- en technische afdelingen van scholen uit de provincie Antwerpen (N=402). Het betreft hier een getrapte steekproef. Alle scholen die technische en beroepsleergangen aanbieden werden vooreerst gerangschikt op basis van kenmerken als regio, onderwijsnet, aangeboden studierichtingen, leerlingenpopulatie (gemengd, enkel jongens, enkel meisjes). Binnen elke categorie werden vervolgens op a-selectie wijze een aantal scholen getrokken, waarbij ervoor werd gezorgd dat de verhoudingen van voornoemde kenmerken van het scholenlandschap in de provincie Antwerpen weerspiegeld werden in de steekproef. Per geselecteerde school werd vervolgens één klas uit het laatste jaar ondervraagd. Deze bevraging gebeurde schriftelijk en individueel onder toezicht van een leerkracht⁹.

8 Gegevens, verzameld door het studentensecretariaat bij de inschrijving van de eerste kandidatuursstudenten op UFSIA, bevestigen dat 98% van de ingeschreven eerstekandidatuursstudenten algemeen vormend secundair onderwijs heeft gevolgd.

9 Vanwege het feit dat de respondenten de vragenlijst tijdens een lesuur en onder toezicht van een docent dienden in te vullen, bedroeg de respons 100%.

4 - Naar een verklarend model voor politieke aliënatie.

Zoals we het begrip hoger definieerden is 'politieke aliënatie' een extreme attitude. Hetgeen we uiteindelijk willen verklaren is niet dat sommige mensen minder vertrouwen en/of vermogen vertonen. Het gaat er ons dus niet om al onze respondenten te rangschikken op een continuüm van aliënatie, maar wel het uiterste segment van echt politiek gealiënerden uit de steekproef te lichten en te vergelijken met de anderen. We contrasteren daarom de respondenten die het met alle items van een aliënatie-schaal eens of helemaal eens waren met diegenen die meer geschakeerde of resoluut niet gealiënerde meningen ten beste gaven¹⁰. In onze steekproef onderscheidde we aldus

- 14% *respondenten die een negatieve houding hebben tegenover de politieke informatie (input aliënatie met betrekking tot politieke informatie),*
- 37% *respondenten die zich niet in staat achten om aan de politiek deel te nemen (input aliënatie met betrekking tot politieke participatie),*
- 39% *respondenten die wantrouwig staan tegenover individuele politici (specifieke output aliënatie)*
- 9% *respondenten die geen enkel vertrouwen hebben in ons politiek systeem (diffuse output aliënatie).*

De vraag is nu waarom deze respondenten er een dergelijke gealiënerde houding op na houden. Wegens het dichotome karakter van de afhankelijke variabelen is logistische regressie de meest aangewezen multivariate regressie-techniek. Deze techniek gaat van minder vooronderstellingen uit dan vergelijkbare technieken zoals multiple regressie-analyse of lineaire discriminantanalyse. In de vier afzonderlijke logistische regressies voor de vier afhankelijke variabelen werden zowel demografische variabelen (geslacht, beroep vader, opleidingsniveau vader) als structurele variabelen met betrekking tot de cultuuroverdracht (onderwijstype en schoolloopbaan) en culturele variabelen (attitude tegenover algemene informatie, utilitair individualisme, expressief individualisme, hier-en-nu houding, dionysianisme) opgenomen. Omwille van het exploratieve karakter van dit onderzoek werd telkens een voorwaartse stapsgewijze logistische regressie uitgevoerd. Hiermee kan geen causale structuur in de verklarende variabelen onderkend worden, maar deze logistische regressies resulteren wel in regressievergelijkingen waarin telkens slechts die variabelen werden overgehouden die een significante bijdrage leveren tot de verklaring van de variantie in de politieke aliënatie. Hierdoor krijgen we een duidelijke indicatie van de netto-verklarende kracht van de verschillende variabelen. In een volgende onderzoeksfase is het wel de bedoeling een causaal verklaringsspatroon te onderkennen in de verschillende variabelen die nu in deze eerste exploratieve fase van belang blijken te zijn. De R-coëfficiënten in de output van de logistische regressie kan men interpreteren als partiële correlatiecoëfficiënten. Ze geven de samenhang weer van de betreffende variabelen met de afhankelijke variabele, gecontroleerd voor alle an-

---

In totaal werden op deze manier 1221 jongeren bevroegd. De gemiddelde leeftijd van de respondenten was 18 jaar. Er kwamen even veel antwoorden van meisjes als van jongens binnen.

¹⁰ Indien de items positief geformuleerd waren en dus op een niet-aliënatie wezen, selecteerden we diegenen die het er (helemaal) oneens mee waren en contrasteerden deze met alle anderen.

dere in de vergelijking opgenomen variabelen. Samen met de resultaten van de significantie-test (sig.) vormen zij de belangrijkste aanwijzing voor de netto-effecten van de verschillende verklarende variabelen op de afhankelijke variabele. Het significantie-niveau werd op .05 gelegd. Het probleem bij logistische regressie is echter dat de parameters (de B's) niet lineair en daardoor moeilijk te interpreteren zijn. Een transformatie ervan met de zogenaamde logit-factor geeft wel interpreteerbare parameters, die als klassieke regressie-coëfficiënten gelezen kunnen worden.

Maar vooraleer over te gaan tot de bespreking van de verschillende logistische regressievergelijkingen dienen we aandacht schenken aan het nut van een multidimensionele operationalisering van de politieke aliënatie. Om theoretische redenen kozen we voor een multidimensionele operationalisering. Blijkt het nut hiervan ook uit onze empirische gegevens? Inderdaad, een analyse van de intercorrelatiematrix (N=835) levert hiervoor een overtuigend bewijs (zie tabel 1).

TABEL 1: Correlatiematrix voor de vier dimensies van politieke aliënatie.

	diffuse output aliënatie	specifieke output aliënatie	input-aliënatie m.b.t. politieke informatie	input-aliënatie m.b.t. politieke participatie
diffuse output al.	1.0000	.1763**	.1495**	.1092**
specifieke output al.	.1763**	1.0000	.2356**	.2174**
input al.pol.informa.	.1495**	.2356**	1.0000	.3143**
input al.pol.particip.	.1092**	.2174**	.3143**	1.0000

De dubbele sterren in TABEL 1 geven aan dat de correlaties significant ($\alpha=0.001$) verschillen van 0. Dit is het geval voor alle aliënatievormen, dus er is sprake van een behoorlijke samenhang tussen de diverse aliënatievarianten. Maar de correlaties zijn niet hoog genoeg om te stellen dat de diverse indicatoren éénzelfde latente construct meten. Bijgevolg kunnen we stellen dat de verschillende aliënatievormen conceptueel onderscheiden moeten worden, vermits we hiervoor zowel theoretische als methodologische ondersteuning kunnen geven.

In tabel 1 valt nog meer op te merken. De diffuse output-aliënatie vertoont weliswaar een significant maar toch tamelijk zwak verband met de andere dimensies van politieke aliënatie. Naar ons gevoel is dit toe te schrijven aan het feit dat jongeren van achttien haast eenstemmig een positieve houding hebben ten overstaan van het 'parlement', de 'democratie' enzovoort, ook al kunnen ze aan deze termen nog geen eenduidige betekenis geven. Men mag trouwens aannemen dat dit laatste ook voor vele van hun andere medeburgers geldt. We hebben we hier met een variabele met weinig spreiding te maken, die dus als afhankelijke variabele minder gemakkelijk te verklaren zal zijn.

De input-aliënatie met betrekking tot politieke informatie (IAPI) vertoont daarentegen verrassend hoge correlaties, althans met de twee best geijkte dimensies van politieke aliënatie, nl. input-aliënatie met betrekking tot politieke participatie (IAPP) ($r=.31$) en met specifieke output aliënatie ($r=.24$). Dit is merkwaardig omdat het om een minder vaak gehanteerd aspect van aliënatie gaat, namelijk om het intellectuele zelfvertrouwen van de burger. Hier wordt dus al enigszins gesuggereerd dat aliënatie veel te maken heeft met de intellectuele cultuur van

de zoekjkkende burgers. De resultaten van de regressieanalyses zullen ons toelaten hierop uitgebreid terug te komen.

Tabellen 2 en 3 geven de resultaten van de logistische regressies voor de vier dimensies van politieke aliënatie weer. De interpretatie van de invloed van de variabele 'hier en nu' op de 'diffuse output-aliënatie' (TABEL 2a) luidt bijvoorbeeld als volgt: jongeren die op het hier en nu gericht zijn, zijn significant ($\text{sig} = .0017$) negatiever ingesteld ten aanzien van het politieke systeem dan diegenen die niet op het hier en nu gericht zijn. Het verband tussen beide variabelen, gecontroleerd voor alle andere in de vergelijking opgenomen variabelen, wordt weergegeven door de partiële correlatiecoëfficiënt of R-waarde en bedraagt .1434. De logistische regressiecoëfficiënt (B), in ons voorbeeld gelijk aan .1481, moet gelezen worden in combinatie met zijn standaardfout (SE). Een kleine regressiecoëfficiënt met een kleine standaardfout is evenwaardig aan een grote regressiecoëfficiënt met een grotere standaardfout. Het is de verhouding tussen beide waarden die telt. Deze verhouding wordt gekwadraterd weergegeven in de WALD-statistiek. De standaardfout is in ons voorbeeld zeer klein, namelijk .0473, wat resulteert in een WALD-statistiek (.1481/.0473) van 9.8197. Vermits het significantieniveau ($\text{sig} = 0.0017$) van deze statistiek kleiner is dan de drempelwaarde 0.05 kunnen we vervolgens besluiten dat de logistische regressiecoëfficiënt B significant verschilt van 0.

Tabel 2: Logistische regressie-vergelijkingen voor de twee dimensies van output-aliënatie.

TABEL 2a: diffuse output-aliënatie					
Variabelen	B	S.E.	Wald	sig.	R
HIER en NU	.1481	.0473	9.8197	.0017	.1434
constante	.7335	.57191	.6452	.1996	

TABEL 2b: specifieke output-aliënatie					
Variabelen	B	S.E.	Wald	sig.	R
ALGEMENE INFORMATIE	.1114	.0389	8.2161	.0042	.0787
HIER en NU	.0963	.0293	10.8205	.0010	.0937
GESLACHT					
MAN	.0000				
VROUW	-.7942	.1646	23.2819	.0000	-.1456
ONDERWIJSTYPE			27.7341	.0000	1537
ASO (UNIV)	.0000				
TSO	-1.1901	.2398	24.6329	.0000	-.1501
BSO	-.6938	.2530	7.5212	.0061	-.0741
constante	-1.0753	.5467	3.8692	.0492	

Tabel 3: Logistische regressievergelijkingen voor de twee input-aliënaties.

TABEL 3a: input-aliënatie t.a.v. politieke informatie					
Variabelen	B	S.E.	Wald	sig.	R
ALGEMENE INFORMATIE	.3957	.0733	29.1418	.0000	.2263
DIONYSIANISME	.1341	.0513	6.8333	.0089	.0955
BEROEP VADER			8.3495	.0393	.0666
(1) laag	.0000				
(2)	.0019	.4259	.0000	.9965	.0000
(3)	.3307	.3459	.9139	.3391	.0000
(4) hoog	1.3824	.4971	7.7348	.0054	.1040
GESLACHT					
MAN	.0000				
VROUW	-.8031	.2951	7.4074	.0065	-.1010
ONDERWIJSTYPE			44.9776	.0000	.2780
ASO (UNIV)	.0000				
TSO	-1.8839	.3438	30.0204	.0000	-.2299
BSO	-2.1680	.3603	36.2147	.0000	-.2541
constante	-2.0303	.8876	5.2319	.0222	

Tabel 3b: input-aliënatie t.a.v. politieke participatie					
Variabelen in de vergelijking	B	S.E.	Wald	sig.	R
ALGEMENE INFORMATIE	.1748	.0436	16.0745	.0001	.1245
HIER en NU	.0732	.0326	5.0292	.0249	.0578
GESLACHT					
MAN	.0000				
VROUW	-.8031	.1827	49.2206	.0000	-.2280
ONDERWIJSTYPE			24.6488	.0000	.1508
ASO (UNIV)	.0000				
TSO	-1.8839	.2652	10.2051	.0014	-.0951
BSO	-2.1680	.2873	18.8415	.0000	-.1362
constante	-2.0303	.6120	3.0623	.0801	

Zoals verwacht blijkt het erg moeilijk een afdoende verklaring te vinden voor de diffuse output-aliënatie. Van alle onafhankelijke variabelen geeft er slechts één een significant resultaat. Het is dan wel merkwaardig dat het hier om een culturele factor gaat, namelijk de 'hier en nu houding' (tabel 2a). Jongeren met een lage score op de hier en nu houding hebben doorgaans ook een lage score op de index van diffuus politiek vertrouwen. In andere woorden: jongeren met een vernauwde bewustzijnshorizon hebben meer kans om gevoelens van politieke aliënatie te cultiveren. Dit konden we verwachten omdat de beleidsvorming in ons politiek bestel steeds meer onderhevig is aan processen van 'synchronische en diachronische verruiming' (GEYER, 1990). Het aantal individuen en instituties dat betrokken is bij de invoer, de verwerking en de uitvoer van beslissingen neemt voortdurend toe. De beleidsvormingsketens worden steeds meer uitgerokken. Het wordt steeds moeilijker om nog een overzicht te krijgen van het volledige

gebeuren. De 'hier en nu houding' is niet behulpzaam om dat overzicht aan te moedigen. Integendeel, ze zal de (jonge) burger staven in de mening dat de politiek niet meer is dan "viel Lärm um nichts".

Aangezien democratische beginselen het hunne bijdragen tot de complexiteit, de vertraging en de onoverzichtelijkheid van de politieke besluitvorming is het logisch dat de cultuur van de bewustzijnsvernaauwing niet veel voelt voor democratische procedures. Dit is een gegeven dat te denken geeft, vooral als zou blijken dat onder bepaalde jongeren deze 'cultuur' om zich heen zou grijpen.

De andere aspecten van politieke aliënatie kunnen beter verklaard worden. Een goed punt voor onze theoretische vermoedens is dat de demografische variabelen in de verklaring een vrij bescheiden rol toebedeeld krijgen. Wel staan we voor het ontzuenderende feit dat 'geslacht' ook in onze tijd en ook onder jongeren nog altijd een significante factor blijft. Meisjes zijn meer vatbaar voor alle vormen van politieke aliënatie en vooral dan voor input-aliënatie ten aanzien van politieke participatie ($R=-.23$) (tabel 3a). Als in de globale populatie (alle leeftijdscategorieën) een dergelijk effect wordt teruggevonden, relativeert men deze vaststelling vaak door te stellen dat de emancipatiebeweging zich nu eenmaal slechts gradueel doorzet. Onze steekproef die enkel bestaat uit jongeren ontcracht evenwel deze relativeringspoging. Vrouwen blijken zich in vergelijking met mannen veel minder bekwaam te voelen om aan het politieke bedrijf te participeren. Vermoedelijk kan dit fenomeen uitgelegd worden door het relatieve gebrek aan voorbeelden. Hoewel de laatste jaren een duidelijke vooruitgang merkbaar is, blijft de politiek nog voor een groot stuk een 'mannenzaak'. Samen met het gegeven dat vrouwen in hun primaire socialisatie wellicht eerder georiënteerd worden op hun direct interpersoonlijke omgeving vormt deze factor een aanzienlijke remming voor de participatie van vrouwen aan de politiek.

Slechts één keer blijkt nog een andere demografische factor van belang te zijn. De beroepsstatus van de vader hangt samen met de aliënatiegevoelens ten aanzien van politieke informatie ($R=0.07$) (tabel 3b). De referentiecategorie van deze categorische variabele is de groep van de (on)geschoolde arbeiders. Uit de positieve logistische regressiecoëfficiënten van de overige categorieën kunnen we dus afleiden dat leerlingen waarvan de vader een hogere beroepsstatus heeft minder kans maken op gevoelens van IAPI. Maar enkel de WALD-test voor het effect van de vierde categorie (kaders, vrije beroepen, ondernemingsleiders) verschilt significant ($\text{sig.}=0.0054$ met $\alpha=0.05$) van de referentiecategorie. In feite moeten we ons dus bij de interpretatie van de effecten enkel op de laatste categorie richten.

Daaruit zou men kunnen opmaken dat jongeren uit een beter geschoold, meer intellectueel milieu meer zelfvertrouwen betonen ten overstaan van de politieke informatie dan anderen. Ze zijn zelf intellectueel beter gewapend of geven niet graag toe dat ze ongewapend zijn. In ieder geval worden we alweer herinnerd aan de intellectuele oorsprong van de politieke aliënatie.

Telkens weer blijken ook de waardenoriëntaties van onmiskenbaar belang te zijn. Meestal worden die vertegenwoordigd door de 'hier en nu' factor. Die wordt echter afgelost door het 'dionysianisme' waar het erom gaat de IAPI te verklaren. Leerlingen die op geregelde basis hun toevlucht zoeken tot beroezing, waardoor ze zich 'bewust' afsluiten van de 'actualiteit', hebben meer kans op gevoelens van IAPI ($R=0.10$) (tabel 3a). Vermits IAPI duidt op gevoelens van betekenisloosheid

van de politieke informatie waarmee ze 'direct' geconfronteerd worden, is het logisch dat de 'hier en nu houding' hiervoor minder relevant is.

Natuurlijk is het een beetje vervelend dat de zo vaak gebruikte en zo goed geijkte schalen voor utilitair en voor expressief individualisme zo weinig opleveren. Te meer omdat het individualisme de waarde is waarvan de toename over de recente decennia het best gedocumenteerd is. Maar dit is een goede les. De culturele factor is niet onder één hoedje te vangen. Naast het individualisme zijn er andere waardenoriëntaties zoals presenteïsme en dionysianisme die wijzen op een bijna opzettelijke poging tot bewustzijnsvernauwing en die een betere verklaring bieden voor politieke aliënantie. Of deze oriëntaties meer ingang vinden dan vroeger, en bijgevolg een eventuele toename van de aliënantie zouden kunnen verklaren, daarover kan helaas geen uitsluitsel gegeven worden.

Naast, en soms meer nog dan de evaluatieve cultuur, laat de cognitieve cultuur van de jongeren haar invloed gelden. Vooral waar het de input-aliënantie betreft wordt het zelfvertrouwen inzake de verwerking van 'algemene informatie' een belangrijke factor. Dat deze laatste factor een sterk verband vertoont met IAPI ligt in de lijn van de verwachtingen (tabel 3a). Individuen die zich niet opgewassen voelen tegen de informatielast in het algemeen zullen ook last hebben met het verwerken van politieke informatie. Het is zinnig om het zelfvertrouwen ten opzichte van de algemene informatie te onderscheiden van die ten opzichte van een sectorspecifieke informatie zoals de politieke. We leven immers in een periode die gekenmerkt wordt door een toenemende sociale en culturele differentiatie (LASH en URRY, 1987) en een 'disjuncture of realms' (BELL, 1976). Het is bovendien aannemelijk dat de algemene attitude een invloed zal uitoefenen op de specifieke. Maar triviaal kan men deze vondst niet noemen. De invloed van de algemene cognitieve attitude strekt zich uit tot de input-aliënantie ten aanzien van politieke participatie (tabel 3b) en tot de specifieke output-aliënantie (tabel 2b). Dat politieke aliënantie zoveel te maken heeft met de cognitieve cultuur, dat is niet alleen een nieuw theoretisch, maar ook een praktisch bruikbaar gegeven als we moeten nadenken over de aanpak van de politieke vorming.

Dat individuen die zich cognitief zwak voelen, lijden onder een zekere mate van politieke input- aliënantie kan achteraf vanzelfsprekend lijken. Maar waarom zouden die individuen ook aan (specifieke) output-aliënantie lijden? Is het omdat onwetendheid altijd een psychologische broedplaats voor wantrouwen moet zijn? Of omdat deze individuen meer blootgesteld zijn aan populariserende informatiebronnen die sterk sensantiegericht zijn en dus geneigd om de politieke klasse als een onbetrouwbare, normeloze bende voor te stellen?

Last but not least blijkt ook het onderwijstype van de jongeren telkens een aanzienlijke factor te zijn. In vergelijking met leerlingen die pas uit het ASO komen, lopen leerlingen uit het technisch en uit het beroepsonderwijs meer kans om gevoelens van politieke aliënantie te ontwikkelen. Dat merken we vooral in tabel 3a ($R=.28$), maar ook in tabel 3b ($R=.15$) en in tabel 2b ($R=.15$).

Om de betekenis van deze factor beter in te schatten moet men in het oog houden dat een aantal aspecten van de schoolse socialisatie kennelijk geen politieke aliënantie kweken. Mislukkingen in de schoolloopbaan mogen dan al belangrijk zijn voor het zelfbeeld van de jongere, ze tasten zijn politieke (zelf)vertrouwen niet aan. Bovendien werd al gecontroleerd voor allerlei evaluatieve en cognitieve culturelementen. Het TSO en het BSO hebben dus geen invloed omdat de

leerlingen daar meer presenteïstisch, dionysisch of wars van informatieverwerking zouden zijn. Waarom is de studierichting dan van zulk groot belang ¹¹?

Het 'onderwijstype' is een variabele die allicht te maken heeft met de cognitieve vaardigheden van de jongeren. Het is ook een objectieve structurele variabele, wat verklaart waarom hij invloed kan hebben, ook na controle voor subjectieve, culturele factoren zoals 'algemene informatieverwerking'. Deze structurele variabele zou van belang kunnen zijn omdat hij verwijst naar de cognitieve capaciteiten van de respondenten. Over het algemeen recruteert het ASO immers, in vergelijking met TSO en BSO, de intelligentere leerlingen ¹². Of omdat het ASO aan haar leerlingen een meer algemene vorming aanbiedt en meteen een leervermogen dat meer aangepast is aan de vrij algemene en abstracte materies van de politieke besluitvorming.

In ieder geval is het moeilijk de invloed van deze variabele te duiden zonder alweer op een cognitieve verklaring uit te komen. De cognitieve vaardigheden van de jonge burgers, dat moeten we nu wel aannemen, zijn van groter belang dat men meestal vermoed heeft. Dat blijkt zowel uit de culturele (subjectieve) als uit de structurele (objectieve) factoren in onze regressievergelijkingen.

Besluit.

Dit artikel poogde een steentje bij te dragen tot een methodologisch verantwoorde beschrijving van de politieke aliënatie. Op dit punt mogen we tevreden zijn. De schalen die hier worden voorgesteld, werden herhaaldelijk getest en konden telkens bogen op zeer goede validiteits- en betrouwbaarheidsparameters. Tevens werd nog maar eens bevestigd dat politieke aliënatie een begrip is met onderscheiden, maar toch samenhangende dimensies. Vele maar niet alle jongeren die wantrouwig staan tegenover de politieke elites, zijn tevens behept met een subjectief onvermogen om aan de politiek te participeren, om slechts de twee meest gebruikelijke dimensies van aliënatie te vernoemen. Deze multidimensionaliteit werd met meer zorg uitgedroefd dan hier kan weergegeven worden. Maar ze blijkt reeds duidelijk genoeg uit de matige intercorrelaties tussen de gebruikte schalen en uit het feit dat iedere dimensie verklaard dient te worden door een regressievergelijking die in zekere mate afwijkt van de andere.

In dit artikel werd echter vooral aandacht besteed aan de verklaring van het verschijnsel. De steekproef laat niet meer dan voorlopige conclusies toe omdat ze alleen abiturienten van het middelbaar onderwijs bevat en zelfs voor deze leeftijdscategorie niet volstrekt representatief mag heten. Niettemin mogen enkele opvallende resultaten ernstig genomen worden, ook al omdat ze door de opeenvolgende steekproeven telkens weer bevestigd werden.

---

11 Noteer dat in deze studie de factor 'onderwijsniveau', die elders zo'n cruciaal gegeven is (zie o.m. CONVERSE, 1972) niet voorkomt. Alle respondenten in de steekproef hebben immers ongeveer hetzelfde aantal studiejaar achter de rug.

12 Vermits onze steekproef in feite geen leerlingen van het ASO bevat en we de beginnende universiteitsstudenten als 'proxy' gebruiken voor deze onderwijsgeleding, geldt deze vaststelling nog sterker. We kunnen er immers vanuit gaan dat enkel de 'intelligentere' ASO studenten de stap naar de universiteit zetten.

Een eerste opmerkelijk resultaat is dat de zogenaamd 'demografische' factoren over het algemeen slechts een bescheiden gewicht schijnen te hebben. Toegegeven, het geslacht blijkt ook heden nog in deze politieke aangelegenheid een zekere rol te spelen. Ook het beroep van vader heeft enig belang, wellicht omdat in gezinnen waar de vader een intellectueel beroep heeft de belangstelling voor politieke informatie aangemoedigd wordt. Maar in het algemeen wordt de politieke aliënantie niet gedetermineerd door de maatschappelijke omstandigheden waarin de jongeren opgroeien.

Dat gezegd zijnde moet er meteen gewezen worden op één massale uitzondering op voorgaande stelling. De politieke aliënantie is veel groter bij jongeren in het TSO en in het BSO dan bij jongeren in het ASO, of althans dan bij jongeren die uit het ASO komen en pas overgestapt zijn naar een eerste kandidatuur op UFSIA. Misschien is er toch iets speciaals aan de hand met de eerstejaars van UFSIA en mogen we ze niet beschouwen als een perfecte 'proxy' voor de populatie van abiturienten uit het ASO. Maar zelfs als we aannemen dat in het eerste jaar van de UFSIA slechts de betere leerlingen verschijnen, ook dan blijft het verschil opmerkelijk omdat er gecontroleerd werd voor allerlei culturele en structurele eigenschappen van onze respondenten. Zijn de leerlingen van TSO en BSO meer gealiëneerd *ondanks* hun studierichting (bijvoorbeeld omdat ze minder begaafd zijn voor de verwerking van abstracte informatie) of *ten gevolge van* hun studierichting (bijvoorbeeld omdat ze daar minder algemeen leervermogen bijgebracht krijgen of omdat er daar een defaitistische houding ten overstaan van de politiek heerst)? Dit zijn belangwekkende vragen. Het zou bijzonder zorgwekkend zijn als zou blijken dat de politieke aliënantie in bepaalde studierichtingen als het ware aangeleerd wordt.

Of moeten we stellen dat in het ASO de tendens naar aliënantie afgeremd wordt? Uit onze gegevens zou men kunnen opmaken dat het aliënerende effect van bepaalde waardenoriëntaties zoals een gerichtheid op het hier en nu veel sterker is voor leerlingen uit het TSO en BSO dan voor leerlingen uit het ASO. Waarom deze culturele factoren meer impact zouden hebben op de in jongeren in het TSO en BSO is ons niet meteen duidelijk.

De grote vondst van dit verkennend onderzoek is echter het belang van de culturele factoren en meer bepaald van de cognitieve factoren. Het evaluatieve aspect van de cultuur is niet te verwaarlozen als factor. Vooral bewustzijnsvernaauwende waardenoriëntaties zoals 'hier en nu' en 'dionysianisme' hebben een effect op verschillende dimensies van politieke aliënantie. Maar belangrijker (en nog minder onderzocht) is de cognitieve factor. De capaciteit om met informatie over 'de wereld in het algemeen' om te gaan, speelt een grote rol in de ontwikkeling van politieke aliënantie, zowel wat het vertrouwen in politieke gezagsdragers als wat de inschatting van het eigen vermogen tot actieve politieke participatie betreft.

De additionele verklaringskracht van de culturele factor is ons onziens hiermee duidelijk aangetoond. Maar daarmee kunnen we ons verhaal natuurlijk niet afsluiten. Want onze bevindingen zijn niet alleen tamelijk nieuw, ze zijn ook tamelijk verontrustend. Ze laten ons verstaan dat de politieke aliënantie in belangrijke mate afhankelijk is van ontwikkelingen in onze samenleving waarover we weinig controle hebben en die wellicht nog een tijdje onverstoord zullen verder gaan. Dat vele individuen zich overbelast voelen door het informatieaanbod van onze maatschappij is meer dan een louter subjectieve indruk. Dat meer en meer individuen geneigd zullen zijn zich 'dionysisch' en 'presenteïstisch' op te stel-

len, en zich daardoor op langere termijn nog meer politiek kwetsbaar zullen maken, ook dat lijkt een haast onafwendbare evolutie. Politieke aliënatie kan gemakkelijk tot ontwikkeling komen op een ondergrond van waarden en denkbeelden die in de mode zijn en van mens tot mens worden doorgegeven. Een beleid dat ingaat tegen de tendens naar politieke aliënatie hoeft daarom niet volstrekt onmogelijk te zijn. Maar dergelijk beleid zal moeten oproeien tegen een sterke stroming.

Bibliografie.

ALMOND, G.A.; VERBA, S., *The civic culture*, Boston, Little Brown & Company, 1965.

AISH, A.M.; JORESKOG, K.G., A panel model for political efficacy and responsiveness: an application of LISREL 7 with weighted least squares, in: *Quality and Quantity*, (1990)24, 405-426.

BECK, U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986.

BELLAH, R.N., *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*, Harper and Row, New York, 1985.

BENEDICT, R.B., *Mozaïek van cultuurvormen*, Paris, Amsterdam, 1970.

BILLIET, J., *Ondanks beperkt zicht. Studies over waarden, ontzuiling en politieke veranderingen in Vlaanderen*, VUBPress, Brussel, 1993.

BOLLEN, K., *Structural equations with latent variables*, Wiley, New York, 1989.

BOUVERNE-DE BIE, M., *De sociaal-culturele situatie van jongeren vandaag. Een synthese van recent jeugdonderzoek. Werkdocument uitgevoerd op vraag van de Koning Boudewijnstichting*, december 1992, 51 blz.

CONVERSE, P., Change in the American Electorate, in: CAMPBELL, A.P.; CONVERSE, P. (eds.), *The Human Meaning of Social Change*, Russel Sage Foundation, New York, 1972, pp 263-337.

DE WITTE, H., *Op zoek naar de arbeidersklasse. Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*, ACCO, Leuven/Amersfoort, 1994.

DIERICKX, G.; THIJSEN, P., Politieke efficiëntie in Vlaanderen. Een verkennde analyse, in: SWYNGEDOUW, M.; BILLIET, J.; CARTON, A.; BEERTEN, R. (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*, ACCO, Leuven/Amersfoort, 1993, 185-198.

EASTON, D., *A systems analysis of political life*, New York, Wiley, 1965.

ELCHARDUS, M.; HEYVAERT, P., *Soepel, flexibel en ongebonden. Een vergelijking van twee laatmoderne generaties*, VUBPress, Brussel.

FELLING, A.; PETERS, J.; SCHREUDER, O., *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek naar de waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1983.

GAMSON, W., *Power and discontent*, Dorsey Press, Homewood, 1968.

GUJARATI, D.N., *Basic Econometrics, Second Edition*, McGraw Hill Book Company, New York, 1988.

HALMAN, L., *Waarden in de westerse wereld. Een internationale exploratie van de waarden in de westerse samenleving*, Tilburg University Press, Tilburg, 1991.

INGLEHART, R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton, 1977.

KERKHOFS, J.; DOBBELAERE, K. (eds), *De versnelde ommekeer. De waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren negentig*, Lannoo, Tielt, 1992.

KLINGEMANN, H.D.; FUCHS, D., *Citizens and the State*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

KUNNEMAN, H., *Systeemgeweld en schijncommunicatie. Empirisch onderzoek naar de interferentie van systeem en leefwereld, Cahier Communicatietheorie en Praktijk I*, Faculteit Wijsbegeerte, Vrije Universiteit Amsterdam.

LAERMANS, R., *Van collectief bewustzijn naar individuele moderniteit. Media, consumptie en identiteitsconstructie binnen de reflexieve moderniteit*, in: *Vrije Tijd en Samenleving*, 9(1991)3-4, 99-118.

LAERMANS, R., *De ene individualisering is de andere niet. Kanttekeningen bij Hans Waeges poging tot empirische toetsing*, in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 15(1994)3-4, 357-369.

LASH, S.; URRY, J., *The end of organized capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

NIEMI, R.G.; CRAIG, F.; MATTEI, F., *Measuring international political efficacy in the 1988 national election study*, *American Political Science Review*, (1991)85, 1407-1413.

SWYNGEDOUW, M.; BILLIET, J.; CARTON, A.; BEERTEN, R. (red.), *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*, ACCO, Leuven/Amersfoort, 1993.

VAN DETH, J.W.; SCARBROUGH, E., *The Impact of Values*, Edingburgh University Press, Edingburgh, 1994.

Bijlagen.

1 - Schaalitems.

1.1 - Items voor 'Input Aliënantie met betrekking tot Politieke Informatie':

(Cronbach' s alpha = .8263)

(1) Voor mensen zoals ik is de politiek te ingewikkeld, je moet al een specialist zijn om het te begrijpen.

(2) Ik merk nauwelijks verschil tussen hetgeen de meeste partijen zeggen en voorstellen.

(3) Al die berichten over politiek in de kranten, op radio en TV maken de politiek voor mij alleen nog maar ingewikkelder.

(4) Als de ministers zich tot de bevolking richten, gebruiken ze te veel woorden die ik niet versta.

1.2 - Items voor 'Input Aliënantie met betrekking tot Politieke Participatie':

(Cronbach's alpha = .8397)

- (1) Ik vind van mezelf dat ik zeer geschikt ben om aan het politieke leven deel te nemen.
- (2) Ik denk dat ik beter geïnformeerd ben over de politiek dan de meeste andere mensen.
- (3) Ik denk dat ik een politieke functie even goed zou kunnen vervullen als de meeste andere mensen.
- (4) Ik vind dat ik een redelijk begrip heb van de belangrijkste politieke kwesties.

1.3 - Items voor 'Specifieke Politieke Output Aliënantie':

(Cronbach's alpha = .7314)

- (1) Eigenlijk is er geen enkele politicus die ik zou durven vertrouwen.
- (2) De politici zijn dikwijls niet in staat de belastingsgelden van de mensen nuttig te besteden.
- (3) De meeste politici beloven veel, maar ze doen niets.
- (4) Er gebeuren in de politiek veel dingen die het daglicht niet mogen zien.

1.4 - Items voor 'Diffuse Politieke Output Aliënantie':

(Cronbach's alpha = .7678)

- (1) De leden van ons parlement doen meer goed werk dan de meeste mensen denken.
- (2) Ik heb bewondering voor de wijze waarop ons politiek systeem is georganiseerd.
- (3) We mogen gelukkig zijn dat we in een land leven dat zulke democratische wetten en gewoonten heeft.
- (4) Veel mensen vinden dat ons politiek systeem niet goed werkt, maar in feite mogen we niet klagen, vind ik.

1.5 - Items voor 'Attitude tegenover Informatie in het Algemeen':

(Cronbach's alpha = .7334)

- (1) Over de belangrijkste kwesties bestaan er tegenwoordig zoveel tegenstrijdige meningen dat ik niet meer weet wat ervan te denken.
- (2) De hoeveelheid informatie die we vandaag de dag te verwerken krijgen is onmenselijk; daar is haast niemand tegen opgewassen.
- (3) Al die berichten in de kranten, op radio en TV over wat er in de wereld gebeurt, maken het voor mij alleen nog maar ingewikkelder.
- (4) Vandaag de dag verandert de wereld zo snel dat ik niet meer weet wat ervan te denken.

1.6 - Items voor 'Utilitair Individualisme':

(Cronbach's alpha = .7238)

(1) De mensen, onze naasten, solidariteit... wat een onzin allemaal. Iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn eigen belangen verdedigen.

(2) Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, gaat men best niet te veel met anderen om.

(3) Wat mij betreft zijn geld en macht het enige wat telt, de rest zijn praatjes.

(4) Het nastreven van je persoonlijk succes is belangrijker dan te zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen.

1.7 - Items voor 'Expressief Individualisme':

(Cronbach's alpha = .6135)

(1) Ik wil alles meegemaakt hebben in mijn leven, ook wat de meeste mensen raar en riskant vinden.

(2) Je moet steeds doen waar je zelf zin in hebt en niet letten op wat anderen daarvan denken.

(3) Ik ga me niet door anderen laten vertellen wat ik moet doen of laten.

(4) Ik wil altijd volledig mezelf zijn in alles wat ik doe.

1.8 - Items voor 'Hier-en-Nu-bouding':

(Cronbach's alpha = .7751)

(1) Ik denk niet te veel aan wat er zal gebeuren of aan wat gebeurd is, alleen maar aan wat er nu gebeurt.

(2) Het is altijd beter onmiddellijk uit het leven te halen wat erin zit, want je weet maar nooit wat de toekomst zal brengen.

(3) Het is verkeerd te leven voor de toekomst. Als je van het leven wil genieten, moet je hier en nu genieten.

(4) Het beste is van de ene dag in de andere te leven en de toekomst te laten voor wat ze is.

(5) Het leven is maar kort en daarom is het beter om te proberen zelf gelukkig te zijn en niet teveel te tobben over wat er elders in de wereld omgaat.

1.9 - Items voor 'Dionysianisme':

(Cronbach's alpha = .7698)

(1) Voor mij is goeie muziek, muziek waar je van in trance geraakt.

(2) Ik voel me pas goed als ik eens flink uit de bol kan gaan.

(3) Mijn motto is: geregeld alle remmen los.

(4) Als niets mij zou belemmeren, dan zou ik tijdens het weekend willen uitgaan van vrijdagavond tot maandagmorgen.

2 - Variabelen met betrekking tot de structuren van de primaire socialisatie (gezin):

2.1 - 'onderwijsniveau van vader', bestaande uit de categorieën

1=hoogstens lager secundair onderwijs

2=hoger secundair onderwijs

3=hoger onderwijs buiten de universiteit / universiteit

2.2 - 'beroepsniveau van vader', bestaande uit de categorieën

1=arbeider

2=kleine zelfstandige, land -/tuinbouwer

3=bediende / leerkracht

4=kader / beoefenaar vrij beroep /ondernemingsleider /groothandelaar

3 - Constructie van de variabele 'Schoolloopbaan':

De variabele 'Schoolloopbaan' is geconstrueerd op basis van de variabelen van, 'b-attest' (dit is verplicht van richting moeten veranderen) en 'bissen'. De respondenten werden als volgt in vier categorieën ingedeeld:

	bissen	
	ja	neen
B-attest		
ja	1	3
nee	2	4

Respondenten in categorie 1 hebben een 'problematische schoolloopbaan' achter de rug: zij zijn ooit blijven zitten én verplicht van richting moeten veranderen. Respondenten in categorie 2 hebben ooit een jaar moeten overdoen, maar hebben niet van richting moeten veranderen. Respondenten in categorie 3 zijn wel verplicht geweest om van richting te veranderen maar hebben nooit een jaar moeten overdoen. De respondenten in categorie 4 hebben een vlot-verlopen schoolloopbaan achter de rug: zij zijn nooit moeten blijven zitten en zijn ook nooit verplicht geweest om van richting te veranderen.

Summary: Political alienation and cultural deprivation. An interim report.

Following the distinctions proposed by Gamson and Easton the complex phenomenon of 'political alienation' among the young was empirically subdivided in several dimensions. Within the 'input' dimension of political alienation we distinguished between the ability to process information and the ability to participate. Within the 'output' dimension we distinguished between two referents of distrust, political actors and authorities on the one hand, and the political (democratic) system on the other. We succeeded in constructing reliable scales for each of these dimensions which were then used as dependent variables in regression models. When turning to the explanation of the phenomenon

our attention was focused first and foremost on the cultural factors. This was amply rewarded. Some of the normative aspects of culture, namely 'presenteism' and 'dionysianism', have a significant influence on various dimensions of political alienation. The impact of cognitive aspects appears to be even more significant. This means that an effective policy to counter the rise of political alienation will have to cope with a phenomenon solidly embedded in contemporary culture.

La Citoyenneté dans la pensée politique européenne

Éléments pour une histoire doctrinale du concept ¹

Paul MAGNETTE

Paul Magnette est licencié en sciences politiques et relations internationales et licencié en études politiques européennes de l'Université Libre de Bruxelles, et il s'est spécialisé en histoire de la pensée politique à l'Université de Cambridge. Il est actuellement aspirant au FNRS et mène ses recherches à l'Institut d'Études Européennes de l'ULB. Il est l'auteur d'articles et ouvrages de théorie politique dont récemment, avec M. Telò (éds.), *Repenser l'Europe*, Editions de l'Université de Bruxelles, 1996.

Le concept de citoyenneté fait l'objet, depuis quelques années, de réflexions luxuriantes en sciences humaines, se prêtant à des usages très variés: on l'utilise indifféremment pour désigner des ensembles de droits individuels (civils, politiques et sociaux) ², une identité politique générique ou même des rôles sociaux très divers (comme la participation à la vie locale ou professionnelle) ³. Cette extension sémantique d'un terme naguère peu prisé n'est pas sans causes. Depuis une vingtaine d'années ce concept est utilisé en sciences humaines comme une catégorie synthétique, sous l'enseigne de laquelle sont *thématisées* des questions très diverses ⁴, relevant tantôt de la science politique (les luttes pour les droits civils des minorités) ⁵, tantôt de la sociologie (les recompositions d'"identité" qui accompagnent les mutations sociales) ⁶, de la philosophie (les conditions de perpétuation d'une communauté) ⁷...

Les auteurs qui se livrent à de telles opérations de subsomption, qui lient intellectuellement un certain nombre de faits dont ils ont l'intuition qu'ils sont solidaires dans la vie sociale, possèdent nécessairement une définition *a priori* de la citoyenneté; il faut, dans le cadre d'une telle démarche synthétique, disposer d'une définition du terme de référence. Mais ils en font rarement état ou se con-

1 Qu'il me soit permis de remercier, pour leurs commentaires sur ce texte, les prof. M. Telò et J. Dunn, sachant, comme dit la formule consacrée, que je porte seul la responsabilité des erreurs qui pourraient subsister.

2 Cfr. le texte classique de T. H. MARSHALL, *Citizenship and Social Class*, Cambridge, Cambridge University Press, 1950.

3 Voir par exemple J. LECA, "Questions sur la citoyenneté" in *Projet*, 1983, n° 171/172, pp. 113-25 ou les contributions du livre de D. COLAS *et al.* (éd.), *Citoyenneté et nationalité*, Paris, PUF, 1991.

4 J. DUNN suggère une opération similaire autour du concept de révolution: "Sa faiblesse analytique présente est partiellement un produit du combat mené pour imposer un ordre intellectuel, à l'aide de trop peu nombreuses idées simples, à un champ d'expérience trop vaste et trop hétérogène." in T. BALL *et al.* (éd.), *Political Change and Conceptual Innovation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, p. 333.

5 Cfr. R. DAHRENDORF, "Citizenship and Beyond, the Social Dynamics of an Idea" in *Social Forces*, 1974, vol. 41, n° 4, pp. 673-701.

6 Cfr. C. WITHOLD DE WENDEN, "Questions de citoyenneté" in *Espaces et Sociétés*, n° 68, 1992, pp. 344.

7 Cfr. M. WALZER, *Obligations, Essays on Disobedience, War and Citizenship*, Cambridge, Harvard University Press, 1970. Et pour une revue des discussions récentes, W. KYMLICKA & W. NORMAN, "Return of the Citizen: a Survey of Recent Works on Citizenship" in *Ethics*, n° 104, 1994, pp. 352-81.

tentent de définitions très générales: la citoyenneté est entendue d'une relation indéfinie de l'individu à un État ou d'un ensemble de droits indéterminés⁸.

On voudrait essayer, dans les quelques pages qui suivent, de contribuer à ces discussions en soumettant le concept de citoyenneté à une analyse doctrinale, qui pour classique qu'elle soit n'est que rarement appliquée. Ce qui revient à se demander quel sens précis le mot a recouvré au cours de son histoire, à quelles fins ses contemporains l'ont utilisé, quelle situation politique ils tentaient d'appréhender à travers lui et à s'interroger sur les causes des mutations sémantiques qu'il a subies. On se limitera donc, laissant délibérément ces débats de sciences humaines de côté, à retracer le parcours de ce concept dans l'histoire de la pensée politique européenne. On propose pour ce faire de prêter une attention particulière à la présence ou à l'absence du *mot* au fil des siècles: on peut raisonnablement penser que son usage traduit la maîtrise du concept qu'il nomme⁹. Lorsqu'on l'a repéré il convient de reconstituer son contexte sémantique, de le replacer dans la constellation conceptuelle à laquelle il appartient, pour le définir. Reste à l'interpréter: c'est aux contextes politique et intellectuel que l'on prête traditionnellement attention pour comprendre quels faits politiques le concept traduit et quelle logique l'anime.

I. La citoyenneté des Anciens.

Les deux principales langues européennes anciennes, celles dans lesquelles la politique fut pour la première fois conceptualisée, possèdent un mot que l'on traduit aujourd'hui par citoyenneté: le grec la nomme *politeia* et le latin *civitas*. Ces deux termes ont en commun d'être largement polysémiques. La *politeia* désigne en grec, outre la citoyenneté, des concepts que l'on traduit en langues modernes par régime ou constitution, pouvoir suprême ou souveraineté, corps civique¹⁰.

La *civitas* est à la fois le droit de cité et la cité elle-même. Ce simple constat linguistique est signe d'une particularité conceptuelle: les deux mots nommant à la fois le statut du citoyen et la communauté que forment ces citoyens, il semble que la citoyenneté soit conçue dans les deux civilisations comme le lien constitutif de la cité, ce que son analyse sémantique confirme. Au-delà de ce trait commun, les différences sont au moins aussi importantes que les similitudes.

L'intense polysémie de la *politeia* rend son appréhension difficile. On peut en distinguer après J. Bordes des significations "individuelles" et "collectives". Dans la première catégorie entrent les usages du terme qui l'apparentent à ce que nous appelons aujourd'hui la citoyenneté. Aristote l'utilise à plusieurs reprises en ce sens et il en donne d'ailleurs une définition qui a valeur à la fois de témoignage

8 Cfr M. WALZER, "Citizenship" in T. BALL *et al* (ed.), *op. cit.*, pp. 210-19 ou T. H. MARS-HALL, *op. cit.*, p. 45.

9 Sur ces remarques méthodologiques cfr Q. SKINNER, *Foundations of Modern Political Thought*, 2 vol., Cambridge, Cambridge University Press, 1978 et J. TULLY (ed.), *Meaning and context, Quentin Skinner and his Critics*, Cambridge, Polity Press, 1988.

10 Cfr J. BORDES, *Politeia dans la pensée grecque jusqu'à Aristote*, Paris, Belles Lettres, 1982 et *Id.* "La place d'Aristote dans l'évolution de la notion de *politeia*" in *KTEMA*, 1980, vol. 5, pp. 249-56.

sur son époque¹¹ et de référence récurrente pour les siècles ultérieurs: "Le citoyen au sens strict, aucun caractère ne la définit mieux que la participation aux pouvoirs de juge et de magistrat" (Pol. III, 1, 6)¹². Par ailleurs Aristote utilise le mot *politeia* lorsqu'il discute des cas d'attribution de ce statut à des étrangers, faisant référence à ce que nous appellerions la nationalité. Les deux concepts se recouvrent: la *politeia* est à la fois un titre d'appartenance à la communauté politique et les privilèges que ce statut recouvre; elle est l'appartenance à une communauté autonome, à la fois identité et *praxis*.

Les auteurs grecs (athéniens surtout) donnent au même mot des acceptions plus "collectives": quand Aristote dit qu'une "*politeia* est l'organisation des diverses magistratures d'une cité, et spécialement de celle qui possède le pouvoir souverain" (Pol. III, 6, 1) il fait référence au régime ou à la constitution de cette cité. Il dit encore, comme la plupart de ses contemporains, que la *politeia* est la *polis* "où la masse gouverne en vue de l'intérêt général" (Pol. III, 7, 3), soit ce que l'on appelle à l'époque une république, par opposition aux tyrannies. Il nomme enfin *politeia* l'ensemble des citoyens en tant qu'ils sont détenteurs du pouvoir suprême, c'est-à-dire le corps civique. Ce dernier usage est curieux: on sait qu'Aristote appelle "cité (*polis*) la collectivité des citoyens" (Pol. III, 2, 1) et qu'il la dit titulaire du pouvoir suprême; pourquoi introduit-il un autre terme pour nommer ce qui semble être la même chose – si le citoyen est celui qui participe de l'autorité et si la somme des citoyens est la cité, qu'est-ce que l'organe détenteur du pouvoir suprême sinon la cité elle-même? Cette distinction n'est pas innocente, elle révèle que la citoyenneté athénienne n'est pas aussi cohésive qu'il pourrait y paraître à première vue. Tous les citoyens sont en principe égaux (puisque seuls le sont ceux qui participent de l'autorité) mais le principe souffre une altération cruciale: "il y a diverses espèces de citoyens, reconnaît Aristote, et (...) le nom de citoyen s'applique avant tout à celui qui a part aux honneurs publics" (Pol. III, 5, 9), les autres ne cessent pas d'être citoyens, en dépit de la définition initiale, mais ils le sont "de manière conditionnelle" comme les enfants et les vieillards sont des citoyens "imparfaits" ou "émérites" (Pol. III, 5, 2).

La *politeia* des Athéniens s'accommode de ces deux traits contradictoires. Elle est cohésive, collective, insécable puisqu'elle est à la fois la république, le détenteur de la souveraineté et la citoyenneté: le droit de cité ne s'y dissocie pas du pouvoir collectif. Il serait absurde de la caractériser comme un ensemble de "droits" et ses contemporains ne le font d'ailleurs pas. Ils l'appréhendent comme une puissance indivisible que ses détenteurs détiennent en commun et qui ne se traduit qu'en pouvoirs partagés: l'isocratie (égale distribution du pouvoir), l'isonomie (égalité dans la création et dans l'application de la "loi") ou l'iségorie ("droit" égal à la parole). Mais cette cohésion est partiellement mystificatrice dans la mesure où elle comporte une gradation: la *politeia* ne peut être divisée entre les citoyens, mais elle peut être scindée en elle-même, elle peut n'être que virtuellement complète.

Cette étrange conceptualisation, marquée dans le vocabulaire, les historiens l'ont aisément expliquée: elle révèle l'oligarchie que masque la façade démocra-

11 L'ambition qui meut Aristote étant, on le sait, de défendre la tradition civique athénienne contre ses contempteurs, il est légitime de considérer qu'il en traduit les concepts. Cfr. L. BESCOND, "Remarques sur la conception aristotélicienne de la citoyenneté" in *Cahiers de philosophie politique et juridique*, 1983, n° 4, pp. 25-34.

12 On se réfère à la traduction suivante: ARISTOTE, *La Politique*, éd. de J. AUBONNET, Paris, Gallimard, 1993.

tique d'Athènes, et mieux encore elle témoigne que cette situation de fait n'affecte pas la confiance de ses contemporains dans leurs mythes: quand même ils n'étaient que fictivement citoyens, les Athéniens se ressentaient comme tels¹³. C'est cette duplicité que trahit la signification trouble de la *politeia*.

La *civitas* des Romains ne se laisse pas assimiler à son homologue grecque. Signalons d'abord une différence notable: alors qu'en grec la *politeia* était linguistiquement dérivée de la *polis*, on observe en latin une filiation inverse (*civis - civitas*)¹⁴. Simple fait linguistique qui, encore une fois, n'est pas sans signification: au sens premier, le *civis* est le concitoyen et la *civitas* qui en est dérivée s'entend donc de la concitoyenneté. Le même terme (*civitas*) désigne aussi la cité, l'ensemble de citoyens. On retrouve l'idée déjà présente à Athènes selon laquelle la concitoyenneté est le lien qui unit les citoyens et constitue par là même une communauté politique. Seules les modalités de ce lien sont différentes: alors qu'en Grèce la cité était réputée antérieure aux citoyens¹⁵ en sorte que ces frontières étaient immuables, à Rome la cité peut s'étendre aussi loin que le souhaitent ses membres. Les citoyens romains peuvent décider de se lier à de nouveaux peuples, de leur ouvrir leur patrimoine juridique, l'ensemble des privilèges et obligations qui constituent leur statut (*munera et honores*). C'est en attribuant sa concitoyenneté aux peuples qui ont lié leur sort au sien que Rome a construit son "État"¹⁶.

La particularité romaine ne s'arrête pas là. Les textes témoignent que les Romains utilisaient fréquemment le mot *civitas* en étroite connexion avec le terme *libertas* (on disait couramment *civitas libertasque* et l'on parlait du *ius civitatis libertatisque*). La *civitas* était en quelque sorte la forme institutionnelle de la *libertas*, la traduction juridique de l'idée de liberté. Or cette idée elle-même avait plusieurs sens. D'une manière générale, elle renvoyait au "droit de n'obéir qu'à la loi" comme dit Salluste¹⁷. Dans les faits, la concitoyenneté (synonyme de la *libertas civis*, la liberté du citoyen) consistait ainsi en l'ensemble des droits civils qui régissaient les relations des citoyens entre eux, les ravissaient aux influences privées pour les placer sous le règne de la loi¹⁸. Elle couvrait aussi les quelques procédures "juridictionnelles" que le "droit public" romain organisait et dont les citoyens pouvaient se prévaloir face à la puissance publique, une "sorte d'habeas

13 Cfr. M. I. FINLEY, "Idéologie" in *L'invention de la politique*, trad. de J. Carlier et préface de P. Vidal-Naquet, Paris, Flammarion, 1985, pp. 177-201 ou R. K. SINCLAIR, *Democracy and Participation in Athens*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

14 Cfr. E. BENVENISTE, "Deux modèles linguistiques de la cité" in *Echanges et communications, Mélanges Claude Lévi-Strauss*, Paris, 1971, pp. 589-96.

15 Cfr. ARISTOTE: "la cité existe par nature et elle est antérieure à chaque individu" (Pol. I, 2, 14).

16 Cfr. SHERWIN-WHITE, *The Roman Citizenship*, Oxford, Oxford University Press, 1929, 2d ed. 1973. Ce qui explique que son patriotisme soit juridique et dénué de considérations ethniques; Cicéron reconnaissait qu'il aimait sa "petite patrie", le "lieu de sa naissance" autant que Rome, sa "grande patrie où la petite est contenue" in *De la république, Des Loix*, trad. de L. APPUHN, Paris, Garnier-Flammarion, 1965, De Leg. II, II. Toutes les références sont à cette édition.

17 SALLUSTE, *Conjuration de Catilina, Guerre de Jugurtha*, éd. de F. RICHARD, Paris, Garnier-Flammarion, 1968.

18 Les droits civils sont, étymologiquement les droits de concitoyenneté. Cfr. J. GARDNER, *Being a Roman Citizen*, London, Routledge, 1992.

corpus avant la lettre" ¹⁹. L'histoire romaine enseigne que c'est ainsi que les citoyens percevaient avant tout leur statut: lors de la guerre sociale, les Alliés de Rome n'exigèrent que leur soit conférée la *civitas* que pour faire cesser les brimades dont ils étaient victimes, alors qu'ils souhaitaient conserver leurs formes de gouvernement, et M. Fulvius Flaccus l'avait si bien compris qu'il essaya de ne leur concéder que le *ius provocationis*, l'une des procédures les plus appréciées de la *libertas* ²⁰. Pour autant la *civitas romana* n'est pas totalement étrangère à l'idée de "souveraineté populaire". Il existe en effet une forme particulière de cité où la *libertas*, et partant la *civitas* qui l'incarne en droit, possède un sens plus large: la république. Seule la cité où "le peuple conserve son droit" écrit Cicéron, où il est "l'arbitre des lois, des jugements, de la guerre et de la paix, de la vie et de l'argent de tous" peut-on "justement appeler république" (De Rep. I, XXXVII). Dans un tel cadre, la *libertas* est le nom de la puissance populaire: on ne parle de liberté sans abus de langage dans "aucune cité sauf dans celle où le pouvoir du peuple est souverain" et où les droits de tous sont égaux car "la liberté si elle n'est pas égale, n'est plus la liberté" (Ibid., I, XXXI). Dans la république, et dans la république exclusivement, la citoyenneté est le titre de participation du peuple à la puissance suprême. Il s'agit encore, comme dans la langue grecque, d'un concept collectif et s'il se compose de "droits" ceux-ci ne sont que des privilèges partagés: l'*aequa libertas* (liberté égale), l'*aequum ius* (le droit égal) et les *aequae leges* (les lois égales). La polysémie de la *civitas* confirme cette interprétation: quand elle désigne la citoyenneté elle est la forme de la *libertas civis*, de même qu'elle est la forme de la *libertas populi* quand elle nomme la cité. La citoyenneté comme institution de la liberté du citoyen est indissociable de la cité, l'organisation de la liberté du peuple.

Les formes institutionnelles de ces principes étaient cependant moins égalitaires que leur énonciation pourrait le faire croire. Cicéron ne faisait pas mystère de ses préjugés, qui étaient ceux de l'époque: "Placer au même rang ceux qui s'élèvent le plus haut et ceux qui tombent le plus bas, comme il s'en trouve nécessairement en tout peuple, c'est une façon très inique d'entendre la justice" (De Rep. I, XXXIV). Si bien que si l'on reconnaît à tous les citoyens un droit égal à concourir à la formation des décisions publiques, on s'arrange pour faire en sorte qu'en réalité seuls "les meilleurs" y aient un poids ²¹: "la liberté consisterait ainsi dans le pouvoir donné au peuple d'agir de façon à satisfaire les bons citoyens" (De Leg. III, XVIII) et la république est organisée de manière telle que l'on puisse y "donner la puissance au peuple, l'autorité au Sénat" (De Leg. III, XII). La citoyenneté dans l'idéologie romaine dont Cicéron se fait le héraut, c'est un statut d'identité de droit qui proclame la liberté de tous et fait de certains ses gardiens.

¹⁹ L'expression est de C. NICOLET, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris, Gallimard, 1976, rééd. 1988, p. 34. Voir aussi C. WIRSZUBSKI, *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge, Cambridge University Press, 1950.

²⁰ Cfr C. NICOLET, *op. cit.*, pp. 56-65.

²¹ Comme l'a clairement montré C. Nicolet, c'est le *census*, opération de dénombrement et de classement des citoyens, qui permet d'institutionnaliser cette "égalité géométrique" en ne donnant pas le même accès aux votes à tous, ni le même poids à toutes les voix. Cfr. C. NICOLET, *op. cit.*

II. L'ancien et le moderne.

On se doute que le concept de citoyenneté n'ait pas survécu à la disparition du statut et de la pratique qu'il énonçait; Saint Augustin parle des *cives* de la *Civitas Dei* comme de ceux de la *Civitas terrestris*, il évoque leurs *munera* et *honores* respectifs, mais ce n'est que métaphore. Le Moyen-Age, en substituant un "principe descendant" d'autorité au "principe ascendant"²² des républiques anciennes a détruit l'idée de liberté collective. Incapable qu'il fut de faire prévaloir une entité politique contre la multiplicité des liens particuliers, d'imposer une loi unique au foisonnement des règles religieuses, seigneuriales, corporatives, communales... il n'a pas même pu préserver de la *civitas romana* l'idée de l'unité d'un peuple sous une même loi. A l'identité politique a succédé la multiplicité des identités sociales²³.

Il ne faudra pourtant pas attendre la formation des États modernes pour voir réapparaître une idée de citoyenneté. Dès les XIIIe et XIVe siècles²⁴, dans les cités du nord de l'Italie qui se dotent d'instances de gouvernement autonomes, les deux questions de la "souveraineté populaire" et du lien politique reviennent à l'ordre du jour et reçoivent l'ébauche de définitions. On peut dire qu'il y eut à cet égard deux renaissances de la pensée politique, chacune apportant ses pierres aux fondements de l'édifice moderne. La première, qui commence dans l'Italie du XIIIe siècle²⁵, redécouvre deux langages anciens, celui du droit romain et celui d'Aristote, et tente d'appréhender la situation des cités libres dans leurs mots et leur syntaxe politiques. L'usage que ses juristes font de ces langages est à mi-chemin entre l'emprunt purement formel (qui du mot ne retient que l'apparence) et l'appropriation conceptuelle. Azon, Marsile de Padoue puis Bartole de Sassoferrato et Balde de Ubaldis recourent aux formules du droit romain, à leur logique, pour justifier l'autonomie des cités-républiques: si le droit les dit soumises à l'Empereur argumentent-ils, alors que le fait les montre souveraines, se donnant leurs propres lois, c'est que le droit est dans l'erreur. Les maximes forgées à Rome, naguère mises au service de l'empereur ou du pape, sont détournées de leurs fonctions conventionnelles pour étayer l'indépendance des jeunes cités: quand on disait *Rex in regno suo imperator est*, Bartole écrit *Civitas sibi princeps est*, la Cité est son propre prince. Aussi audacieuses paraissent-elles, ces assertions restent prudentes: leurs auteurs reconnaissent que la souveraineté des cités est conditionnelle, qu'elle ne dure qu'aussi longtemps que l'Empereur renonce *de facto* à exercer son autorité, et ils continuent à proclamer la primauté du droit divin, tel que la papauté l'énonce, sur les lois des hommes. L'idée de

22 Cfr. W. ULLMANN, *Principles of Government and Politics in the Middle Ages*, London, Methuen, 1961, pp. 19-26.

23 Cfr. A. BLACK, "The Individual and Society" in J. H. BURNS, *Medieval Political Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 588-606. Cet âge que l'on dit moyen fut aussi celui de l'apparition, *in statu nascendi*, de nombreuses idées éparses sur lesquelles la modernité se bâtira: on commence à affirmer dès le XIe siècle que le roi est lié par le droit coutumier, qu'il doit oeuvrer au bonheur du peuple en échange de son obéissance, on pressent que si le roi est tenu de respecter les lois de la nature c'est que les hommes ont en quelque manière des droits naturels... Ces idées médiévales se réfractent, au XVIIe, en doctrines modernes.

24 Les États ont alors amorcé leur mouvement de centralisation mais cette mutation ne sera théorisée que deux à trois siècles plus tard.

25 Cfr. Q. SKINNER, *Foundations, op. cit.*, vol. 1, *The Renaissance*.

"souveraineté populaire" apparaît à nouveau dans le paysage intellectuel, mais elle est encore loin de le dominer.

Le concept de citoyenneté opère un retour similaire: alors que les cités énoncent de plus en plus librement leurs propres règles, il apparaît rapidement nécessaire de déterminer à l'empire de quel droit est soumis un citoyen, et dans quelles conditions il peut se prévaloir de la puissance du peuple, prétendre y prendre part. Bartole et Balde, appelés à trancher des litiges ponctuels, élaborent à travers leur "jurisprudence" un droit de cité moderne, auquel ils donnent un nom propre, la *civilitas*²⁶. L'enjeu est essentiellement de déterminer les règles d'attribution de la citoyenneté, ce que l'on appellerait aujourd'hui la nationalité, mais il advient aussi que l'on s'interroge sur les privilèges que comporte ce statut, que l'on en définisse le contenu politique. "Tout qui est fait citoyen par statut en raison de son mérite obtient pleinement la liberté (*licentia*) des citoyens de naissance, parce qu'il appartient désormais à la collectivité des citoyens (...), est du même corps civique et corporation, activement et passivement", écrit par exemple Balde en conclusion d'un jugement²⁷. Les raisonnements de cet ordre, dont on pourrait multiplier les exemples, démontrent que pour les hommes de la première renaissance, la citoyenneté était une idée manifeste, désignant l'appartenance à la communauté juridico-politique de la cité, avec ce que cela recouvre de privilèges et d'obligations. On est loin toutefois de la précision conceptuelle des Anciens: alors qu'ils sont les auteurs de théories modernes de la "souveraineté populaire", ni Bartole ni Balde ne lient conceptuellement cette doctrine à celle de la citoyenneté. Ils conçoivent la cité comme une entité qui se donne ses propres lois, et les citoyens comme collectivement titulaires de ce pouvoir, mais ils ne lient pas les deux notions, n'affirment pas *expressis verbis* que la *civilitas* est la forme de la liberté des citoyens²⁸. Il s'agit d'un droit politique parcellaire, qui réintroduit dans le langage commun les notions des Anciens, mais qui ne thématise pas encore la politique sous leurs termes.

La deuxième renaissance n'y parvient pas non plus. Tandis qu'elle exhume l'idéologie républicaine des Anciens, l'affirmant dans toute sa puissance quand les juristes l'avançaient prudemment, ils oublient le langage du droit et se privent de sa précision conceptuelle. Les humanistes civiques des *quattrocento* et *cinquecento* rendent aux doctrines romaines leurs lettres de noblesse; ils rappellent que la république est définie par l'égalité liberté des citoyens: "Toutes nos lois vont dans la même direction, qu'il devrait y avoir parité et égalité des citoyens dans leurs relations entre eux; en cela consiste la pure et vraie liberté" s'ex-

26 Sur les circonstances historiques précises de cette création conceptuelle voir W. M. BOWSKY, "Medieval Citizenship: the Individual and the State in the Commune of Siena, 1287-1355" in *Studies in Medieval and Renaissance History*, vol. IV, 1967, pp. 192-243 et J. KIRSHNER, "Civitas sibi faciat civem: Bartolus of Sassoferrato's doctrine on the making of a citizen" in *Speculum*, n° 4, 1973, pp. 694-713 et J.-P. CANNING, "A fourteenth-century contribution to the theory of citizenship: political man and the problem of created citizenship in the thought of Baldus de Ubaldis" in B. TIERNEY & P. LINEHAN (ed.), *Authority and Power*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, pp. 197-212.

27 BALDE DE UBALDIS, *Consilia Bressia* 3, 299, cité in J.-P. CANNING, *The Political Theory of Baldus de Ubaldis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, p. 264.

28 Balde parle de la *licentia* que confère la *civilitas*, ce qui renvoie plutôt aux bénéfices de la loi qu'au pouvoir de contribuer à sa formation.

clame Leonardo Bruni au début du *quattrocento* ²⁹. La république "n'est autre que la primauté des lois et des institutions publiques sur les appétits des hommes particuliers" ³⁰ lui répond en écho Guicciardini à l'aube du siècle suivant. Ces idées romaines dominant le grand siècle de Florence; Coluccio Salutati feint même de se demander ce "Que signifie être florentin, sinon être par nature et par la loi citoyen romain, et par conséquent être libre et non esclave?" ³¹

Tous partagent la même approche du politique: convaincus que les hommes répondent aux instincts que leur dictent leurs ambitions sociales, il s'efforcent de penser les conditions institutionnelles qui permettent d'éviter que la corruption gagne la cité (soit que les volontés particulières prévalent contre l'intérêt général) et de faire en sorte que ces passions contraires nourrissent l'esprit civique. La tâche de la pensée politique est d'imaginer les institutions qui pourraient endiguer les passions sociales, en faire la source involontaire de vertus civiques. Machiavel a donné de ce projet républicain la formulation la plus tranchante: "c'est la bonne éducation qui fait éclore les vertus, et celle-ci n'est due qu'à de bonnes lois; les bonnes lois à leur tour sont le fruit de ces tumultes que la plupart condamnent inconsidérément" ³². Voilà l'idée de participation populaire rendue à sa noblesse passée et elle annonce derrière elle le concept de citoyenneté. Guicciardini lie expressément le mot et la doctrine: il donne un sens nouveau au mot *città*, pour nommer la citoyenneté (comme en latin, le même mot désigne la cité). Posséder la *città* c'est être en droit de participer à l'élection des magistrats, ce que tous les citoyens devraient être appelés à faire. Seuls les meilleurs d'entre eux cependant auront la *degnità della città*, qui permet d'être élu à ces mêmes magistratures. La citoyenneté florentine repose sur un équilibre des puissances entre le peuple et les grands: elle donne au premier le seul pouvoir de choisir ses chefs parmi les seconds. Machiavel partage cette doctrine, affirmant que "jamais un homme sage ne doit appréhender le jugement du peuple sur les faits précis comme l'attribution des rangs et des dignités" ³³ mais concédant qu'il faut choisir "pour commander, des hommes qui n'ont jamais obéi, si ce n'est à des rois ou aux lois; par exemple les citoyens qui vivent de leurs revenus" ³⁴.

Les hommes de la renaissance semblent ainsi se donner leur propre concept de citoyenneté, qu'ils ne définissent jamais explicitement mais dont on comprend à l'usage qu'ils en font qu'ils lui donnent un sens précis: celui du droit de suffrage, entendu comme droit d'élire le législateur et non droit de voter les lois. Marsile de Padoue avait déjà affirmé que la puissance de faire les lois revenait,

29 L. BRUNI, *Epistolary Description of the Florentine Constitution* in H. BARON, *Humanistic and Political Literature in Florence and Venice*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1955, p. 413.

30 F. GUICCIARDINI, *Discorso di Logrogno*, in *Opere*, a cura di E. L. SCARANO, Torino, UTET, 1970, p. 255.

31 C. SALUTATI, *Invectiva in Antentum Luschem Vicentinum*, in E. GARIN (ed.) *Pro-satori italiani del Quattrocento*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1952, p. 33.

32 N. MACHIAVEL, *Discours sur la décade de Tite-Live*, in *Oeuvres*, éd. de E. BARINCOU, Paris, Gallimard, 1952, I, IV, p. 390.

33 Ibid, I, XLVII, p. 483 voir aussi I, XX, p. 434.

34 Ibid., p. 718. Il ne se distingue de Guicciardini sur ce point que dans la mesure où il préconise d'effectuer cette distinction en vertu des mérites personnels des citoyens et non de leur naissance, tant il est vrai que ce ne sont pas "les titres qui honorent les hommes, mais les hommes qui honorent les titres", Ibid., III, XXXVIII, p. 703.

sinon au peuple entier, du moins à sa *pars valentior*. Les républicains du *cinquecento* reprennent cette idée qui traduit dans le droit politique un principe confiné jusqu'alors aux relations privées, celui de la représentation. Sans encore le conceptualiser avec rigueur, ils effectuent la traduction institutionnelle d'une pratique qui était restée chez les Anciens à l'état de coutume: ils substituent une représentation politique explicite à leur représentation sociale implicite. Mais ce ne sont encore que des signes avant-coureurs de ce qui deviendra plus tard la traduction constitutionnelle du concept de citoyenneté; ses contemporains ne la théorisent pas encore, ils n'y voient pas distinctement la forme institutionnelle de la liberté des citoyens. L'idée doit encore se faire concept.

III. Le citoyen dans la république.

Ce n'est qu'au XVIIe siècle, quand l'État sera devenu la catégorie nodale de la pensée politique, que le citoyen sera défini avec rigueur, conçu³⁵. Il y aura fallu la formation matérielle de l'État, la centralisation des fonctions de gouvernement et leur subsumption sous un titre unique, mais aussi une révolution de méthode qui rende possible son appréhension intellectuelle. Innovations qui ne convergent qu'à l'aube du XVIIe.

On peut toutefois en repérer les signes avant-coureurs au siècle précédent; la conjonction des deux termes souveraineté et citoyenneté dans toutes les théories politiques achevées de l'âge moderne incline à rechercher dans l'oeuvre de celui que l'on tient pour le rationalisateur de l'idée de pouvoir souverain, Jean Bodin, les linéaments du concept de citoyen³⁶. Il est l'un des premiers en effet à réunir en sa démarche les exigences axiologiques et les conditions méthodologiques de la modernité. D'un point de vue normatif son ambition est de rendre compatibles deux axiomes de la pensée monarchique: la suprématie de l'autorité royale et sa subordination au bien du peuple. La connexion ne sera manifestement opérée qu'au sein des théories contractualistes, mais la définition bodinienne de la souveraineté fait signe vers cette synthèse³⁷. D'un point de vue scientifique, son but est de lever les ambiguïtés qui affectent les théories du pouvoir: il tente d'établir "les Règles politiques", de définir les principes de la politique, ce qui requiert de ne "pas s'arrêter aux accidents, qui sont innombrables, mais bien aux différences essentielles et formelles"³⁸. L'effort de conceptualisation est tendu à son comble. Bodin le dirige d'abord contre Aristote: sa définition du citoyen est paralogique, dit-il, parce qu'elle se fonde sur des traits contingents de la citoyenneté. Si on la définissait par les privilèges des citoyens, comme le fait le Philosophe, "il se trouverait cinquante mille définitions de citoyen" (I, VI, p. 141). Si en revanche on s'en tient à l'essentiel, le citoyen "n'est autre chose en propres termes que le franc sujet de la souveraineté d'autrui" (Ibid., p. 112). C'est dire qu'il se distingue de l'esclave et de l'étranger, mais c'est insister surtout sur le fait que la citoyenneté s'entend de la sujétion à la souveraineté. Lorsque les hommes

³⁵ L'étymologie du concept est dans l'action de concevoir (*concipere* en latin), de former la représentation intellectuelle d'un objet pensé.

³⁶ Cfr. S. GOYARD-FABRE, *Jean Bodin, Le droit de la république*, Paris, PUF, 1989 et Id., *Philosophie politique XVIe-XXe siècle*, Paris, PUF, 1987.

³⁷ Cfr. F. H. HINSLEY, *Sovereignty*, Cambridge, Cambridge University Press, 1966, rééd. 1986.

³⁸ J. BODIN, *Les Six Livres de la République* (1576), Paris, Fayard, 1986, 6 vol., I, I, p. 31 et II, I, p. 16.

ont renoncé à leur liberté naturelle, qui est "de n'être sujet, après Dieu, à homme vivant et ne souffrir autre commandement que de soi-même" (I, III, pp. 51-52), lorsqu'ils ont quitté "quelque chose de (leur) liberté, pour vivre sous les lois et commandements d'autrui" (I, IV, p. 112), ils sont devenus citoyens: "les privilèges ne font pas le citoyen, mais l'obligation mutuelle du souverain au sujet, auquel, pour la foi et obéissance qu'il reçoit, il doit justice, confort, aide et protection" (I, VI, p. 131). En cela au moins tous sont égaux, ce qui n'empêche que des hiérarchies subsistent dans l'ordre social: "il n'y eut jamais république, soit vraie ou imaginaire, voire la plus populaire qu'on peut penser, où les citoyens soient égaux en tous droits et prérogatives, mais toujours les uns plus ou moins que les autres." (I, VI, p. 150).

Chez Bodin sont présents, *in statu nascendi*, les principales innovations du droit politique moderne. Il définit la souveraineté comme le principe de légitimité de l'autorité – c'est en vertu de l'accord tacite qui les lie que le citoyen se soumet à la loi du souverain et que celui-ci met sa loi au service du peuple. Il souligne l'artificialité du politique – elle est la forme de la liberté positive qui se substitue aux puissances naturelles³⁹.

Il parle en termes de droits – l'égalité des citoyens est juridique, elle s'arrête où commencent les ordres privés, les hiérarchies sociales. Sa définition du citoyen revêt toutes ces intonations: la citoyenneté s'entend chez lui du statut artificiel dont les hommes sont également dotés, quelle que soit par ailleurs leur puissance privée, et en vertu duquel ils sont régis par les lois positives et non par les contraintes sociales.

Toute l'histoire ultérieure de la pensée politique moderne peut se lire, *a posteriori*, comme l'affinement de ces définitions séminales. Dans les premières décennies du XVIIe siècle, l'exigence de rigueur qui animait déjà Bodin va, sous l'influence des progrès des sciences physiques et mathématiques⁴⁰, en s'accroissant. On ne se contente plus de précision sémantique, on aspire aussi à affermir la logique des théories; Bodin justifiait le devoir royal de servir le peuple par référence aux lois divines ou naturelles ou par la coutume, ses successeurs (à l'exception de Locke⁴¹) n'accepteront plus ces dogmes, chercheront à les étayer sur l'investigation de la nature humaine. Une anthropologie a-historique est partout posée comme prérequis d'une dissertation rationnelle: on définit *a priori* les qualités des hommes, et l'on en déduit, comme fait la méthode résolutive-compositive de la physique ou des mathématiques, tous les agencements du politi-

39 La forme institutionnelle qu'il donne à cette "liberté politique" s'apparente à la *libertas* des romains: d'une part un ensemble de "droits civils" qui régissent les relations des citoyens entre eux, et que Bodin nomme "droits et libertés" (cf. I, VI, p. 114) et d'autre part des procédures juridictionnelles, dont les esclaves et les étrangers, qui ne sont pas citoyens, sont privés (Cfr. I, VI, pp. 142 et 146-47).

40 Cfr. A. DUFOUR, "L'influence de la méthodologie des sciences physiques et mathématiques sur les fondateurs de l'École du Droit Naturel (Grotius, Hobbes, Pufendorf) in *Grotiana*, vol. 1, 1980, pp. 33-52.

41 Cfr. J. DUNN, *The Political Thought of John Locke*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

que⁴². L'autre innovation majeure du XVIIe siècle est la formulation de cette anthropologie fondamentale en *droits de l'homme*. Grotius est le premier à affirmer que les hommes ont par nature, avant que la république les reconnaisse, des droits⁴³; ceux-ci leur appartiennent en propre, ils ne sont liés qu'à leur nature: il s'agit des "qualités morales d'une personne, qui lui permettent d'avoir ou de faire quelque chose légalement", qui lui sont attachées et "ne relèvent d'aucune autre personne"⁴⁴.

Ces prolégomènes sont l'alphabet philosophique des penseurs de l'École du Droit Naturel. Ils en tireront des déductions différentes, mais qui toutes répondent à une même logique: de Grotius à Rousseau, en passant par Hobbes, Pufendorf, Locke ou Spinoza, tous recourent à la même hypothèse méthodologique pour définir les principes du politique. L'homme est compris comme un être égoïste, cherchant instinctivement à protéger sa vie et ses biens (son droit naturel) et doté de suffisamment de rationalité pour comprendre que l'organisation politique est la meilleure manière d'y parvenir. Pour en convaincre leurs contemporains, les philosophes jusnaturalistes imaginent un état de nature où les hommes coexistent avant l'institution de la république. Ils ne prétendent pas qu'une telle condition ait jamais existé, mais ils la posent comme hypothèse nécessaire à la compréhension des finalités et des modalités de la politique. Dans cet état de nature, où chacun a autant de puissance que sa complexion lui en donne, les ambitions des hommes entrent forcément en contradiction les uns avec les autres et nulle ne peut les départager que la loi du plus fort. Mais les hommes étant raisonnables autant qu'ils sont ambitieux, ils peuvent concevoir que la garantie la plus sûre de leurs droits (leur vie et propriété) "c'est qu'ils transfèrent tout leur pouvoir et toute leur force à un Homme, à une Assemblée d'hommes, qui puisse réduire toutes leurs volontés, par pluralité de Voix, à une seule volonté"⁴⁵. D'un auteur à l'autre l'appréciation de la nature humaine change et les termes du Contrat social varient en conséquence: plus on reconnaît que l'homme est un être sociable, moins on dépeint l'état de nature de manière tragique, et moins on exige que le transfert de leur droit par les individus soit total⁴⁶. La structure de l'argument reste partout identique: la république est comprise comme une création artificielle des hommes qui vise à substituer à l'anarchie de leurs volontés particulières l'ordre d'une loi civile. Il s'agit d'affirmer la nécessaire artificialité du politique: la nature étant imparfaite, puisqu'elle dresse les hommes les uns contre les autres, c'est à eux de se donner les moyens de la corriger. La république qu'ils constituent en renonçant mutuellement à exercer leur puis-

42 Grotius le dit déjà très explicitement en 1604 dans son *De Iure Praede Commentarius* (ed. J. B. SCOTT, Oxford, Clarendon Press, 1950, vol. 1, p. 7.): "De même que les mathématiciens ont coutume de poser avant toute démonstration la définition préliminaire de certains axiomes généraux sur lesquels chacun puisse s'accorder, de manière à disposer de points fixes à partir desquels avance la preuve de ce qui suit, nous indiquerons certaines règles et lois de nature générale, en les présentant comme des suppositions qui doivent être rappelées plutôt qu'appriees, dans le but de poser le fondement sur lequel nos autres conclusions puissent sainement reposer."

43 Cfr. R. TUCK, *Natural Rights Theories*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.

44 *De Iure Praede*, p. 14.

45 T. HOBBS, *Leviathan*, ed. de R. TUCK, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, XVII, pp. 120-21.

46 Cfr. PUFENDORF, *De Officio Hominis et Civis*, ed. J. TULLY, Cambridge, Cambridge University Press, 1987, I, 3, 7, p. 135. Ou J. LOCKE, *Two Treatises of Government*, ed. P. LASLETT, Cambridge, Cambridge University Press, 1960, rééd. 1988, II, III, 19, p. 280.

ce naturelle opère l'alchimie des volitions individuelles en une volonté commune. Recourant aux ressources du droit romain, les penseurs contractualistes, et Hobbes en particulier, affirment que l'État *représente* le peuple, qu'il est une personne morale créée en droit et réputée être "l'Auteur de tout ce que celui qui incarne cette personne posera comme Acte (...) dans les matières qui concernent la Paix commune et la Sûreté" ⁴⁷. La république n'est pas le peuple, qu'elle représente, ni le souverain, qui l'incarne; ils sont distincts *en fait* mais leur volonté est identique *en droit*. Là encore les auteurs divergeront sur les modalités de la représentation: à un extrême, Hobbes (et Kant plus tard ⁴⁸) affirment que la délégation est totale et que le peuple ne peut en aucune manière se désolidariser de son souverain; à l'autre extrême, Rousseau refuse la représentation et affirme que le contrat transforme la multitude en un peuple qui est lui-même son propre souverain; à mi-chemin se trouvent les auteurs qui affirment soit que l'étendue de la délégation est fonction des termes du contrat social (comme Grotius et Spinoza), soit qui s'efforcent de créer des institutions grâce auxquelles le souverain reste perpétuellement soumis au peuple, comme le fait Locke. Mais, le principe qui affirme l'artificialité de la république comme remède aux défauts de la nature prévaut au-delà de ces nuances.

C'est dans le cadre de ce paradigme, que l'on peut qualifier de républicain au sens large ⁴⁹, que se définit le concept moderne de citoyenneté. Les signes linguistiques le confirment: la plupart de ces auteurs nomment citoyen le membre de leur république, et donnent de ce statut une définition explicite. Ainsi Hobbes: "je nomme *sujets* de celui qui exerce la *souveraineté* tous les citoyens d'une même cité" ⁵⁰. Bel exemple de subversion sémantique: Hobbes n'ignore pas que le mot citoyen faisait référence, dans le langage de ceux qui l'utilisaient avec fierté en des temps révolus, à la puissance du peuple et c'est à dessein qu'il en fait un synonyme du sujet, pour figer dans la langue l'idée de liberté par l'obéissance à la loi qu'il a créée dans le concept. Qu'il fasse de ce mot le premier titre de son grand système (*De cive*) témoigne de l'appropriation du concept de citoyenneté par le contractualisme. Ce que le mot citoyen évoque, par opposition implicite à l'homme plutôt qu'au sujet, c'est l'opération fondamentale du contrat social: la transfiguration de la nature irrationnelle en artefact rationnel. Le citoyen est le statut sous lequel l'individu se présente dans la "société civile" ⁵¹, il est à la république ce que l'homme est à l'état de nature. Implicitement, il est la forme de la liberté politique, qui consiste dans l'obéissance à la loi. Pufendorf s'est mépris en reprochant à Hobbes de confondre citoyenneté et sujétion: puisque l'État fut formé "par les pères de familles, écrit-il, je juge que le nom "citoyen" appartient à ceux-ci en premier lieu, et seulement indirectement à travers eux aux femmes, enfants et esclaves de leur établissement, dont la volonté était comprise dans la

47 Ibid.

48 Dans *Vers la paix perpétuelle*, Kant affirme que la démocratie est despotique puisque tous les pouvoirs y appartiennent au peuple et préconise la monarchie d'un prince éclairé comme meilleure forme de république représentative. Il partage le pessimisme anthropologique de Hobbes et ne conçoit pas de peuple pratiquement autonome. Cfr. A. PHILONENKO, *Théorie et praxis dans la pensée morale et politique de Kant et de Fichte en 1793*, Paris, Vrin, 1973.

49 Cfr. B. KRIEGEL, *La politique de la raison*, Paris, Payot, 1994.

50 T. HOBBS, *De Cive, Le citoyen ou les fondements de la politique*, trad. de M. Sorbière, éd. de S. GOYARD-FABRE, Paris, Garnier-Flammarion, 1982, II, V, XI, p. 145.

51 Jusqu'au milieu du XIXe siècle, l'expression "société civile" s'oppose à l'état de nature et est donc synonyme de l'Etat, contrairement à l'acception actuelle.

volonté du père de famille" ⁵². Distinction sans objet pour Hobbes qui assimile délibérément la sujétion à la citoyenneté, mais qui a le mérite de trahir l'ambivalence que le terme continue de charrier: Pufendorf ressent confusément, comme faisait Bodin, que certains sont plus citoyens que d'autres, qui ont quelque part à la gestion de la cité ⁵³.

Ce n'est pas la seule zone d'ombre qui plane sur le concept de citoyenneté des premiers contractualistes: certains d'entre eux se demandent aussi, comme Spinoza, quelles sont les limites de la transfiguration de l'homme en citoyen. "Les hommes (...) ne naissent pas citoyens mais le deviennent" dit-il en accord avec le concept artificialiste de ses prédécesseurs, mais il affirme aussi qu'ils ne peuvent pas "perdre leur nature humaine et en revêtir une autre" ⁵⁴. La question qui se pose en filigrane est la suivante: les hommes arrachés à la contingence naturelle par l'ordre politique ne risquent-ils pas de perdre cette liberté chèrement gagnée devant l'arbitraire de l'État? Que reste-t-il à l'homme de ses droits naturels quand il est entré dans la société civile ⁵⁵?

Ces deux incertitudes réapparaîtront dans le deuxième âge de l'École du droit naturel, et en particulier dans la version rousseauiste du Contrat social. On sait que l'oeuvre de Rousseau procède d'une puissante synthèse de toute la tradition jusnaturaliste antérieure ⁵⁶. L'héritage qu'il en recueille est essentiellement formel: il emprunte sa logique, la structure de ses arguments, mais greffé sur de tout autres présupposés, sa version du contrat social s'éloigne très largement de ses avant-couriers. En homme du XVIIIe, il fonde ses axiomes dans une démarche inductive: des faits aux essences et non l'inverse. Dénonçant les mystifications de la représentation traditionnelle de l'état de nature, il démontre que l'essence de l'homme est dans sa conscience, partant dans sa liberté. La question politique se pose dès lors en d'autres termes: il ne s'agit plus seulement de pacifier des volontés contraires et de préserver des droits, mais encore d'harmoniser des libertés. "Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle, chacun s'unissant à tous, n'obéisse pourtant qu'à lui-même et reste aussi libre qu'auparavant" ⁵⁷. Concilier l'inconciliable, la liberté individuelle et la sûreté collective.

52 S. PUFENDORF, *De Iure Naturae et Gentium, Libri octo*, ed. J. B. SCOTT, Cambridge, Cambridge University Press, 1934, vol. 2, VII, II, 20, p. 995.

53 Il écrit: "La citoyenneté, ou le droit de citoyenneté, embrasse la faculté d'exercer, dans les plus larges effets, les actes qui appartiennent aux membres de la république, et le droit de jouir des bénéfices qui y sont propres, qui supposent de la même manière une obligation à l'égard de la république" et il évoque "les honneurs des hommes éduqués (qui) embrassent le pouvoir d'exercer les actes spécifiques de cette position, et le droit de jouir des bénéfices de ce statut, auxquels est en outre attaché un haut degré d'estime", ce qui témoigne à la fois de sa confusion et de sa familiarité avec l'idée de citoyenneté en général. In *ibid.*, I, I, 20, p. 20.

54 B. SPINOZA, *Traité Politique*, trad. de C. APPUHN, Paris, Garnier-Flammarion, 1966, V, 2, p. 38 et IV, 4, p. 34.

55 La réponse qu'il donne est originale et peu représentative des débats de l'époque: "chaque citoyen ou sujet a d'autant moins de droit que la Cité l'emporte sur lui en puissance", ce qui revient à dire, cyniquement, que la défense des droits de l'homme est une question de rapport de force. In *ibid.*, III, 1, p. 125.

56 Cf. R. DERATHE, *Jean-Jacques Rousseau et la science politique de son temps*, Paris, PUF, 1950.

57 J.J. ROUSSEAU, *Le contrat social*, éd. J.-L. LECLERC, Paris, Editions sociales, 1987, I, I, p. 87.

Le problème ainsi posé appelle un contrat social largement redevable dans sa forme de la version hobbenne⁵⁸. A ceci près que le contrat n'engendre plus un souverain qui *représente* le peuple, mais *constitue* le peuple et le rend souverain dans le même mouvement. La liberté en effet est tronquée quand la loi qui la fonde est hétéronome. C'est seulement quand le peuple est son propre souverain qu'il est libre: "l'obéissance à la loi *qu'on s'est prescrite* est liberté"⁵⁹. Rousseau formalise avec une clarté cristalline l'opération intellectuelle du contractualisme: "ce que l'homme perd par le contrat social, c'est sa liberté naturelle et un droit illimité à tout ce qui le tente et qu'il peut atteindre; ce qu'il gagne, c'est la liberté civile et la propriété de tout ce qu'il possède"⁶⁰. L'artefact politique, la république, transforme la nature en ordre de droit. La liberté n'y est pas créée mais consacrée, tandis que l'égalité de droit supplante les inégalités de fait⁶¹. L'ensemble de cette représentation est comprise dans la définition rousseauiste de la citoyenneté: le passage de l'homme au citoyen "produit dans l'homme un changement très remarquable, en substituant dans sa conduite la justice à l'instinct, et donnant à ses actions la moralité qui leur manquait auparavant."⁶²

Plus encore que ce passage d'une morale naturelle à une morale civique, ce qu'incarne le citoyen de Rousseau c'est la *solidarité conceptuelle des droits de l'homme et de la liberté du citoyen*: en se faisant citoyen, l'homme ne renonce pas à ses droits naturels, il les consacre en les inscrivant dans la loi positive. La citoyenneté trouve ici sa conceptualisation la plus cohérente, sa plénitude. L'homme n'est libre qu'autant qu'il est citoyen, soumis aux lois dont il est l'auteur: "ces mots de *sujet* et de *souverain* sont des corrélations identiques dont l'idée se réunit sous le seul mot de citoyen"⁶³.

Maintenant si l'idée républicaine contient ce concept cohérent de citoyenneté, qui introduit un cercle vertueux entre l'homme et le citoyen là où certains avaient vu une antinomie, toutes les ambivalences ne sont pas résolues. Rousseau profère fermement le principe⁶⁴, mais rien dans son système n'en garantit l'efficacité: la seule garantie qu'il donne contre l'empiétement du souverain, libérateur de l'homme, sur ses droits est qu'il "ne peut passer les bornes des conventions générales, et que tout homme peut disposer pleinement de ce qui lui a été laissé de ses biens et de sa liberté par ces conventions"⁶⁵. C'est sur cette faiblesse pratique que joueront les contempteurs de Rousseau au siècle suivant. Entretemps, la révolution française aura démontré qu'en cherchant à traduire institutionnellement cette idée de citoyenneté, elle devait en altérer la belle unité, céder aux syncrétismes doctrinaux.

58 Cfr. E. WEIL, "Jean-Jacques Rousseau et sa politique" in *Critique*, 1952, vol. 9, n° 56, pp. 3-28.

59 *Le Contrat Social*, I, VIII, p. 103. C'est moi qui souligne.

60 *Ibid.*, p. 102.

61 *Ibid.*, I, IX, pp. 105-106: "au lieu de détruire l'égalité naturelle, le pacte fondamental substitue, au contraire, une égalité morale et légitime à ce que la nature avait pu mettre d'inégalité physique entre les hommes, et que, pouvant être inégaux en force ou en génie, ils deviennent tous égaux par convention et de droit."

62 *Ibid.*, I, VIII, p. 102.

63 *Ibid.*, III, XIII, p. 172.

64 Il appelle à "bien distinguer les droits respectifs du citoyen et du souverain, et les devoirs qu'ont à remplir les premiers en qualité de sujets, du droit naturel dont ils doivent jouir en qualité d'hommes", *Ibid.*, II, IV, p. 112.

65 *Ibid.*, II, IV, pp. 114-15.

IV. Théorie et praxis de la liberté politique.

Les hommes qui décident au crépuscule du XVIIIe siècle de donner une *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* à la France, voire à l'humanité, sont nourris du langage jusnaturaliste des siècles précédents mais ils commencent aussi à s'ouvrir à d'autres représentations du politique. Le républicanisme n'épuise pas la culture politique du siècle; outre-Manche des philosophes ont jeté les bases de ce que l'on appellera plus tard le libéralisme et ils ont sur le continent des cousins doctrinaux. La théorie politique qui se constitue dans le sillon de l'économie politique se trouve en porte-à-faux par rapport aux concepts jusnaturalistes: alors que les théoriciens du contrat opposaient la société politique à la nature et faisaient s'originer l'État (synonyme de la société civile) dans cette transsubstantiation, les économistes opposent l'État à la société dans une vision synchronique. Ils ne croient plus qu'il soit nécessaire de créer une instance qui travaille à l'*harmonisation artificielle des volontés*, ils considèrent que le social est animé d'une *harmonie naturelle des intérêts*⁶⁶. A la limite l'État pourrait disparaître; les libéraux ne le préservent que pour accomplir ces tâches que la société ne remplit pas spontanément et dont elle a pourtant besoin. L'État n'est plus perçu comme la forme institutionnelle de la liberté des citoyens, mais comme un phénomène qui leur est extérieur, et qui leur nuit plus qu'il les sert, comme l'affirmaient les critiques "libéraux" de la monarchie d'ancien régime. Le "libéralisme économique" croise sur son chemin une doctrine qui lui est génétiquement étrangère, le "libéralisme politique" apôtre de la limitation institutionnelle de l'État⁶⁷.

Aux côtés des références jusnaturalistes explicites, la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen porte la trace de cette nouvelle appréhension du politique. Le concept de citoyenneté qui se construit dans cette Déclaration emprunte au paradigme jusnaturaliste son principe nodal. Condorcet en avait donné une définition précise peu de temps auparavant, qui témoigne que ces idées étaient alors dans l'air du temps:

*"On entend par droit de cité, le droit que donne la nature à tout homme qui habite un pays, de contribuer à la formation des règles auxquelles tous les habitants de ce pays doivent s'assujettir pour le maintien des droits de chacun, et de celles auxquelles sont soumises les actions qu'ils doivent exercer en commun, pour assurer l'exécution de ces premières règles, et maintenir la sûreté et la tranquillité générale."*⁶⁸

Où l'on retrouve l'idée fondamentale de la solidarité des droits de l'homme et des "droits politiques", les uns n'étant pas possibles sans les autres. La Déclaration raisonne d'une manière similaire. Son préambule affirme que les droits doivent être déclarés "afin que les actes du pouvoir législatif et ceux du pouvoir exé-

66 Cfr. E. HALEVY, *La formation du radicalisme philosophique*, Paris, Alcan, 3 vol. 1901-1904, rééd. PUF, 1996.

67 Ce n'est qu'*a posteriori* que l'on qualifie de libéraux ces deux courants hétérogènes, qui renvoient à Hume et Smith d'une part et à Montesquieu de l'autre, et qui ne sont jamais parvenus à se fondre en une doctrine cohérente. Cfr. J. DUNN, "Liberalism" in *Western Political Theory in the face of the Future*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, rééd. 1993.

68 CONDORCET, *Essai sur la constitution et les fonctions des assemblées provinciales* (1788) in *Sur les élections et autres textes*, Paris, Fayard, 1986, p. 283.

cutif soient plus respectés" et l'article 2 pose de manière symétrique que "le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme". Les droits naturels sont ainsi posés *en principe comme finalités* de la loi et *en pratique comme conditions* de son effectivité. C'est le concept républicain qui réapparaît ici sous une forme quasi-constitutionnelle, mais partiellement étayé sur les convictions libérales également (la "maxime de politique" comme aurait dit Rousseau⁶⁹ selon laquelle les lois n'ont de force qu'autant qu'elles n'enfreignent pas les droits).

La constitution de 1791, et toutes les constitutions européennes finiront par réaliser cette synthèse, admet à côté de ces principes républicains le bien fondé des préventions libérales: "Toute société dans laquelle la garantie des droits n'est pas assurée, ni la séparation des pouvoirs déterminée, n'a pas de constitution" (art. 16). Dans la doctrine révolutionnaire, la citoyenneté devient la forme constitutionnelle de la souveraineté populaire, qui est elle-même la condition du respect des droits de l'homme. C'est parce que tous les pouvoirs émanent de la nation et que la nation ne peut se faire mal à elle-même que ces droits seront honorés. Les garanties spécifiques de ces droits sont secondaires, elles ne sont que des inventions institutionnelles destinées à donner force au principe.

La constitution de 1791 confère ce statut à un nombre si large de citoyens que les droits politiques qu'il confère s'apparentent au suffrage universel⁷⁰; il s'agit d'établir, par la citoyenneté, une nouvelle entité politique – la nation – titulaire de la souveraineté dont le roi a été privé. On retrouve, comme dans les concepts anciens, la double idée d'identité et de puissance sous l'enseigne du citoyen: la nation est formée de tous ceux qui participent également à son pouvoir. Cette identité de droit, qui laisse subsister des différences sociales, est le lien formateur de la communauté politique. C'est le principe républicain qui a ici triomphé, mais au gré de ses soubresauts politiques la France verra souvent réapparaître l'argument "libéral": de temps à autres le suffrage sera limité aux capacitaires, en vertu de l'idée qu'il n'exprime pas tant le titre d'appartenance à une communauté autonome que le medium d'harmonisation des intérêts. Cette hésitation entre la souveraineté populaire et la souveraineté nationale (où la nation n'est pas synonyme de peuple mais de corps civique restreint) est l'une des ambivalences récurrentes de la culture politique française⁷¹. Il y a une solidarité historique, forte sinon absolue, entre la conception de l'étendue de la citoyenneté et la représentation de la république: quand on perçoit l'État comme l'organisation de la liberté des citoyens, on tend à étendre à tous le droit de suffrage (pour que chacun puisse faire valoir son droit); quand en revanche le pouvoir est conçu comme un fait historique, extérieur aux citoyens et auxquels ils doi-

69 Rousseau regrette que l'on confonde souvent les "maximes politiques" qui sont issues de l'observation empirique et les "règles de droit" qui sont des critères de légitimité.

70 Cfr. P. ROSANVALLON, *Le sacre du citoyen*, Paris, Gallimard, 1992.

71 C'est dans cet esprit que Sieyès, et Kant l'imitera, distingue les citoyens actifs et passifs: "Tous les habitants d'un pays doivent y jouir des droits de citoyen passif: tous ont droit à la protection de leur personne, de leur propriété, de leur liberté, etc. mais tous n'ont pas une part active dans la formation des pouvoirs publics; tous ne sont pas citoyens actifs (...). Tous peuvent jouir des avantages de la société; mais ceux-là seuls qui contribuent à l'établissement public sont comme les vrais actionnaires de la grande entreprise sociale." *Projet de déclaration*, repris dans S. RIALS, *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, Paris, Pluriel, 1988, pp. 600 sqq. Cfr. L. DUGUIT, *Traité de droit constitutionnel*, t. II, *La théorie générale de l'État*, Paris, Fontemoing & cie, 2e éd., 1923, pp. 420 sqq.

vent s'opposer pour défendre leurs droits, on appréhende le suffrage (sans que cette connexion soit forcément logique) comme le vecteur d'harmonisation des intérêts et on le limite à "ceux qui ont un intérêt".

Dans cette deuxième version, issue de la matrice libérale, la citoyenneté n'est plus un concept cohérent: elle désigne la soumission au droit de tous et les droits politiques de certains. La vertu logique du concept républicain se perd: les droits politiques ne sont plus tant considérés comme la forme de l'autonomie (participation à l'édition de la loi à laquelle on est soumis) que comme un contrepois à l'autorité exécutive; ils ne sont plus qu'une garantie parmi d'autres de la liberté. En outre la connexion de la souveraineté populaire et des droits de l'homme ne s'effectue plus que partiellement: pour les citoyens passifs, le respect des droits ne repose plus dans la citoyenneté, mais dans le bon vouloir des dirigeants et la vigilance des citoyens actifs. D'ailleurs les défenseurs de cette conception dualiste de la politique ignorent le concept de citoyenneté. Au tournant des XVIIIe et XIXe siècles, seuls ceux qui s'inscrivent dans la ligne de la pensée républicaine accordent quelque importance à ce concept; les autres, libéraux ou conservateurs, pensent la politique en d'autres termes.

Ainsi en Allemagne, le *Bürger* reçoit dans la pensée des idéalistes des définitions qui reprennent le sens du concept républicain. Kant cherche après Rousseau à concilier l'ordre public et la liberté individuelle et la citoyenneté lui sert de terme de synthèse: les droits ne peuvent être protégés que par des lois issues de l'"acte d'une volonté publique", acte de la volonté du "peuple rassemblé", car "il n'y a qu'à soi-même que nul ne peut causer de tort"⁷². Le citoyen est celui qui n'est soumis qu'à la loi, dont les droits ne dépendent que de la loi et qui a "la liberté légale de n'obéir à aucune autre loi que celle à laquelle (il) a donné son assentiment"⁷³. Fichte, à l'époque des *Fondements du droit naturel*, formule également l'idée d'autonomie et s'accorde à reconnaître que la citoyenneté consiste en la création du droit civil à travers lequel sont protégés ce que seraient les droits de l'homme dans un état de nature. On peut même dire de Hegel qu'il s'inscrit dans cette tradition. Si l'État tel qu'il le définit ne consacre pas le principe de la souveraineté populaire, il y voit tout de même l'instance où l'homme défend politiquement ses droits: "L'individu qui est sujet par des devoirs, trouve dans leur accomplissement en tant que citoyen la protection de sa personne et de sa propriété, la considération de son bien particulier et la satisfaction de son essence substantielle, la conscience et la fierté d'être membre de ce tout"⁷⁴. Hegel privilégie certes la dimension éthique contre la force politique de la citoyenneté, mais son argument se coule encore dans la structure du concept républicain: le droit de cité demeure ce statut de droit qui assure la liberté des hommes.

Les positivistes britanniques en revanche nient les concepts du droit politique jurnaturaliste et ignorent son vocabulaire. De David Hume à Jeremy Bentham,

72 I. KANT, *Théorie et pratique*, éd. de F. PROUST, Paris, Garnier-Flammarion, 1994, p. 70.

73 I. KANT, *Métaphysique des moeurs, t. II, Doctrine du droit, Doctrine de la vertu*, éd. de A. RENAUT, Paris, Garnier-Flammarion, 1994, § 66, p. 129. Kant appelle égalité civile le fait que les rapports des citoyens soient régis par le droit et indépendance civile le fait que la loi prévaille contre les dominations privées. Ce qui ne modifie pas le principe républicain originel.

74 G. W. F. HEGEL, *Principes de la philosophie du droit*, trad. de A. Kaan, Paris, Gallimard, 1989, 261, pp. 279-80.

en passant par Edmund Burke, la théorie du contrat social et les concepts qu'elle contient sont dénoncés comme mystificateurs. Il s'agit, à les entendre, d'une "métaphysique politique" qui commet l'erreur de prétendre fonder une république légitime contre l'histoire. La révolution française est pour Burke comme pour Bentham l'illustration de ce dévoilement, tandis que la révolution anglaise, qui n'a fait que consacrer les droits et libertés que l'histoire avait lentement établis, est un modèle d'intelligence politique⁷⁵. Il s'agit là d'une confrontation totale de paradigmes: au schéma fondé sur la déduction logique qui vise à déceler les fondements d'un État légitime s'opposent l'histoire, la tradition, le sens commun qui légitiment l'ordre des choses, à quelques réformes près. A la liberté par l'obéissance à la loi que l'on s'est donnée dans l'État s'opposent *les libertés* comme rempart aux empiètements du pouvoir. On est entièrement en dehors du concept moderne de citoyenneté, et ces auteurs ignorent jusqu'aux mots citoyens et citoyenneté – pour parler d'individus ou d'hommes⁷⁶. Il n'y a tout simplement pas de concept de citoyenneté dans la négation du paradigme républicain.

La critique socialiste du concept le confirme. Marx partage, à cet égard, l'approche des conservateurs positivistes: il oppose la réalité de l'histoire et de la vie sociale à la mystification du droit politique. L'émancipation qui s'effectue à travers la citoyenneté et l'État est illusoire affirme-t-il, car elle proclame une égalité et liberté de droit mais laisse subsister les hiérarchies et les dominations dans la société civile. Percevant avec lucidité l'opération intellectuelle fondamentale du droit politique moderne, Marx dénonce la faillite du mythe de la citoyenneté: quand il revêt sa "peau de lion politique", l'homme devient citoyen et prétend ainsi défendre ses droits d'homme. Mais ceux-ci ne sont que la consécration des rapports sociaux qui ont cours dans la société civile, en sorte que loin de les transcender la citoyenneté ne fait que perpétuer la division et l'inégalité: "les émancipateurs politiques réduisent la citoyenneté, la *communauté politique*, à un simple *moyen* pour conserver ces prétendus droits de l'homme, (...) le *citoyen* est donc déclaré serviteur de l'*homme égoïste*"⁷⁷. Marx nie l'ensemble du droit politique moderne, même s'il conserve l'*ethos* républicain: il refuse comme les traditionalistes le double langage du droit et entend substituer à la politique médiate une politique immédiate: le communisme qui "traite de manière consciencieuse toutes les données naturelles préalables (...) en les soumettant à la puissance des individus associés"⁷⁸. Si citoyenneté il y a dans cette optique elle est, comme celle des Anciens, autonomie immédiate. Marx maintient une certaine idée de la "démocratie", mais il l'isole de l'État et la dissocie de ce qui faisait l'État de droit.

75 Cfr. E. BURKE, *Reflections on the revolution in France*, ed. L. G. MITCHELL, Oxford, Oxford University Press, 1993, p. 31 ou J. BENTHAM, *Anarchical Fallacies*, in *Works*, ed. J. BOWRING, New York, Russell & Russell, 1962, vol. II, pp. 496 sqq.

76 Bentham dénonce ce qu'il tient pour la contradiction sémantique de la dichotomie homme-citoyen, et réduit la citoyenneté, mot qu'il n'utilise qu'en référence au contexte français, à la situation de membre d'un État: "J'observe que le mot citoyen est couplé tout au long de la Déclaration de l'Assemblée elle-même avec le mot citoyen. J'exclus par conséquent la question et je considère la déclaration de la même manière que l'a fait M. Turgot, comme la déclaration des hommes en état de *citizenship* ou de société politique.", in *Ibid.*, p. 492. Ce qui revient à méconnaître l'opération fondamentale du concept de citoyenneté: la politisation de l'homme pour défendre son humanité.

77 K. MARX, *La question juive* in *Philosophie*, éd. de M. Rubel, Paris, Gallimard, 1982, p. 79. On notera que Marx rend à la *Burgerschaft* la polysémie qu'avaient la *politeta* et la *civitas*, en la faisant simultanément citoyenneté et communauté politique.

78 K. MARX, *L'idéologie allemande*, in *Ibid.*, pp. 380-81.

V. Modus vivendi.

Dans l'histoire intellectuelle de l'Europe aux XIXe et XXe siècle, c'est le compromis qui dominera. On ne trouvera plus d'affirmations républicaines aussi pures que celles de Rousseau, plus de critiques aussi radicales que celles de Marx ou de Bentham; la pratique institutionnelle évoluera à l'avenant de ces concessions et tentera d'opérer la synthèse de ces courants.

Le libéralisme, dont le XIXe siècle fait sa vulgate, conserve sa méfiance à l'égard des proclamations entières du contractualisme, mais il s'approprie ses principes. Constant dénonce les aveuglements de Rousseau, qui n'aurait pas vu le fait majeur de la modernité, celui que les libéraux avaient déjà souligné, l'autonomie de la société. Mais il ne va pas jusqu'à exiger la disparition de l'État, il reconnaît au contraire que son action, aussi nuisible qu'elle puisse être quand il n'est pas endigué, est indispensable à l'ordre public. Il admet, dans la même ligne, que si la grande affaire des Modernes est la jouissance privée, celle-ci n'est pas possible sans l'exercice de la citoyenneté: "La liberté politique est la garantie (de la jouissance privée); la liberté politique est par conséquent indispensable"⁷⁹.

Dans l'ensemble, le libéralisme ne nie pas tant la doctrine républicaine qu'il la réforme: opérant un déplacement d'approche, les libéraux empruntent les fondements républicains et s'interrogent sur leur plausibilité. On passe de la philosophie politique à la sociologie. Dès lors ce ne sont pas les principes qui sont dénoncés, mais les formes institutionnelles qu'ils ont prises: Constant adopte la définition jusnaturaliste de la citoyenneté quand il considère la jouissance privée et les droits politiques comme conditions l'un de l'autre. Il ne s'en éloigne que pour réclamer que les institutions donnent effectivement vie à ces principes. Tocqueville participe de la même entreprise. "Ce que l'on entend par république aux États-Unis, dit-il, c'est l'action lente et tranquille de la société sur elle-même"⁸⁰. L'autonomie politique en d'autres mots, dont il accepte le principe, mais qui ne s'effectue selon lui que dans un État où la puissance est limitée, opposée à elle-même. L'apport de ce républicanisme libéral au concept de citoyenneté est secondaire: il tient à sa structure fine mais pas à ses principes⁸¹.

Le concept de citoyenneté s'est prêté à ces syncrétismes, mais il ne s'est pas imposé partout; en anglais, le mot *citizenship* ne désigne *stricto sensu* que la nationalité et seuls quelques mouvements isolés font exception au mépris dans lequel le concept est tenu. La politique reste perçue à travers la résistance des individus à l'autorité et l'on ne conçoit que difficilement que l'État puisse être l'instance de la liberté des citoyens, que les droits de l'homme et la souveraineté du peuple puissent être solidaires et non contradictoires.

Maintenant ces divergences rémanentes dans l'appréhension générale du politique ne réservent pas strictement la citoyenneté à certaines traditions. L'his-

79 B. CONSTANT, *De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes*, in *Les libéraux*, anthologie présentée par P. MANENT, Paris, Hachette, 1986, p. 88.

80 A. DE TOCQUEVILLE, *De la démocratie en Amérique*, éd. de F. FURET, Paris, Garnier-Flammarion, 2 vol., 1981, vol. I, II, chap. X, p. 517.

81 Il est aussi sociologique: Constant, Tocqueville, puis J. S. Mill, insistent tous sur la vertu éducatrice de la citoyenneté, qui donne à chacun le sens civique et renforce ainsi sa propre efficacité. Cfr. *Ibid.*, vol. I, I, chap. V, p. 123 et CONSTANT, *op. cit.*, pp. 92-93. Pour J. S. MILL, voir *Considerations on Representative Government*, ed. J. GRAY, Oxford, Oxford University Press, 1991, chap. VIII, p. 327.

toire constitutionnelle de l'Europe fait voir une large convergence doctrinale: tous les États se sont, bon an mal an, convertis aux principes de ce que l'on appelle aujourd'hui la démocratie et l'État de droit; toutes les constitutions font référence, de manière plus ou moins explicite, aux droits civiques et politiques⁸².

Toutes ces démocraties libérales ont aussi progressivement accepté que l'autonomie (liberté par l'obéissance à la loi consentie) s'effectue de manière parallèle dans les instances de l'État et en dehors d'elle. La reconnaissance du syndicalisme, et d'autres formes d'actions politiques extra-parlementaires, témoigne d'un élargissement des paradigmes républicain et libéral: la représentation politique n'est plus censée épuiser la citoyenneté. On peut même dire, comme l'ont fait certains théoriciens de la social-démocratie depuis Jaurès, que l'action politique menée aux marges des parlements constitue un rattrapage par la bande du contrôle que l'État a perdu sur la société dans les régimes libéraux. Les droits sociaux peuvent ainsi être interprétés comme une extension matérielle de la citoyenneté à des domaines qui ne relèvent ni de la "sphère privée" ni de la "puissance publique"⁸³. Il est légitime de qualifier de "formes parallèles de citoyenneté"⁸⁴ ces processus politiques non-représentatifs, parce qu'ils ne font qu'institutionnaliser de manière moins formelle les principes sur lesquels repose le concept moderne de citoyenneté (les droits de l'homme, la liberté par l'action politique).

VII. Conclusions, les récurrences de la citoyenneté

Contrairement aux concepts d'État, de loi, de souveraineté la citoyenneté n'a été que rarement définie par les penseurs du politique. Ce n'est que très récemment, pour des raisons que l'on n'a fait qu'ébaucher en introduction, que ce terme est sorti des terminologies techniques dans lesquelles il était longtemps resté engoncé: catégorie synthétique, susceptible d'incorporer une conception de l'homme, de la vie sociale et de l'art politique, on lui a découvert de hautes vertus heuristiques. L'usage qui en est fait en sciences humaines s'avère parfois très expressif, mais sa faible détermination sémantique peut aussi mener aux pires confusions⁸⁵: peut-on parler, sans abus de langage, d'une citoyenneté byzantine, soviétique ou fasciste? Ne risque-t-on pas, à force d'étendre le sens du mot, de lui faire perdre toute signification, comme cela s'est souvent produit dans le langage politique?

C'est pour éviter ces travers que l'on s'est efforcé, conformément à une méthode abondamment éprouvée dans les études anglo-saxonnes, de suivre l'utilisation du mot pour repérer les étapes de la formation et des transformations du concept. Il apparaît d'emblée, à suivre l'histoire du mot, que l'idée de citoyenneté est intimement liée à la République: c'est seulement lorsque l'on connaît une chose publique, distinguée au sein de la vie sociale, lorsque l'on valorise l'existence de la puissance publique, que l'on nomme citoyens les individus. Dans la

82 Cfr. C. GREWE et H. RUIZ FABRI, *Droits constitutionnels européens*, Paris, PUF, 1995.

83 Voir P. ROSANVALLON, *La nouvelle question sociale*, Paris, Le Seuil, 1995.

84 T. H. MARSHALL, *op. cit.*

85 Dire que les moines du bas-moyen-âge avaient développé une conception propre de la citoyenneté parce qu'ils vivaient dans une communauté dont les droits et devoirs étaient clairement énoncés nous paraît sémantiquement abusif et sociologiquement peu productif. Voir P. REISENBERG, *Citizenship in the Western Tradition*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1992, pp. 95-96.

représentation libérale primitive, comme dans l'utopie communiste, la médiation politique est refusée, les hommes sont censés n'entretenir que des relations immédiates et l'entremise de l'État est écartée: dans ce contexte, la citoyenneté, qui renvoie au statut juridique – délibérément médiatisé – des individus, n'a pas de sens.

Au sein de la pensée républicaine, entendue en son sens le plus large pour embrasser toutes les doctrines qui posent l'érection d'une puissance publique en nécessité, la citoyenneté évoque le double statut des hommes qui vivent en société politique: elle marque à la fois leur appartenance à la communauté souveraine (la nationalité en termes contemporains) et leur participation au pouvoir de cette communauté. La citoyenneté est le lien formateur d'une communauté autonome, en même temps que le statut de ses membres.

Au-delà de ces structures très générales, le concept a vu son acception varier très largement. Parce qu'il est implicite, et qu'il revient à l'interprète de le mettre au clair, il suit les fluctuations des paradigmes politiques historiques: dans une représentation holiste de l'univers, la citoyenneté n'a de sens que collectif; dans la vision moderne du monde, elle s'arrime aux axiomes individualistes et se formalise en droits individuels...

Nous vivons encore de ces représentations. A lire les préambules de nos constitutions européennes, à analyser les rapports de droit qu'elles codifient, il apparaît que le principe sur lequel repose notre acception de la citoyenneté reste celui des Modernes. On a beaucoup insisté sur cette filiation jusnaturaliste parce qu'elle nous semble réhabiliter des distinctions que les analyses contemporaines ont obérées, ou au contraire surévaluées. Ainsi par exemple est-il courant d'opposer une conception "libérale" de la citoyenneté, qui nous viendrait de Bodin et Hobbes et s'entendrait du "bénéfice de certaines prestations que l'État "fournit" à une conception "républicaine", qui courrait d'Aristote à Rousseau et insisterait sur la participation à la vie publique⁸⁶. Or cette dichotomie, si elle peut être utile dans le cadre de débats de philosophie politique contemporaine, nous paraît historiquement erronée à un double titre: d'abord elle néglige le fait que la doctrine libérale classique a ignoré la citoyenneté et qu'il n'y eut de concept libéral de citoyenneté que dans la mesure où le libéralisme politique acceptait les principes républicains (comme chez Locke ou dans les libéralismes français et anglais du XIXe siècle); ensuite cette distinction continue d'opposer deux idées qui ont trouvé dans le concept moderne de citoyenneté un lieu de convergence: elle valorise l'un contre l'autre l'État de droit et la démocratie, alors que la citoyenneté républicaine les rendait solidaires (en affirmant simultanément que les droits de l'homme ne peuvent être respectés que si les citoyens sont les auteurs des lois et que les citoyens n'obéiront aux lois du peuple que si elles n'enfreignent pas les droits fondamentaux des hommes).

L'histoire doctrinale du concept de citoyenneté conduit à relativiser ces dichotomies analytiques en révélant le caractère syncrétique de notre culture politique. L'idée, que l'on dit aujourd'hui "libérale", selon laquelle les hommes ont des droits par nature fut le fondement de la pensée moderne de la république: le concept de citoyenneté traduit cette idée, hautement juridique dans sa forme, que les hommes doivent renoncer à leur nature, se fonder dans leur statut artificiel de citoyen, pour mettre fin à l'anarchie naturelle et protéger ainsi leurs droits fondamentaux. A son tour cette idée, au nom de laquelle pouvaient être justifiés

86 Voir M. WALZER, "Citizenship", in T. Ball et al., *op. cit.*, pp. 211-219.

les abus de la puissance publique – légitimes dans la mesure où ils n'étaient que les résultats de la volonté des citoyens majoritaires – fut critiquée par les libéraux qui engagèrent à valoriser les garanties constitutionnelles des droits fondamentaux contre les excès de la souveraineté populaire. Au siècle suivant, les critiques adressées par la pensée socialiste au caractère mystificateur de ce concept qui légitimait la représentation du peuple par ses notables, a conduit à l'élargissement du suffrage et à la reconnaissance d'autres formes de citoyenneté que celle qu'institutionnalisait le parlementarisme.

Cette dialectique doctrinale, où l'on voit le paradigme dominant violemment conquis puis finalement résister à ces assauts en s'intégrant des éléments de ses propres critiques, témoigne de la force normative du concept de citoyenneté. Longtemps il a permis de justifier la monopolisation de l'autorité par une élite restreinte: tous les hommes pouvaient se croire libres parce qu'étant citoyens ils avaient part, en droit sinon en fait, à la formation de la loi. Qu'ils eussent ou non le droit de suffrage, ils ne pouvaient se dire opprimés puisqu'ils étaient réputés membres de la nation libre. Mais l'idée de citoyenneté a pu avoir également une force subversive considérable: dès lors que chacun est dit citoyen, auteur présumé des lois auquel il est contraint d'obéir, il est en droit de contester les décisions de l'autorité. La citoyenneté permet ainsi de préserver tout en la justifiant la séparation des gouvernants et des gouvernés, elle fait en sorte qu'à "l'idée de liberté, qui voudrait qu'il n'y eut pas de chef, se substitue dans la réalité sociale le principe que chacun peut devenir chef"⁸⁷.

Cette conception de la citoyenneté reste la nôtre: elle nous rappelle que nos droits d'hommes ne seront protégés que si nous n'en confions la garde à personne d'autre qu'à nous-mêmes.

Summary: Citizenship in European Political Thought Elements for a doctrinal history

This article tries to describe the conceptual evolution of the concept of citizenship. Following the history of the word, it defines the succeeding meanings of this idea from Aristotle to Marx. It argues that this history shows that the concept is inherent in the republican tradition, which affirms that man's freedom is an illusion without the institution of the State. The modern concept, in particular, brings together the ideas of the Rule of Law and Popular Sovereignty and demonstrates that they are conceptually undividable. This, it is concluded, means that opposing "liberal" and "republican" concepts of citizenship is a contradiction in terms.

⁸⁷ H. KELSEN, *La démocratie, sa nature, sa valeur*, trad. de C. EISENMANN, Paris, Sirey, 1932, p. 102.

La légitimité politique d'une politique sociale sélective

Mark ANDRIES

Centre de Politique Sociale - Université d'Anvers. Aspirant au FNRS.

Introduction

La proposition qu'une politique sociale ciblée vers les pauvres manque du soutien politique nécessaire des classes moyennes est un argument souvent avancé dans le débat sur le choix entre les allocations sociales universelles ou sélectives. Selon cet argument des "intérêts des classes moyennes", celles-ci ne soutiendront que les allocations de l'Etat-providence dont elles pourront profiter elles-mêmes, alors que leur appui est nécessaire pour développer et maintenir les allocations sociales à un niveau adéquat. En outre, on pronostique que dans le cas d'une politique d'austérité (à savoir la réduction des dépenses de l'Etat-providence) on baisserait surtout les allocations destinées aux pauvres, tandis qu'on ne toucherait pas aux allocations universelles (dont les classes moyennes bénéficient également). On suppose que contrairement aux pauvres, les classes moyennes ont les ressources politiques leur permettant de sauvegarder leurs propres intérêts dans l'Etat-providence.

Cet article traite de cet argument des "intérêts des classes moyennes" et des critiques que formulent des scientifiques, spécialistes de l'Etat-providence (sélectif) australien à ce propos. L'expérience belge des quinze dernières années paraît un exemple réussi d'une politique sociale sélective dans la mesure où la politique d'austérité menée par les gouvernements belges allait de pair avec une politique de lutte contre la pauvreté et d'amélioration de la situation des allocataires à bas revenu. C'est pourquoi la question est de savoir dans quelle mesure (plutôt que si) on peut destiner les aides à des groupes spécifiques pour lutter contre la pauvreté.

1. L'argument des "intérêts des classes moyennes" dans la théorie de l'Etat-providence.

La littérature contemporaine sur l'Etat-providence accorde un rôle important aux "classes moyennes". Esping-Andersen (1990) prétend que la mesure dans laquelle la classe ouvrière a pu se coaliser avec (des parties des) classes moyennes, a influencé de façon considérable la naissance et le développement des Etats-providence capitalistes. Baldwin (1990) attribue même une importance cruciale aux intérêts et aux attitudes des classes moyennes dans la formation des Etats-providence européens, et ceci essentiellement au niveau des allocations (non-) universelles de la sécurité sociale.

Pourtant il n'y a pas que la littérature sur la naissance et l'histoire de l'Etat-providence qui attache beaucoup d'importance au rôle des classes moyennes; selon un grand nombre de scientifiques, une bonne compréhension du rôle des classes moyennes est essentielle pour comprendre le fonctionnement et les dy-

namiques de l'Etat-providence actuel. Goodin et Le Grand (1987) affirment avec force (1) que les non-pauvres (ou "les classes moyennes") bénéficient largement de l'Etat-providence (2) qu'ils défendent les parties de l'Etat-providence dont ils bénéficient ou voudraient bénéficier tandis qu'ils soutiendront les réductions dans les parties qui ne sont pas importantes pour leur propre classe. Pendant la dernière décennie, cette conviction a été majeure dans le débat académique et politique sur l'Etat-providence. Un des arguments les plus frappants contre un Etat-providence plus sélectif et efficace (en ce qui concerne la réduction de la pauvreté), a été que l'exclusion des classes moyennes des allocations sociales serait, du moins à long terme, nuisible aux pauvres dans la mesure où cette exclusion causerait la perte du soutien des classes moyennes qui ont un pouvoir politique certain. Ou, comme Esping-Andersen (1990) le décrit: "Les risques de résistance contre l'Etat-providence ne dépendent pas des dépenses mais des types de classes au sein des Etats-providence. Les Etats-providence sociaux-démocrates (en Scandinavie) et corporatistes (par exemple en Allemagne) appuient sur les loyautés des classes moyennes. Par contre, les Etats-providence libéraux (par exemple les Etats-Unis, le Canada et de plus en plus la Grande-Bretagne) dépendent de la loyauté d'une couche sociale numériquement et souvent politiquement faible. En ce sens, les coalitions de classes sur lesquelles se fondent les types de régime des Etats-providence, n'expliquent pas seulement leur évolution passée mais aussi leurs perspectives futures."

Un deuxième argument, au départ de la même supposition des "intérêts des classes moyennes", remarque qu'il ne suffit pas que les classes moyennes aient des intérêts dans l'Etat-providence mais que certaines allocations de cet Etat-providence devraient être à disposition des pauvres et des classes moyennes au même degré. On ne prétend pas seulement que des avantages ou des services spécifiques "réservés aux pauvres" ont tendance à stigmatiser les bénéficiaires; les défenseurs des allocations universelles procurées par l'Etat-providence croient aussi qu'une aide ciblée vers les pauvres est bien moins adéquate que son pendant universel (cfr. le souci de Titmuss que "*services for the poor will be poor services*") et qu'elle est extrêmement sensible aux restrictions, à cause de la pression des classes moyennes qui ne défendent pas ces aides et adoptent souvent une attitude hostile. L'exemple typique illustrant cet argument est l'Etat-providence américain où sont nettement partagés "*welfare*" (des allocations soumises à un examen des moyens d'existence, c'est-à-dire des aides presque exclusivement destinées à la couche pauvre: *food stamps* = aide alimentaire, *AFDC* = aide pour des familles avec des enfants dépendants, *medicaid* = aide médicale) et "*social security*" (des allocations de sécurité sociale, pour une large part en faveur des classes moyennes). Alors que la première a constamment dû résister aux attaques politiques et que la vraie valeur des aides s'est affaiblie pendant les années 80, la sécurité sociale a toujours été sacro-sainte pour les hommes au pouvoir et elle n'a jamais été atteinte par des réductions ou des restrictions importantes (cfr. Marmor et al., 1992; Weir et al., 1988; Glazer, 1986). Le cas américain constitue en fait la preuve cruciale de l'argument des "intérêts des classes moyennes" (pour un point de vue critique, voir Greenstein, 1991; Pierson, 1994).

Ces dernières années, cet argument a cependant été contesté, essentiellement parce qu'il implique que les Etats-providence sélectifs restent souvent sous-développés, qu'ils procurent des allocations sociales inadéquates, qu'ils sont extrêmement sensibles à la résistance politique et que pour cette raison ils sont invivables pour les pauvres. Les critiques les plus sévères émanent d'un nombre de

scientifiques spécialistes de l'Etat-providence australien ¹, qui se caractérise par sa nature sélective: le système de sécurité sociale est dominé par le principe de l'examen des moyens qui gouverne l'accès à pratiquement toutes les allocations. Récemment on a encore élargi la portée de ce principe; depuis 1987 l'examen du revenu est obligatoire pour recevoir des allocations familiales tandis qu'un examen des biens est nécessaire avant de toucher des indemnités de chômage et de maladie (cf. Bolderson et Mabett, 1991). Pour cette raison, Esping-Andersen (1990) a dit que l'Etat-providence australien appartenait à un régime libéral (résiduel). En poursuivant l'argument des "intérêts des classes moyennes", on pourrait s'attendre à un faible niveau des allocations adéquates et de la prévention de la pauvreté. Cette caractérisation de l'Etat-providence australien a néanmoins été fortement contestée par Castles et Mitchell (1990) qui affirment que l'examen du revenu précédant le versement des aides dans l'Etat-providence ne permet pas de cataloguer cet Etat-providence comme "libéral" (en opposition au modèle social-démocrate), surtout parce que "les allocations sociales précédées d'un examen du revenu pourraient contribuer à la redistribution de la prospérité". De plus, ils établissent qu'"assurer que la plupart de l'aide est destinée aux plus nécessiteux, n'est pas du tout un phénomène réservé aux pays dont on dit conventionnellement qu'elles fournissent des allocations sociales résiduelles." Mitchell démontre ailleurs (1991) qu'en Australie les résultats de la sécurité sociale sont meilleurs que ceux qu'on aurait attendus en raison des dépenses de la sécurité sociale et que ce résultat peut être attribué à une grande efficacité des transferts. Elle conclut par la question (rhétorique): "Si on prend le cas de l'Australie comme un exemple de ce que beaucoup d'auteurs considèrent comme étant un système très stigmatisant de par ses arrangements élaborés à partir de l'examen du revenu, où est alors la preuve de l'existence d'un mécontentement envers l'Etat-providence?" Et elle ajoute que "les convictions communes concernant les différents instruments de transfert sont peut-être datées et empiriquement douteuses. On a substantiellement besoin de recherches empiriques supplémentaires avant de juger en faveur ou contre les instruments de transfert ou d'imputer des effets nuisibles à l'emploi de certains instruments."

Une autre critique, encore plus explicite, de l'argument des "intérêts des classes moyennes" a été formulée par Papadakis (1993). Pour lui, il n'est pas évident que les classes moyennes soient attachées aux régimes universels de sécurité sociale et qu'elles aient un comportement hostile envers les pauvres dans les régimes libéraux. Il pose aussi que l'intérêt personnel ne conduit pas nécessairement au soutien des allocations statutaires; les engagements moraux sont tout aussi importants. Cela suggère que le soutien des classes moyennes peut être un facteur important de développement et de maintien des indemnités d'aide sociale mais que ce soutien ne doit pas inévitablement être fondé sur l'intérêt personnel immédiat et matériel (voir aussi Offe, 1992). L'évidence empirique de Papadakis (basée sur une enquête auprès d'un échantillon de la population australienne concernant la popularité de la politique sociale et le débat politique sur l'Etat-providence) montre qu'un grand nombre de ceux qui occupent les postes les plus prestigieux, de ceux qui votent pour les partis conservateurs et de ceux

1 Ceci n'implique pas qu'on doit considérer tous les scientifiques spécialistes de l'Etat-providence australien comme ses défenseurs. Bryson (1992) parle "d'un Etat-providence mal développé et précaire" tandis que Saunders (1994) - qui critique "l'accent exagéré et déplacé sur l'objectif de réduction de la pauvreté" - doute de la possibilité de soutenir le système à long terme.

qui disent appartenir aux classes supérieures ou moyennes, sont en faveur d'interventions statutaires. Il conclut donc que les arguments défendant un lien direct entre la position sociale et le type de régime (de l'Etat-providence) n'ont qu'une valeur limitée dans l'analyse de la légitimité de l'Etat-providence et que la relation entre le soutien de l'Etat-providence et des variables comme le contexte social, la tendance politique et la classe à laquelle on croit appartenir, est complexe.

Whiteford (1994) fournit une troisième contribution australienne au débat. En employant un modèle statique de micro-simulation afin de produire des évaluations de tendances dans le niveau de vie et dans l'inégalité, Whiteford a découvert que (malgré la politique d'austérité du gouvernement travailliste dans la période 1983-1990) les niveaux de vie étaient plus élevés et que l'inégalité aussi bien que la pauvreté étaient plus faibles en 1990 qu'en 1983. La politique qui restreint l'accès à l'aide (par des examens plus sévères du revenu et des biens) est en fait allée de pair avec des améliorations de l'efficacité. De cette façon, les catégories qui entraînent toujours en ligne de compte (les revenus faibles) tiraient avantage de cette politique sociale axée sur eux (voir aussi Bolderson et Mabett, 1991). Partant de l'argument des "intérêts des classes moyennes" selon lequel les mesures d'austérité de l'Etat-providence toucheront les pauvres au lieu des classes moyennes, on attendait le contraire, surtout dans un Etat-providence qui était déjà sélectif. Or, le récent exemple australien d'une politique sociale sélective semble être une réussite en termes de répartition verticale et de réduction de la pauvreté.

L'Australie (qui a toujours été un Etat-providence assez "atypique", voir Castles, 1989) est-elle la seule exception à la règle disant que les mesures d'austérité restreignant les programmes sociaux pèsent sur les pauvres au lieu des classes moyennes qui ont le pouvoir politique? J'essaierai de démontrer qu'en Belgique aussi, depuis les années 80, une politique d'austérité au niveau de la sécurité sociale (qui touchait surtout les catégories à revenu moyen parmi les allocataires) a coïncidé avec une politique de lutte contre la pauvreté. Ensuite, je prouverai que le point de vue des "intérêts des classes moyennes" permet difficilement d'expliquer la préoccupation des hommes politiques belges, à savoir le contrôle (et même la baisse) des dépenses sociales sans augmentation de la pauvreté mais accompagné d'une amélioration substantielle des niveaux de vie des pauvres.

2. Les caractéristiques de l'Etat-providence belge

Dans la typologie des Etats-providence d'Esping-Andersen, l'Etat-providence belge appartient au régime "conservateur", "corporatiste" ou "continental européen", tout comme -entre autres- l'Allemagne, l'Autriche, la France et l'Italie (voir aussi Van Kersbergen, 1995). L'Etat-providence belge partage effectivement un nombre de caractéristiques importantes avec, par exemple, l'Etat-providence français et allemand dans la mesure où l'accent est mis sur le maintien du revenu (qui l'emporte sur les services sociaux et le plein emploi), sur la différenciation professionnelle de la sécurité sociale (qui procure des allocations différentes pour les employés, les indépendants et les fonctionnaires), sur le lien entre les indemnités et le travail et sur le rapport entre le revenu précédent et la plupart des prestations de sécurité sociale.

Cependant il y a un certain nombre de caractéristiques qui distinguent l'Etat-providence belge de la plupart des autres régimes d'Etats-providence continen-

taux. D'abord, selon presque chaque étude comparative sur l'existence de la pauvreté (Hagenaars et al., 1992; Hausman, 1993; Förster, 1994, Atkinson et al., 1995), le niveau de la pauvreté est considérablement plus bas en Belgique que dans la majorité des autres pays du continent européen. En effet, quand on considère l'existence de la pauvreté comme le critère permettant de faire la distinction entre les États-providence, la Belgique (comme les deux autres pays du Benelux) paraît plus "scandinave" que "continentale". Puis, malgré la relation étroite entre le revenu et la plupart des allocations sociales en Belgique, un rôle important devrait être attribué aux revenus minimums garantis qu'on retrouve dans presque chaque partie de la sécurité sociale (Deleek et Cantillon, 1986; Andries 1995b). En Belgique, la sécurité sociale garantit des minimums qui dépassent souvent la somme qu'on recevrait si les salaires antérieurs étaient utilisés pour calculer les taux des revenus de remplacement statutaires. Ceci n'est par exemple pas le cas dans la sécurité sociale allemande et aide à nuancer la nature des allocations sociales liées au revenu précédent. Troisième argument: même si la sécurité sociale belge, comme celle des autres États-providence continentaux, conditionne l'attribution des indemnités à une participation régulière et suffisante au marché de l'emploi, cette condition n'exclut apparemment pas beaucoup de gens nécessitant des avantages sociaux; le préalable étant surtout vrai pour la population non-agée dont seulement 1,2 % vit de l'aide sociale générale (le "minimex"), chiffre faible comparé aux autres pays d'Europe continentale. Ce chiffre peut être expliqué partiellement par le fait que les indemnités de chômage ne sont pas limitées dans le temps de sorte que, en général, les chômeurs de longue durée ne doivent pas faire appel aux allocations sociales liées aux moyens (Van Oorschot et Schell, 1991; Andries, 1995a). En Belgique, le nombre des 'minimexés' a fortement augmenté pendant les années 80 et au début des années 90, même si l'aide sociale est demeurée une institution résiduelle et - en termes quantitatifs (comparé aux régimes de la sécurité sociale) - assez marginale.

La figure 1 montre la distribution en déciles ² des dépenses de la sécurité sociale ³ et la distribution en déciles des familles qui reçoivent des allocations sociales ⁴ (pour une comparaison internationale, voir Atkinson et al., 1995). La sécurité sociale belge se révèle doublement non-sélective: d'abord une proportion considérable des familles allocataires peut se situer dans les classes à revenu assez élevé: 45% de ces familles appartiennent à la moitié supérieure de la répartition des revenus et 8% fait même partie du décile supérieur. Deuxièmement, la sécurité sociale ne fait pas de distinction entre les allocations selon le niveau des besoins: chaque décile attire une partie des prestations sociales plus ou moins

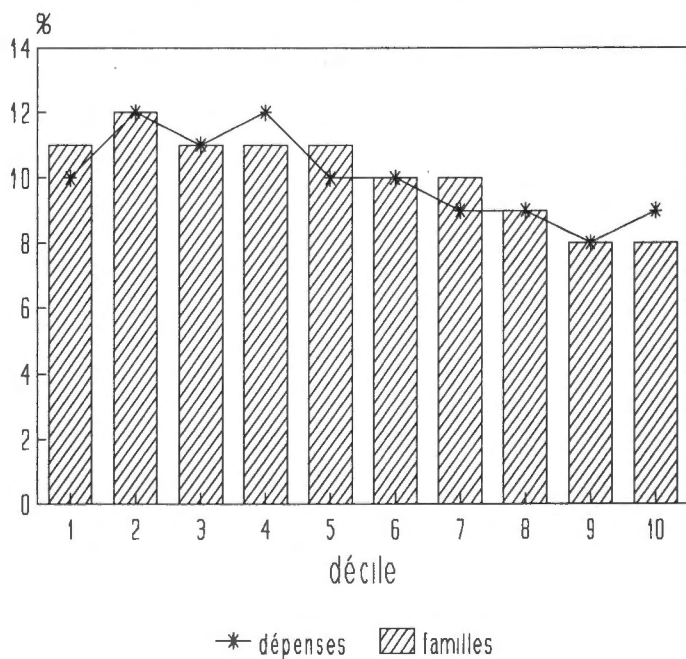
² Les déciles du revenu sont en fait des déciles du "revenu standardisé" et corrigent le montant du revenu des familles selon la composition des ménages. L'échelle d'équivalence qu'on utilise ici est l'échelle "OCDE", à savoir 0.66 pour un célibataire, 1.0 pour un couple, 1.25 pour trois personnes, 1.45 pour quatre personnes, 1.60 pour cinq personnes, 0.15 pour chaque personne additionnelle au sein du ménage.

³ Malheureusement on est seulement capable de présenter ici la répartition de la sécurité sociale (en argent) et non pas des services de l'État-providence (en services) comme l'éducation, la santé publique, etc... Deleek et al. (1980) ont démontré que les services de l'État-providence (plus que la sécurité sociale) sont soumis à "l'effet Mattieu"; ce qui signifie que les classes moyennes et supérieures ont tendance à bénéficier de ces services dans une plus grande mesure que les couches à revenu bas.

⁴ On a employé des données qui s'appliquent à la situation en 1992 basées sur l'enquête ménages du Centre de Politique Sociale auprès d'un échantillon représentatif de ménages belges. Voir Cantillon et al. (1994).

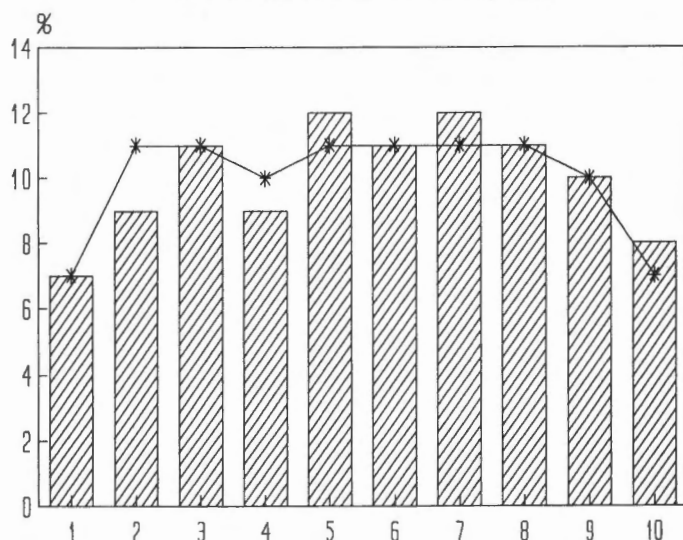
équivalente à sa part de bénéficiaires (avec 8% des familles bénéficiaires, le décile supérieur attire 9% des dépenses sociales). Cette image globale change pourtant quand nous considérons individuellement les différents programmes sociaux. Les figures 2 et 3 montrent la distribution en déciles des allocations familiales et des indemnités de chômage (et des familles bénéficiaires). Apparemment, les personnes à revenu moyen et élevé bénéficient fortement des allocations familiales dans lesquelles il n'y a donc guère de traitement préférentiel pour les bas revenus avec enfants. Au contraire, les familles qui reçoivent des indemnités de chômage se situent souvent dans la partie inférieure de la répartition des revenus. Ceci peut être expliqué par l'effet réducteur du chômage sur le revenu familial et par le plus grand taux de chômage dans les catégories à bas revenu. Les indemnités de chômage semblent également être extrêmement liées aux besoins: les familles qui se situent dans le décile inférieur ne représentent que 14% des familles bénéficiaires d'indemnités de chômage mais elles reçoivent 21% des dépenses sociales. Cela résulte partiellement du fait que le montant alloué dépend largement de la composition familiale du chômeur. Nous pouvons en conclure que le système de sécurité sociale belge, quant à ses effets de distribution, est plutôt universel et non-sélectif de sorte que les familles dans les catégories à revenu élevé peuvent bénéficier d'une partie considérable des allocations mais l'image diffère quand on examine de plus près quelques programmes sociaux spécifiques (comme l'assurance chômage).

Figure 1 Familles bénéficiant des allocations de la sécurité sociale par déciles du revenu standardisé et répartition des dépenses sociales en déciles du revenu standardisé, 1992.

Source: CPS.

Figure 2 Familles recevant des allocations familiales par déciles du revenu standardisé et répartition des dépenses pour les allocations familiales en déciles du revenu standardisé, 1992.

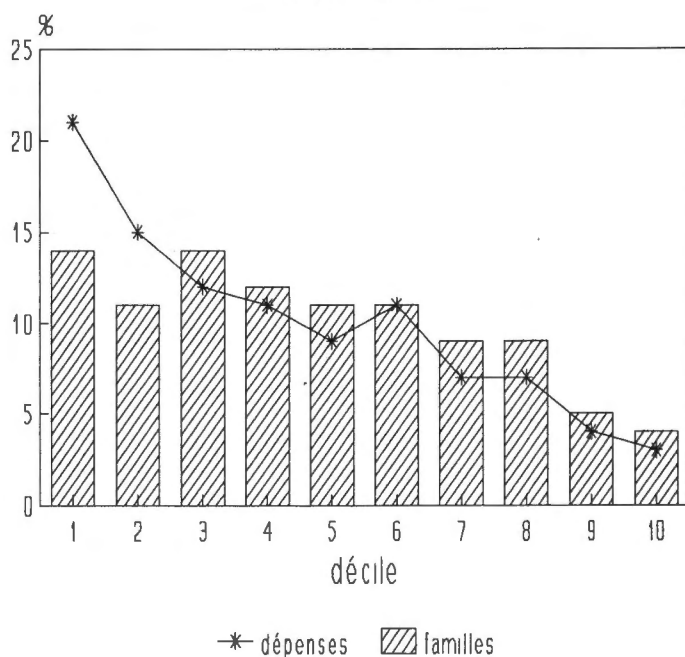
Source: CPS.

3. La politique sociale sélective en Belgique: comment combiner une politique d'austérité avec une politique de lutte contre la pauvreté?

Offe (1987) affirme: "au moins en Europe occidentale la réduction des dépenses sociales n'apparaît pas typiquement comme la conséquence politique des 'révoltes contre les impôts'; ces réductions 'se suggèrent' simplement comme une conséquence des changements dans les indicateurs macro-économiques et elles peuvent être exécutées sans trop de coût politique grâce à une faible résistance". Ces mots s'appliquent certainement à la Belgique. Depuis le milieu des années 70, puis presque continuellement, la politique sociale belge a pu être qualifiée de "politique de crise" ou "politique d'austérité". Elle fait partie de la politique de crise globale du gouvernement qui a également affecté les impôts, les dépenses gouvernementales et les dispositions salariales. Comme les hommes politiques belges n'ont guère réagi à la récession économique des années 70 (parce qu'on était occupés aux problèmes communautaires), la politique de crise n'a vraiment commencé qu'au moment où s'est constitué le gouvernement de centre droit du démocrate-chrétien Wilfried Martens, en 1982. Jusqu'en 1985 le gouvernement a surtout essayé d'améliorer la compétitivité des entreprises belges (au moyen d'une dévaluation et d'un contrôle des salaires); après on a attiré l'attention sur le déficit budgétaire (12% du PNB en 1985). Dans la deuxième moitié des années 80 spécialement, on a pris des mesures d'austérité importantes afin de réduire le déficit budgétaire. La compétitivité et le budget ont pourtant de nouveau baissé au début des années 90 (à cause de la plus récente crise économique). Ainsi le "plan global" du gouvernement de centre gauche de Jean-Luc Dehaene (1993) devait-il faire face aux deux problèmes. Cette fois, une dévaluation du franc belge n'était plus possible (à cause de sa liaison au mark allemand).

Figure 3 Familles recevant des indemnités de chômage par déciles du revenu standardisé et répartition des dépenses pour les indemnités de chômage en déciles du revenu standardisé, 1992.

Source: CPS.

Source: CPS.

Au niveau budgétaire il y avait aussi un certain nombre de restrictions: des réformes d'état successives avaient transféré beaucoup de compétences aux gouvernements flamand et wallon qui ont obtenu des rentrées de fonds garanties par la loi. De l'autre côté, on n'a pas considéré devoir réduire les dépenses gouvernementales non-transmissibles (investissements, justice, police). A l'arrivée, pour le "plan global" il ne restait que trois éléments qui pouvaient améliorer la situation économique et budgétaire: l'augmentation des impôts, le contrôle des salaires et de nouvelles mesures d'austérité de sécurité sociale. Dans les prochaines années, de nouvelles mesures d'austérité seront probablement inévitables afin d'atteindre la "norme de Maastricht" de l'Union européenne (la réduction du déficit budgétaire à 3% du PNB et de la dette gouvernementale à 60% du PNB) qui est le "billet d'entrée" pour l'Union monétaire.

En Belgique les dépenses de protection sociale ont diminué de 29,3% à 27% du PNB entre 1985 et 1992 (source: Eurostat). Des chiffres moins globaux montrent encore plus clairement que la sécurité sociale a été l'objet d'une politique d'austérité: même si le nombre de personnes recevant une indemnisation de l'assurance chômage a augmenté de 34% (d'environ 699.000 à approximativement 936.000), les dépenses pour les indemnités de chômage n'ont augmenté que de 15%. La croissance modérée des dépenses sociales (une croissance néga-

tive en terme de PNB) dans une période de dépendance croissante à la sécurité sociale, a été le résultat d'une infinité de mesures politiques, quelques-unes ayant un impact marginal, d'autres ayant des conséquences importantes. A la suite de toutes ces mesures (surtout d'austérité), la sécurité sociale belge n'est plus celle des années 70. Cependant nous devons aussi mentionner deux types de réformes possibles mais rejetées, contrairement à d'autres Etats-providence en crise. D'abord il n'y a pas eu de privatisation de la sécurité sociale ni de création de possibilités additionnelles permettant d'abandonner la sécurité sociale statutaire. Il en résulte que la sécurité sociale est demeurée l'instrument principal de protection sociale pour presque toutes les catégories socio-professionnelles et salariales. Puis la sécurité sociale belge n'a pas connu un "*shift to means-testing*", c'est-à-dire le transfert des bénéficiaires d'un système sans examen des moyens vers une aide qui dépend de ces examens. Même si le nombre de personnes qui reçoivent l'aide sociale a augmenté substantiellement en termes relatifs, le nombre absolu est demeuré assez faible - surtout quand on le compare à la quantité de gens qui reçoivent des allocations émanant des systèmes d'assurance sociale.

Du point de vue "des intérêts des classes moyennes", on suppose que la politique d'austérité toucherait surtout ceux qui ont peu de ressources politiques et économiques ("les pauvres") et qu'elle laisserait les allocations des classes moyennes puissantes plus ou moins intactes. En fait, le contraire s'est produit et on le démontrera en décrivant le développement des politiques dans trois domaines de la sécurité sociale (les allocations familiales, les indemnités de chômage et l'aide sociale). En tout cas la politique belge de lutte contre la pauvreté peut être considérée comme une réussite: le pourcentage de familles avec un revenu sous le seuil de pauvreté (50% du revenu moyen) est demeuré stable à 6% entre 1985 et 1992 (voir Cantillon et al., 1994) et le niveau de vie moyen (le revenu familial standardisé) des pauvres a augmenté de 9%. Comme Cantillon (1992) l'a démontré, cette stabilité s'explique en grande partie par des facteurs démographiques et sociaux, ce qui ne signifie pourtant pas que le caractère sélectif de la politique d'austérité n'a eu aucune influence (Cantillon et Andries, 1995).

Allocations familiales

Les classes à revenu moyen et élevé ont tendance à bénéficier fortement des allocations familiales. Chaque tentative de soumettre les allocations familiales à des examens de moyens ou de revenu, ou de les imposer (afin d'économiser et/ou diminuer "l'effet Mattieu") a rencontré beaucoup de résistance du 'lobby de la famille' et du parti démocrate-chrétien. Ceci conforte la thèse des "intérêts des classes moyennes" (pas d'examen des moyens pour les allocations dont les classes moyennes bénéficient largement), mais l'image globale devient plus subtile si on examine la politique des allocations familiales plus en détail. On peut décrire cette politique comme étant "ciblée dans l'universalité" (voir Skocpol, 1991).

En général, les allocations familiales ont été l'objet de trois sortes de mesures d'austérité. D'abord les allocations de base n'ont pas été adaptées quand le revenu national a augmenté entre 1980 et 1995. Deuxièmement, l'adaptation des niveaux d'allocations à l'inflation a été suspendue plusieurs fois entre 1982 et 1987. Troisièmement, entre 1983 et 1993, les ménages allocataires ont dû faire face à une réduction temporaire des allocations de 375 FB/mois (500 FB en 1983). Contrairement à ces mesures d'austérité, les allocations familiales pour les famil-

les à haut risque de pauvreté (les familles avec un chef de famille sans emploi) ont été améliorées de différentes manières. Les allocations familiales élevées pour les enfants de chefs de famille invalides ont été réévaluées substantiellement. Depuis 1983, il y a des allocations élevées pour les enfants de chefs de famille chômeurs de longue durée ou retraités (à condition que leur revenu ne dépasse pas un certain niveau). Ces allocations élevées -pour les invalides, les retraités et les chômeurs de longue durée- ont toujours été adaptées à l'inflation et n'ont pas souffert de réductions temporaires. Finalement, il y a le développement remarquable du système résiduel de "l'allocation familiale garantie" qui est sujet à un examen des moyens. Le nombre de gens qui bénéficient de ce système, est très limité: en 1994, cela ne concernait que 6.400 familles et 13.300 enfants. Suivant la règle non-écrite de la sécurité sociale belge qui dit que les allocations d'aide sociale (soumises à des examens des moyens) doivent être inférieures aux allocations d'assurance sociale, les allocations familiales garanties sont demeurées assez réduites jusqu'en 1985. Après, les niveaux des allocations ont augmenté jusqu'au niveau des indemnités dans le système des employés (en 1985) et des allocations élevées pour les chefs de famille retraités ou chômeurs de longue durée (en 1987).

La figure 4 nous permet de découvrir le développement de la valeur réelle des allocations familiales pour un premier enfant de moins de 6 ans entre 1980 et 1995. Les allocations "ordinaires" dans le système des employés semblent avoir perdu un peu de valeur (-3%) mais la valeur des allocations élevées pour les enfants de chefs de famille invalides (+23%) et retraités/chômeurs de longue durée (+47%) ont augmenté substantiellement. La valeur des allocations familiales garanties résiduelles (sujettes à des examens des moyens) a été multipliée par cinq.

Nous pouvons conclure qu'en période de crise économique et budgétaire les gouvernements successifs belges ont maintenu le caractère universel des allocations familiales mais qu'ils ont également développé une stratégie "ciblée dans l'universalité". Tandis que les allocations familiales ordinaires ont été l'objet de mesures d'austérité, les familles avec un chef de famille sans emploi (et dont le risque de pauvreté est extrêmement élevé) ont reçu des allocations plus élevées. De cette façon, les allocations familiales ont servi d'instrument dans la lutte contre la pauvreté.

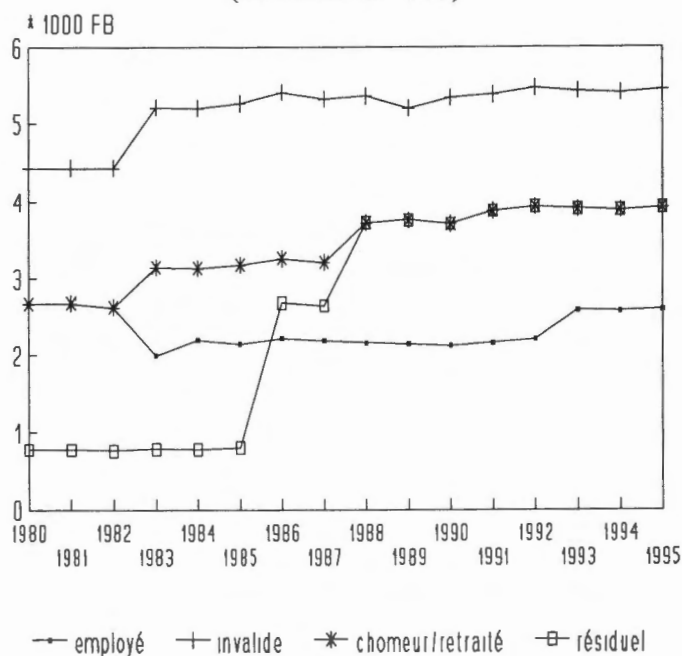
Indemnités de chômage

En opposition à la plupart des autres pays, les indemnités de chômage ne sont pas limitées dans le temps en Belgique. Ainsi, les chômeurs de longue durée (à supposer qu'ils aient travaillé suffisamment avant) ne doivent pas recourir à l'aide sociale. Cet aspect de l'assurance chômage belge est bien sûr avantageux pour les couches à revenu moyen et élevé qui ne perdent pas leur indemnité de chômage au bout d'une certaine période (puisque le système des examens des moyens n'est pas appliqué). Les tentatives voulant lier les indemnités de chômage à une certaine période de temps ont été fructueusement sabotées par les syndicats, qui n'ont pas voulu que les salariés (même les chômeurs de longue durée) doivent solliciter une aide sociale stigmatisante.

Les gouvernements belges ont pourtant trouvé des alternatives pour restreindre les dépenses de l'assurance chômage sans toucher tous les chômeurs (en dépit de leurs moyens et besoins). En 1981, on a remplacé la dichotomie existante en-

Figure 4 Montant des allocations familiales (pour le premier enfant, sans supplément en fonction de l'âge) selon le statut du chef de famille, 1980-1995 (en francs de 1995)

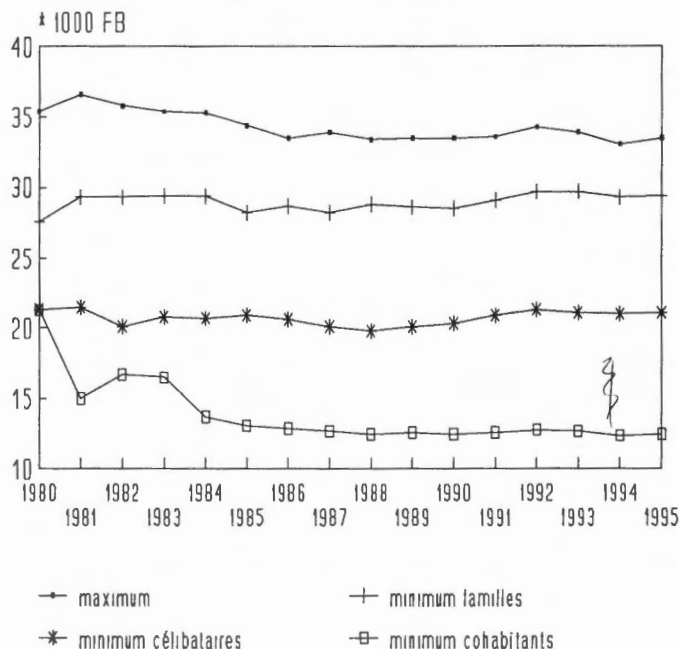
tre les chômeurs avec ou sans "responsabilités de famille" (les premiers recevant plus d'allocations que les derniers) par une classification en trois catégories: 1) "chefs de famille" (soutien de famille unique et famille monoparentale), 29% des chômeurs en 1994, 2) les "célibataires" (à savoir les chômeurs vivant seuls), 14% et 3) "les cohabitants" (ceux qui vivent au sein d'une famille avec d'autres membres qui ont un revenu personnel), 55%. Les chefs de famille sans emploi reçoivent 60% de leur ancien salaire (dans la marge étroite entre le niveau minimal et maximal des indemnités), quelle que soit la durée du chômage. Les célibataires ont également droit à 60% au début mais après un an de chômage leur indemnité baisse à 42% de leur ancien salaire. Les cohabitants doivent se contenter de 55% pendant la première année de chômage, de 35% après et au bout d'une certaine période de temps (qui dépend de leur passé professionnel), il ne reste qu'un tarif uniforme réduit. De plus, les cohabitants (contrairement aux chefs de famille et célibataires) risquent de perdre leur indemnité en cas de "chômage de durée exceptionnelle" quand ils ne peuvent pas faire preuve d'efforts "extraordinaires" pour trouver un emploi et si leur revenu familial excède un certain montant. L'extension de la portée de cette mesure pendant les dernières années a affaibli le caractère "illimité" des indemnités de chômage belges.

La figure 5 montre que la politique d'austérité a surtout eu une influence sur les cohabitants parmi les chômeurs. Comparée à la situation en 1980, la valeur de leur indemnité minimale a baissé de 41% alors que les indemnités minimales pour les célibataires sont demeurées stables et celles des chefs de famille ont aug-

menté de 7%. De surcroît l'indemnité maximale (c.a.d. celle des chômeurs avec des salaires précédents assez élevés) a diminué de 5%. Ajoutez à cela que pour les chefs de famille, l'abîme entre le montant maximal et minimal est devenu considérablement moins grand, ce qui a affaibli la liaison entre le revenu précédent et les indemnités de chômage.

Cette politique qui consiste en "l'adaptation des indemnités de chômage aux besoins familiaux" a surtout été très désavantageuse pour les chômeuses (représentant 70% des chômeurs cohabitants et 87% des cohabitants chômeurs de longue durée recevant des indemnités de chômage de tarif uniforme réduit) et pour les jeunes chômeurs (48% des cohabitants). C'est pourquoi le mouvement féministe a protesté contre cette façon de réduire les dépenses et a exigé que l'attribution individuelle (quelle que soit la situation sociale) des indemnités de chômage soit restaurée. Du point de vue de la lutte contre la pauvreté, la politique du gouvernement ne peut pourtant guère être critiquée car elle n'a pas diminué (plutôt augmenté) les revenus des chômeurs qui courent le risque de souffrir de pauvreté (c.à.d. ceux qui n'ont pas d'autres moyens d'existence que leur indemnité de chômage). Un autre avantage est que l'aide "ciblée" a eu lieu sans provoquer le glissement d'une quantité de gens vers l'aide sociale (qui reste toujours quelque peu stigmatisée en Belgique).

Figure 5 Montant minimal et maximal des indemnités de chômage, 1980-1995
(en francs de 1995)

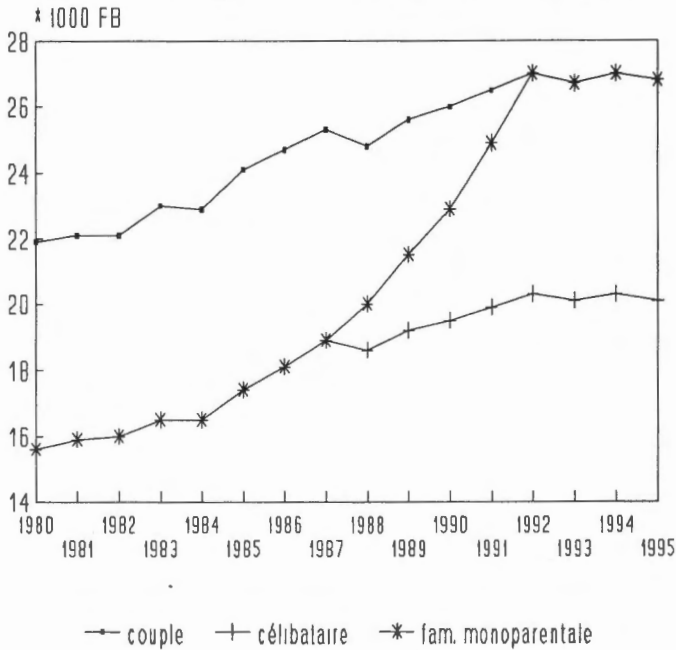
Aide sociale

En Belgique, comme dans la plupart des pays, les gens qui reçoivent l'aide sociale peuvent être considérés comme les économiquement faibles dans la société. Même si leur nombre a augmenté récemment, il ne s'agit que d'une catégorie assez marginale et hétérogène dans laquelle se trouvent tous ceux qui sont insuffisamment protégés par le système de la sécurité sociale (comme les handicapés, les femmes au foyer après séparation ou divorce, les jeunes sans emploi arrivant sur le marché du travail, des indépendants après une faillite, des demandeurs d'asile et des réfugiés politiques, des sans-abri,...). Dans la période 1980 - 1995, on a pris peu de mesures rendant l'aide sociale moins généreuse ou disponible; au contraire. En 1987, une réforme du système d'aide sociale pour les handicapés a été réalisée, ainsi les allocations sont devenues plus généreuses et le nombre de bénéficiaires potentiels a été étendu. En 1990, on a pris une disposition qui stipule que les jeunes à partir de 18 ans (au lieu de 21) ont droit au minimex, qui est également devenu plus accessible pour les sans-abri en 1993. L'examen des moyens a été assoupli grâce à plusieurs mesures: maintenant on ne tient plus compte des bourses d'étude, des pensions alimentaires et de quelques parties du revenu. En outre, les tarifs des allocations sociales ont considérablement augmenté. La figure 6 montre que le tarif d'aide pour les couples a augmenté de 22% en termes réels et celui pour les célibataires s'est accru de 29% entre 1980 et 1995. Les familles monoparentales dépendant de l'aide sociale (approximativement 20% des bénéficiaires du minimex) ont encore plus de chance: elles ont été transférées de la catégorie des 'célibataires' à celle des 'couples' et leurs tarifs d'allocations ont augmenté de 74% en termes réels. Dans une période de réductions et de restrictions substantielles de la sécurité sociale, les allocations ont pourtant augmenté dans les systèmes d'aide sociale.

4. Discussion: quelle légitimité pour une politique sociale sélective?

Comme on l'a écrit dans le paragraphe précédent, il n'est pas vrai que les mesures d'austérité prises afin de restreindre et de diminuer les dépenses sociales ont touché les pauvres et épargné les classes moyennes. Au contraire: presque chaque mesure d'austérité a été créée de sorte que les plus faibles et les plus pauvres ne soient pas incommodés. En même temps, on a amélioré les allocations pour ceux qui courent un haut risque de pauvreté (comme les familles à revenu unique dans lesquelles le chef de famille est chômeur et les usagers de l'aide sociale). On peut en conclure que pendant les années 80 et 90, on a mené une politique d'austérité en Belgique qui a coïncidé avec une politique de lutte contre la pauvreté. En effet, le problème de la pauvreté a (de nouveau) attiré l'attention de la politique depuis le milieu des années 80. A partir de 1985, un secrétaire d'état pour "l'intégration sociale" (responsable des problèmes de pauvreté) fait partie du gouvernement belge. En 1986 un groupe de travail composé de fonctionnaires et d'universitaires a été invité à suggérer des mesures qui devaient améliorer les conditions de vie des plus pauvres dans la société; la plupart des suggestions de cette commission ont été appliquées. Quand une nouvelle coalition a été formée en 1992, des délégués du "poverty lobby" ont été consultés de même que les groupes de pression plus traditionnels comme les syndicats et les organisations patronales. L'attention augmentée vers la pauvreté a influencé la politique gouvernementale de différentes manières: non seulement la sécurité sociale mais aussi le logement social, les services sociaux et la politique de l'emploi ont été réformés afin de pouvoir faire face aux problèmes spécifiques des pauvres.

Figure 6 Les tarifs du 'minimex' (aide sociale générale) pour les différents types de ménage, 1980 - 1995 (en francs de 1995)

Comment tout cela a pu être possible? Pourquoi est-ce que les hommes politiques belges, dont on pouvait supposer qu'ils prêteraient surtout attention à leur base de classes moyennes, étaient préparés et prêts à améliorer les allocations pour les pauvres dans une période où les classes moyennes ont dû faire des sacrifices?

Un nombre de circonstances spécifiques a peut-être facilité la combinaison d'une politique d'austérité (restreignant les droits sociaux des bénéficiaires appartenant aux couches non-pauvres) et une politique de lutte contre la pauvreté. D'abord, il y a le fait que généralement le public belge n'accuse pas les pauvres de leur situation et que les pauvres ne forment pas une catégorie homogène (sur un plan ethnique ou autre) complètement isolée de la société (cf. Ambler, 1991). Puis le nombre de "pauvres" et de bénéficiaires de l'aide sociale est plutôt limité; améliorer les allocations de cette catégorie n'est donc pas très coûteux. Finalement, les gouvernements belges ont apparemment réussi à développer une stratégie "ciblée dans l'universalité": la politique récente de lutte contre la pauvreté et l'amélioration des allocations pour les pauvres ont pu bénéficier d'une grande légitimité parce qu'elles ont permis aux classes moyennes de garder un intérêt suffisant dans l'Etat-providence.

On peut pourtant considérer le cas belge d'une politique sociale selective sous un angle moins étroit que les seules circonstances belges. Selon Pierson (1994), qui a examiné le développement des Etats-providence américain et anglais pendant les gouvernements Thatcher et Reagan, "l'idée traditionnelle disant que le

grand attrait électoral des programmes universels les rendra politiquement stables tandis qu'on peut facilement réduire les programmes soumis à des examens des moyens, n'est plus valable après une étude approfondie". Pierson explique l'absence de relation simple entre l'universalité et la sélectivité des programmes de l'Etat-providence, de même que leur stabilité politique pendant les périodes d'austérité puisque les possibilités de réduction des dépenses sont beaucoup plus présentes et frappantes au niveau des allocations universelles qu'au niveau des programmes qui contiennent des avantages soumis aux examens des moyens. De plus, même les gouvernements les plus néo-libéraux et conservateurs (sans parler des gouvernements belges dominés par des partis démocrates-chrétiens ou sociaux-démocrates) ne semblent pas être insensibles à l'argument qu'il ne serait pas "juste" de réduire les avantages axés sur les pauvres. "Quoique les administrations conservatrices n'hésitent pas à augmenter l'inégalité, en général elles préfèrent le faire de façon moins manifeste que par des attaques vigoureuses des programmes de pauvreté".

Cette dernière hypothèse nous mène à la question suivante (également formulée par Cantillon, 1993): partant d'une perspective de la lutte contre la pauvreté, quel degré de sélectivité est admissible? Où se trouve "le tournant" où les classes moyennes (ayant trop peu d'intérêts à soutenir encore l'Etat-providence) réagiront et exigeront des réductions des dépenses sociales aboutissant ainsi à une baisse du niveau de vie pour les pauvres et à une hausse de la pauvreté? La réponse exacte à cette question est évidemment inconnue mais une stratégie "ciblée dans l'universalité" a certainement ses limites politiques. Quelques partis politiques belges veulent continuer d'accroître l'aide ciblée et proposent de limiter les allocations de l'Etat-providence pour les classes moyennes afin d'améliorer le revenu minimal garanti pour les pauvres. Des doutes justifiés peuvent être formulés: est-ce qu'une telle approche garantirait un futur certain de l'Etat-providence belge? Néanmoins le cas belge évoque beaucoup de questions concernant l'argument des "intérêts des classes moyennes" et déconseille une trop grande simplification de cette thèse.

References:

Amblar J. (1991), Ideas, interests and the French welfare state, dans: Amblar J., *The French welfare state. Surviving social and ideological change*, New York University Press, New York.

Andries M. (1995a) Ontwikkeling Belgische bijstandsvoorzieningen in vergeleekend perspectief, *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 86 (2): 179-187.

Andries M. (1995b) *Minimumuitkeringen en minimumtrekkers in de Belgische sociale zekerheid*. (conférence présentée lors du 22e Congrès Scientifique des Economistes Flamands, Bruxelles, les 20-21 octobre 1995).

Andries M. et De Lathouwer L. (1996), *De politieke boudbaarheid van een selectief sociaal beleid: lessen uit de jaren tachtig*, Centre de Politique Sociale, Anvers. (CSB-Bericht)

Atkinson A., Rainwater L. et Smeeding T. (1995) *La distribution des revenus dans les pays de l'OCDE. Documentation tirée de la Luxembourg Income Study*, OCDE, Paris.

Baldwin P. (1990) *The politics of social solidarity. Class bases of the European Welfare State. 1875-1975*, Cambridge University Press, Cambridge.

Bolderson H. et Mabett D. (1991) *Social policy and social security in Australia, Britain and the USA*, Avebury, Aldershot.

Bryson L. (1992) *Welfare and the state. Who benefits?*, Macmillan Press, Basingstoke.

Cantillon B. (1992) De 'zero sum crisis': een verklaring voor de stabiliteit van de inkomens- en welvaartsverdeling in een periode van economische crisis, *Maand-schrift Economie* 56 (1): 54-76.

Cantillon B. (1993) Les limites de la sécurité sociale, *Revue Belge de Sécurité Sociale* 37 (1): 3-41.

Cantillon B. et al. (1994) Indicateurs sociaux 1985-1992, *Revue Belge de Sécurité Sociale* 36 (2): 497-546.

Cantillon B. et Andries M. (1995) De dualiseringstheorie hertoetst. Inkomens, koopkracht en welvaart van uitkeringstrekkers in de periode 1985-1992, *De Gids op Maatschappelijk Gebied* 86 (6-7): 523-543.

Castles F. (1989) Social protection by other means. Australia's strategy of coping with external vulnerability, dans: Castles F. (éd.), *The comparative history of public policy*, Polity Press, Cambridge.

Castles F. et Mitchell D. (1990) *Three worlds of welfare capitalism or four?* The Luxembourg Income Study, Working Paper 63.

Deleeck H., Huybrechs J. et Cantillon B. (1983) *Het Matteüseffect. De ongelijke verdeling van de sociale overheidsuitgaven in België*, M & I, Antwerpen.

Deleeck H. et Cantillon B. (1986) Le minimum garanti, *Droit social*, 49 (6): 479-487.

Esping-Andersen G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, Polity Press, Cambridge.

Festjens M. (1993) De ontwikkeling van de sociale zekerheid 1980-1990, dans: Frank M. et al., *Histoire des finances publiques en Belgique, la période 1980-1990*, Academia Press, Gent.

Förster M. (1994) The effects of net transfers on low incomes among non-elderly families, *OECD Economic Studies*, 22: 181-219.

Goodin R. and Le Grand J. (éds.) (1986) *Not only the poor. The middle classes and the welfare state*, Allen & Unwin, London.

Greenstein R. (1991) Universal and targeted approaches to relieving poverty: an alternative view, dans: Jencks C. and Peterson P. (éd.), *The urban underclass*, Brookings Institution, Washington.

Hagenaars A., De Vos K. et Zaidi M. (1992) *Conditions de vie des plus défavorisés au sein des communautés européennes. Statistiques relatives à la pauvreté, basées sur les microdonnées. Résultats pour neuf Etats Membres des Communautés Européennes*, Erasmus University, Rotterdam.

Hausman P. (1993) The impact of social security in the European Community, in: Berghman J. et Cantillon B. (éds.), *The European face of social security. Essays in honour of Herman Deleeck*, Avebury, Aldershot.

Mitchell D. (1991) *Income transfers in ten welfare states*, Avebury, Aldershot.

Offe C. (1987) Democracy against the welfare state? Structural foundations of neo-conservative political opportunities, *Political theory*, 15, (3): 501-537.

Offe C. (1992) A non-productivist design for social policies, dans: Van Parijs P., *Arguing for basic income. Ethical foundations for a radical reform*, Verso, London.

Papadakis E. (1993) Class interests, class politics and welfare state regime, *British Journal of Sociology*, 44 (2): 249-270.

Pierson P. (1994) *Dismantling the welfare state. Reagan, Thatcher, and the politics of retrenchment*, Cambridge University Press, Cambridge.

Saunders P. (1994) *Welfare and inequality. National and international perspectives on the Australian welfare state*, Cambridge University Press, Cambridge.

Skocpol T. (1987) America's incomplete welfare state: the limits of new deal reforms and the origins of the present crisis, dans: Rein M., Esping-Andersen G. and Rainwater L., *Stagnation and renewal in social policy. The rise and fall of policy regimes*, ME Sharpe, Armdonk.

Skocpol T. (1991), Targeting within universalism: politically viable policies to combat poverty in the United States, dans: Jencks C. and Peterson P., *The urban underclass*, Brookings Institution, Washington.

Van Kersbergen K. (1995) *Social capitalism. A study of Christian Democracy and the welfare state*, Routledge, London.

Van Oorschot W. et Schell J. (1991) Means testing in Europe: a growing concern, dans: Adler M. (ed.), *The sociology of social security*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Weir M., Orloff A. et Skocpol T. (1988) The future of social policy in the United States: constraints and possibilities, dans: Weir M., Orloff A. et Skocpol T. (éd.), *The politics of social policy in the United States*, Princeton University Press, Princeton.

Whiteford P. (1994) Income distribution and social policy under a reformist government: the Australian experience, *Policy and politics*, 22 (4): 239-255.

Summary: On targeted social policies: are they politically sustainable?

Since the beginning of the 1980s, successive Belgian governments have pursued a social security policy that is a combination of cutting social expenditure on the one hand and improving the plight of lower income categories among benefit recipients on the other. This has been realised by means of a strategy of 'targeting within universalism', i.e. improving the benefits for the poor and restricting them for the better off, but without abolishing the entitlements of the latter category completely. The Belgian experience puts in perspective the 'middle class matters' argument, which predicts that, if cuts are made in social expenditure, the middle classes will use their political resources to defend the provisions they benefit from and to diminish the benefits reserved for the poor.

RES PUBLICA

Belgian Journal of Political Science

Editor: Kris DESCHOUWER
Address: Pleinlaan 2, B-1050 Brussel

PUBLISHER

POLITOLOGISCH INSTITUUT v.z.w. : E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven

Subscriptions can be paid by bank account: 979-2795315-71.
and 300.82.940 for the Netherlands

The Journal RES PUBLICA is sponsored by the Flemish Ministry of Education

D/RP 1996/1. ISSN 0486-4700

Printed in Belgium

No part of this publication, except the abstracts, may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

The «Politologisch Instituut» bears no responsibility for opinions expressed by authors; the latter are solely responsible for the opinions they forward.

Manuscripts to be considered for publication should conform to the following requirements: two type-written copies (double-spaced) must be submitted, ready for press: they must include a summary in English, not longer than 150 words. Manuscripts that are not accepted are not returned.

Annual subscription and sales conditions

1. Annual subscription	
Individuals	950 BF
Institutions	2.000 BF
2. Single issue (only from 1985 on)	
Individuals	500 BF
Institutions	600 BF
Double issue (only from 1985 on)	
Individuals	800 BF
Institutions	1.200 BF
Stock issues 1988/4, 1991/1, 1992/1 and the entire volume 1995 (issue 2 excepted) are exhausted	
3. Collection 1963-1980 and 1985-1990 (as long as the issues in stock last)	
Belgium	30.000 BF
Other countries	33.000 BF

Claims for undelivered copies must be made no later than three months following month of publication. The publisher will supply missing copies when losses have been sustained in transit and where the reserve stock will permit.

The articles of Res Publica are abstracted in the following journals

- ABC POL SCI.
Advanced Bibliography of Contents: Political Science and Government.
- International Political science Abstracts
Documentation Politique Internationale
- International Bibliography of Political Science
Bibliographie internationale de science politique.
- International Bibliography of the Social Sciences
Bibliographie internationale des sciences sociales.
- International Bibliography of Economics
Bibliographie internationale de science économique.
- Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences.
- Sociological Abstracts.
- Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine.
- United Nations. Monthly Bibliography. Selected articles.
Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés.
- Bulletin de renseignements documentaires. Communautés Européennes.
Documentation bulletin. European Communities.

RES PUBLICA

Tijdschrift voor politologie – Revue de science politique

Uitgegeven door het Politologisch Instituut v.z.w.
Publié par le Politologisch Instituut a.s.b.l.
Hoofdredacteur – Kris DESCHOUWER – Rédacteur en chef
Redactieadres – Adresse de la rédaction
Pleinlaan 2, B-1050 Brussel

ZETEL VAN HET INSTITUUT – SIEGE DE L'INSTITUT

Politologisch Instituut v.z.w.: E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven
Politologisch Instituut a.s.b.l.: E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven
Rekening - Compte: 979-2795315-71

Het tijdschrift RES PUBLICA wordt uitgegeven
met de steun van het Vlaamse Ministerie van Onderwijs

Wettelijk depot - Dépôt légal : D/RP 1996/1.
ISSN 0486-4700

Gedrukt in België - Imprimé en Belgique

Niets uit dit tijdschrift, behalve de abstracts, mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Het Politologisch Instituut neemt geen verantwoordelijkheid op zich voor de uitgebrachte meningen; deze verbinden alleen de auteurs.

De bijdragen moeten persklaar aangeboden worden, getypt met dubbel interlinie. Zij moeten vergezeld zijn van een Engelstalige samenvatting van maximum 150 woorden. De niet opgenomen manuscripten worden niet teruggezonden.

De Nederlandse teksten dienen in de voorkeurspelling gesteld.

Tous droits de traduction, d'adaptation et de reproduction (sauf les résumés), y compris les microfilms et les photocopies, sont réservés pour tous pays.

Le «Politologisch Instituut» n'assume pas la responsabilité des opinions émises; celles-ci n'engagent que les auteurs.

Les articles qui nous sont envoyés devront être dactylographiés en double interligne et accompagnés d'un court résumé (max. 150 mots) en anglais. Les manuscrits non insérés ne sont pas rendus.

Abonnements- en verkoopvoorwaarden van het tijdschrift Conditions d'abonnement et de vente de la revue

1. Jaarabonnement – Abonnement annuel	B.F. - F.B.
persoon - personne	950
Instelling - Institution	2.000
Uitsluitend voor België: student (mits vermelding van de universiteit, de studierichting, het studiejaar en het inschrijvingsnummer aan de universiteit) - Uniquement pour la Belgique: étudiant (en mentionnant l'université, l'orientation et l'année des études, le numéro d'immatriculation)	500
2. Verkoop per nummer (nog uitsluitend vanaf 1985) - Vente au numéro (à partir de 1985 seulement)	
persoon - personne	500
Instelling - Institution	600
Verkoop dubbel nummer (nog uitsluitend vanaf 1985) - Vente numéro double (à partir de 1985 seulement)	
persoon - personne	800
Instelling - Institution	1.200
Uitgeput: 1988/4, 1991/1, 1992/1 en jaargang 1995 (uitgezonderd nummer 2)	
Épuisé: 1988/4, 1991/1, 1992/1 et l'année 1995 (sauf le numéro 2)	
3. Verzameling van 1963 tot 1980 en van 1985 tot 1990 (zo lang de voorraad strekt) Collection de 1963 à 1980 et de 1985 à 1990 (jusqu'à épuisement du stock)	
België - Belgique	30.000
Andere landen - Autres pays	33.000

